UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

KATEDRA NĚMECKÝCH A RAKOUSKÝCH STUDIÍ

Pavla Sztwiertniová

Aktion Sühnezeichen v letech 1958 - 1991

Její role a místo v rekonciliačních procesech ve střední a východní Evropě

Diplomová práce

Praha 2009

Autor práce: Bc. Pavla Sztwiertniová

Vedoucí práce: PhDr. Miroslav Kunštát, PhD.

Oponent práce:

Datum obhajoby: 2009

Hodnocení:

Bibliografický záznam

SZTWIERTNIOVÁ, Pavla. *Aktion Sühnezeichen v letech 1958-1991. Její role a místo v rekonciliačních procesech ve střední a východní Evropě*. Praha: Karlova univerzita, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií – Katedra německých a rakouských studií, 2008. s. 142 .Vedoucí diplomové práce PhDr. Miroslav Kunštát, PhD.

Anotace

Diplomová práce *Aktion Sühnezeichen v letech 1958-1991. Její role a místo v rekonciliačních procesech ve střední a východní Evropě* je deskriptivně pojatou kapitolou z dějin rekonciliačních procesů dokumentující peripetie problematických vztahů mezi Východem a Západem v podobě případové mikrostudie existence a působení laické evangelické iniciativy (občanského sdružení) „Znamení smíření“.

Annotation

Diploma *Sühnezeichen between 1958-1991; its role and place in reconciliation processes in Central and Eastern Europe)* -- is a descriptive chapter from the history of reconciliation processes documenting the developments in problematic relations of East and West. It is a case microstudy of the existence and working of a lay Evangelical initiative (civic association) "Sign of Reconciliation".

Klíčová slova

odpykání, u/smíření, odpuštění, kolektivní vina, *Wiedergutmachung*, *Erinnerungsarbeit*, *Schuldfrage*, holokaust, německá evangelická církev, mírová služba, dobrovolná služba, kolektivní pokání.

Keywords

expiation, reconcialiation, remission, collective guilt, *Wiedergutmachung*, *Erinnerungsarbeit*, *Schuldfrage*, holocaust, German protestant church, peace service, volunteering service, collective penitance.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací v depozitáři Univerzity Karlovy používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem.

V Praze dne 21.05.2009 Pavla Sztwiertniová

Poděkování

V první řadě bych na tomto místě ráda poděkovala PhDr. Miroslavu Kunštátovi, PhD. za cenné rady a konzultace; a vedení fakulty za finanční podporu, která mi umožnila sběr pramenného materiálu. Dále pak v textu zmiňovaným osobám, které se mnou sdílely svoji zkušenost se *Sühnezeichen*. Můj dík patří i mým nejbližším, přátelům a kolegům.

ÚVOD **1**

Stručná charakteristika tématu *1*

Zdůvodnění volby tématu *3*

Cíle práce, metodologie a položení výzkumných otázek *10*

1 Založení *Aktion Versöhnungs-/Sühnezeichen* **12**

1.1 Otec myšlenky : „prorok smíření" Lothar Kreyssig *12*

1. 2 Založení Aktion Versöhnungs-/Sühnezeichen *17*

1.2.1 Poválečná situace evangelické církve v kontextu studené války (období 1945-1958) 18

1.2.2 Berlínská synoda evangelické církve (1958) 20

2 První roky existence (1958-1961) **23**

2.1 Geneze názvu: od Versöhnungszeichen k Sühnezeichen *23*

2. 2 Vývoj Sühnezeichen do roku 1961 ..... *26*

2.2.1 Postoj církve se zřetelem k situaci v NDR 27

2.2.2 Postoj NDR 28

2.2.3 Reakce cílových zemí 30

2.2.4 První projekty 32

2.2.5 První účastníci a první Lebensordnung 35

2.3 Rozdělení Sühnezeichen *37*

3. Aktion Sühnezeichen (West) / Friedensdienste **41**

3. 1 60. léta *43*

3.1.1 „Politikum AS/F" 43

3.1.2 Změna názvu 46

3.1.3 Změna profilu 48

3. 2 70. a 80. léta *49*

3.2.1 ASF a „mírové hnutí" 50

3.2.2 Co bylo, bylo. Erinnerungsarbeit v atmosféře ‚Geschichtsvergessenheit' 80.let 53

3.2.3 Wiedergutmachungspolitik 80. let 55

4 Působení AS/F v zemích střední a východní Evropy **57**

5 *Aktion Sühnezeichen* a ČSSR **60**

5. 1 ASZ v ČSSR *61*

5. 2 AS/F v ČSSR *67*

5.2.1 *AS/F – EIJ* a „pražské jaro" 1968 69

6 Znovusjednocení *Sühnezeichen* na pozadí procesu vyrovnání se s vlastní minulostí. **73**

ZÁVĚR **78**

RESUMÉ **82**

SUMMARY **83**

PŘÍLOHY **84**

SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY **116**

ÚVOD

Stručná charakteristika tématu

Ve své práci se zabývám činností a vývojem německé dobrovolnické organizace *Aktion Sühnezeichen* od jejího založení (1958) až do roku 1991, kdy se po třiceti letech (od roku 1961) na dvě samostatné větve rozdělená iniciativa „Znamení smíření" znovusjednotila. Předmětem mého zájmu je porovnání vývoje obou „frakcí" v kontextu politických událostí a společenských změn v letech 1958-1991. Další rovinou v této souvislosti je její místo v rekonciliačními procesech ve střední a východní Evropě.

Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (dále jen *ASF*) je sdružení, které si klade za cíl aktivně přispět k porozumění mezi generacemi, kulturami, náboženstvími a národy. [1]

První slovo v názvu *Aktion* (doslova „Akce") vyjadřuje, že organizace sleduje naplnění svých cílů konkrétními skutky, tj. aktivní prací angažovaných jednotlivců, v různých oblastech činnosti (sociální péče o oběti perzekucí a diktatur, práce s lidmi na okraji společnosti, průvodcovství a pedagogická činnost v památnících holokaustu, politicko-vzdělávací programy a osvětová činnost, atd.). *Sühnezeichen* („Znamení smíření") znamená symbolické převzetí zodpovědnosti za následky nacismu. Nacistické zločiny se staly a nelze je odčinit. *ASF* přesto věří, že konkrétními činy lze uvést proces smíření do pohybu.[2]

Výzva k založení zazněla na závěr (30.4.1958) berlínského zasedání synody evangelické církve (*Evangelische Kirche in Deutschland / EKiD*, později *EKD*), kterého se zúčastnili její představitelé z obou německých států. „Otcem myšlenky" a autorem zde předneseného apelu *Wir bitten um Frieden* byl právník a laický kazatel Dr. Lothar Kreyssig. Dvě třetiny účastníků, kteří výzvu na místě podepsali, tak vyjádřilo své odhodlání vyrovnat se s utrpením, které Němci napáchali za druhé světové války.

---

[1] Dostupné na WWW: <http://www.asf-ev.de>; [cit. 2006-31-01].
[2] TAMTÉŽ.

Po letech výchovy k antisemitismu a zášti vůči okolním národům šlo o to změnit smýšlení a především mladou generaci povzbudit k setkání s lidmi ze zemí, které byly obzvláště těžce postiženy nacistickou okupací, prostřednictvím praktické činnosti (manuální práce) a tak je dovést k poznání, že je třeba se zodpovědně postavit k minulosti svého národa a svých předků. Organizace sice má svůj původ v evangelickém prostředí, ale od počátku měla nejen charakter ekumenický, ale obracela se na všechny Němce bez ohledu na náboženské přesvědčení.[3]

Když o rok později sdružení zahájilo svoji činnost, bylo jasné, že východoněmecký socialistický režim neumožní plnohodnotnou existenci a působení v obou částech Německa. Doba pro „celoněmecké experimenty" byla nenávratně pryč.[4] Oficiálně se organizace musela rozdělit v roce 1961. V obou německých státech fungovala nejprve pod názvem AKTION SÜHNEZEICHEN – „Akce Znamení smíření". V souvislosti se zapojením do mírového hnutí, připojila západoněmecká *Sühnezeichen* v roce 1968 do svého názvu slovo *Friedensdienste* a přejmenovala se na *Aktion Sühnezeichen/ Friedensdienste - AS/F e.V.* [5]

Iniciativa v NDR používala zkratku *ASZ* a koncem 60. let se i zde prosadila změna názvu (*Aktion Sühnezeichen in der DDR*).[6] První projekty *ASZ* se soustředily na východoněmecké církevní prostředí, protože socialistický režim se jakožto režim takzvaně „antifašistický" nehlásil k dědictví nacismu, a proto odmítal účast svých občanů na projektech jako byly např. výstavba památníků na místech bývalých koncentračních táborů, apod.

Dva roky po sjednocení Německa se obě organizace opět sloučily (1992) a nadále figurují pod hlavičkou *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste.* Od války uběhlo více než půlstoletí. *ASF* od svého založení prošla vývojem; přehodnotila své programové zaměření a rozšířila svoji činnost. Dnes je renomovanou neziskovou organizací s velkou tradicí a zkušenostmi na poli mírové a sociální dobrovolnické služby, přičemž se specializuje na vzdělávací a osvětovou práci v oblasti

---

[3] Srov. text výzvy viz níže a Příloha č. 2

[4] Srov. LIEDTKE, Werner: Die Aktion Sühnezeichen in der DDR. Betrachtungen eines Hauptbeteiligten. In: Dähn, Horst – Gotschlich, Helga: *„Und führe uns nicht in Versuchung...". Jugend im Spannungsfeld von Staat und Kirche.in der SBZ/ DDR 1945- 89.* Berlín, Metropol 1998; s. 283-308, zde s. 283.

[5] HAMMERSTEIN, Franz von: *Mit Phantasie für den Frieden..1968 und die Aktion Sühnezeichen.* In: ZEICHEN. Nr.2. April 2002, s. 6. Dále jen ZEICHEN.

[6] WEIß, Konrad: *Lothar Kreyssig. Prophet der Versöhnung.* Gerlingen, Bleicher 1998, s. 391. (Dále jen PROPHET). Srov. *Protokoll zur ordentlichen Leiterkreissitzung vom 24. Februar 1968.* In: EZA 97/937.

Erinnerungspolitik[7] (ve vztahu k nacistické minulosti), diskriminaci minorit a mezikulturní a mezináboženský dialog.

Zdůvodnění volby tématu

Ve spolupráci s *Aktion Sühnezeichen* vznikly po roce 1989 pouze tři vysokoškolské absolventské studie věnované činnosti organizace. Z počátku osmdesátých let pochází práce Gregora Antowiaka, která jako první mapuje „Geschichte der ASZ in der DDR". [8] Do té doby byly k dispozici jen texty esejistického charakteru jejichž vydání iniciovala organizace samotná. A to publikace Ansgara Skrivera *Aktion Sühnezeichen. Brücken über Blut und Asche* (Kreuz-Verlag, Stuttgart 1962) [9] zachycující prvních pět let činnosti, z níž vycházel o dvacet let později Karl-Klause Rabe ve svém zpracování dalšího vývoje a existence (především 70. léta) západoněmecké větve, které představuje kniha *Umkehr in die Zukunft: Die Aktion Sühnezeichen/Friedensdienste* (1983).

Autorka první odborné nezávislé studie z období po roce 1989 Tabea Köbsch, studentka sociální pedagogiky, se ve své práci *Aktion Sühnezeichen in der DDR. Eine inhaltliche Analyse der Sommerlagerarbeit der ASZ im Zeitraum 1981–1989*[10] soustředila na hlavní aktivitu východoněmecké *ASZ* – každoroční letní táborové brigády, kde šlo vedle plnění konkrétního praktického úkolu i o tematickou práci s účastníky. Zaměřila se na pedagogické implikace *Erinnerungs- und Versöhnungsarbei*t v pojetí východoněmeckých křesťanů v podmínkách NDR. Autorku zajímalo jakou roli přitom sehrála původní myšlenka zakladatelů *Sühnezeichen* a jaká byla motivace účastníků o dvacet let později. Vycházela z primárních pramenů nevědeckého charakteru, tj. zejména zpráv z letních brigád (*Lagerberichte*), dále z korespondence, oběžníků a dále z článků zveřejňovaných v čtvrtletníku *Zeichen.*[11] Vzhledem k charakteru a objemu pramenů postupovala při textové analýze metodou induktivní kategorizace.[12] Odborná

---

[7] Zde spolupracuje od roku 1993 s berlínskou nadací *Topographie des Terrors*

[8] ANTOWIAK, Gregor: *Geschichte der Aktion Sühnezeichen (ASZ) in der Deutschen Demokratischen Republik.* Jahresarbeit im Norbertuswerk Magdeburg. Magdeburg 14.3.1987. In: Kopie v EZA 97/1572.

[9] SKRIVER, Ansgar (1934-1997): novinář a korespondent *WDR*, člen kuratoria *AS/F*. Podle WWW: <http://www.rheinische-literaturnachlaesse.de>; [cit. 2009-15-01].

[10] Vordiplomaarbeit in Sozialpädagogik. Dresden, 2003. Dostupná na WWW: <http://tabea.koebsch.net>.

[11] In: WWW: <http://www.asf-ev.de>;[cit.2006-01-09] .

[12] KÖBSCH, s. 25. Srv. MAYRING, Phillip: *Qualitative Inhaltsanalyse.* In: Flick U. – Kardorff E. v. –

sekundární literatura o *Sühnezeichen* v NDR totiž až do roku 2008 prakticky neexistovala.[13] Práce Tabey Köbsch má dokumentační charakter. Autorka uvádí, že hlubší analýza nebyla možná vzhledem k charakteru závěrečných zpráv (nejednotně strukturovaná shrnující hlášení sloužící k vlastní reflexi, jako hlášení vedení *ASZ* i jako manuál pro další turnusy). Ač uvádí jako další zdroj interview s bývalými účastníky, shledávám, že tento zdroj v práci příliš nevyužila. V závěru práce jsou shrnuty některé základní aspekty. A sice, že až do 80. let výchozí idea zakladatelů a připomínání nacistické minulosti patřily do programové základny každého tábora. Současně ale rostla potřeba mladých účastníků zabývat se nejen aktuálními tématy ve vztahu k NDR, ale i těmi globálně ožehavými (mír, odzbrojení chudoba a devastace životního prostředí). Výchova o významu nacistické minulosti pro současnost probíhala velmi názorným způsobem - zejména praktickou činností (brigády na židovských hřbitovech a na místech bývalých koncetračních táborů, v domovech pro postižené), ale i formou besed s pamětníky (*Zeitzeugengespräche*). Znalosti že školy byly konfrontovány s realitou současnosti v diskuzích. Účastí dobrovolníků ze socialistického zahraničí (Maďarsko, ČSSR, PLR) „zasahovaly" tábory i do oblasti interkulturní výchovy. Setkání s lidmi z jiných zemí (a s tím spojený „Blick über den Tellerrand") byl jedním z hlavních motivů k účasti na brigádách *ASZ*. Köbsch došla na základě rozhovorů s bývalými účastníky a analýzy zmiňovaných dokumentů k závěru, že přitažlivá byla na rozdíl od reality NDR řídká zkušenost demokratického soužití v tolerantním a solidárním společenství, kde byl a prostor pro rozšíření vlastního horizontu i sociálních kompetencí.

> „Die Sommerlager waren gerade am Ende der 80er Jahre wichtige Orte der Begegnung und des Dialogs und boten gleichzeitig einen Raum, um friedenspädagogische Arbeitsformen zu entwickeln."

Další odbornou prací na téma *ASZ*, do níž jsem měla možnost nahlédnout je velmi zdařilá politologická studie Claudie Schneider: *Konkurrenz der Konzepte? Die*

Steinke I. (Hrsg.): Qualitative Sozialforschung. Ein Handbuch. Reinbeck, Rowohlt 2000; s. 468 - 474.

[13] S výjimkou velmi stručných zmínek v některých publikacích či článcích o situaci evangelické církve v NDR. Tj. např. MECHTENBERG, Theo: Friedensverantwortung der ev. Kirchen. In: Henkys, Reinhard (Ed.): *Die evangelischen Kirchen in der DDR. Beiträge zu einer Bestandsaufnahme*. München, Ch.Kaiser 1982, s. 355-399, zde s. 381. Dále Srov. ONNASCH, Martin: *„Wir bitten um Frieden". Lothar Kreyssigs Versöhnungsarbeit und die Aktion Sühnezeichen in der DDR.* In: Glaube und Lernen, Zeitschrift für theologische Urteilsbildung. Roč. 8, č. 1/ 1993. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1993; s. 59-68. U pří-ležitosti 50.výročí založení vydala organizace publikaci mapující půlstoletí její existence. KAMMERER, Gabriele: *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste. Aber man kann es einfach tun.* Göttingen, Lamuv 2008.

Arbeit der Aktion Sühnezeichen in der DDR z roku 2005.[14] Autorka se v ní jednak zaměřila na problém střetávání státotvorné koncepce antifašizmu na příkladu působení *ASZ* na území NDR a v sousedním Polsku a dále ji zajímalo jaký dopad měla zkušenost osobního angažmá v rámci ASZ na její aktéry. Činnost *ASZ* v Polsku (brigády v památnících na místech bývalých koncentračních táborů, v domově pro slepé v obci Laski a v dětské nemocnici ve Varšavě) a styky se skupinami liberální katolické inteligence (*KIK*, *ZNAK*, později *Solidarnosć*)[15] jakož i oficiálními představiteli katolické církve (například s tehdejším krakovským biskupem Karolem Wojtylou) s sebou nesly další konfliktní potenciál, protože tím *ASZ* zasahovala do zahraniční politiky *SED*. V této souvislosti vyvstala otázka do jaké míry se z řad osob angažujících se v *ASZ* (např. pod vlivem styku s polskými partnery) stávali přívrženci opozice, respektive zda vůbec zaujímali protirežimní postoje. Svůj výzkum založila na studiu archivních dokumentů (vedle výše zmiňovaných dokumentů - částečně dostupných v originále či kopii v sídle organizace, vyhledala oficiální i soukromé archivy) a odborné sociologické literatury o situaci církve, v níž byla *ASZ* organizačně zakotvena a ze které se rekrutovala převážná většina jejích aktivistů. (I když motivace vycházela z křesťanské víry, cíle měly zasáhnout širokou veřejnost.) Ačkoliv se vedení ASZ od počátku snažilo uchovat si od státních orgánů odstup a zabránit tak politizaci iniciativy, od sedmdesátých let pod vlivem setkání s polskými liberálními katolíky přibývalo aktivistů nespokojených s pozicemi vedení, které byly vnímány jako nedostatečně kritické vůči režimu.[16] Někteří se zapojili do ekologického a mírového hnutí (*Schwerter zu Pflugscharen*)[17], vydávali samisdat, který šířili i na akcích *ASZ* za tichého souhlasu vedení, které na druhou stranu podporovalo u zúčastněných demokratické postoje a klíčící zárodky „nezávislé veřejnosti"[18], když zdůrazňovalo, že *ASZ* se musí stát

[14] SCHNEIDER Claudia: *Konkurrenz der Konzepte? Die Arbeit der Aktion Sühnezeichen in der DDR.* Magisterarbeit. Leipzig, 2005.
[15] SCHNEIDER, s. 47. Srov. MASER, s. 86; PROPHET, s. 396.
[16] TAMTÉŽ, s. 70-72.
[17] „Meče na pluhy" . Moto nezávislého křesťanského mírového hnutí v NDR pochází z Bible [(Micheáš 4, 3: *I překují své meče na radlice, svá kopí na vinařské nože.* Pronárod nepozdvihne meč proti pronárodu, nebudou se již cvičit v boji.] vyjadřuje v tomto kontextu požadavek celosvětového odzbrojení (především bloků Východ – Západ) a míru. Logo mota znázorňující héroa kujícího meč na radlici je odvozeno od skulptury stojící před sídlem OSN v New Yorku bylo v této souvislosti poprvé použito jako pozvánka na bohoslužbu na závěr první mírové dekády (listopad 1980) v podobě nášivky, jejíž nošení bylo stíháno (LIEDTKE, s. 290n.). In: SILOMON, Anke: *„Schwerter zu Pflugscharen" und die DDR. Die Friedensarbeit der evangelischen Kirchen in der DDR im Rahmen der Friedensdekaden 1980 – 1982.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1999.
[18] FEHR, Helmut: *Unabhängige Öffentlichkeit und soziale Bewegung.* Opladen, Leske & Budrich 1996.

„cvičištěm demokracie".[19] Na závěr s ohledem na teze práce provedla expertní interview s pěti pamětníky svého času angažovanými ve vedení *ASZ*, z nichž někteří se později zapojili v opozičních skupinách a po revoluci vstoupili na politickou scénu.[20] V centru autorčina zájmu stála nejen otázka postavení *ASZ* přímo v NDR, její vztah k režimu s ohledem na vzájemně odlišnou koncepci vyrovnání se s nacistickou minulostí. A především otázka účinku na jednotlivce angažujících se v *ASZ*. Závěry Claudie Schneider vyjadřuje následující citát, jehož autorem je Konrad Weiß, jeden z autorčiných respondentů.

> „Die ASZ in der DDR war wohl zu keiner Zeit Opposition, wenngleich sie vom SED-Staat behindert und gehasst wurde.[...] Sie war eine Schule der Opposition, in der junge Menschen eigenständiges und unangepasstes Denken und Handeln lernten und praktizierten. Und das ist in einem totalitären Staat viel, wenn nicht alles Viele, die 1989 an der friedlichen Revolution und an der Beseitigung der realsozialistischen Diktatur beteiligt waren, haben in der Aktion Sühnezeichen begonnen." [21]

Autorka třetí studie, mnichovská historička Helene Grünecker, stipendiátka nadace *Stiftung Aufarbeitung*, připravuje dizertaci o činnosti východoněmecké *ASZ* v Polsku, pod pracovním názvem *Die ASZ in der DDR: Ansätze eines gesellschaftlichen, nonkonformen Umgangs mit der NS-Vergangenheit?*[22]. A dále Rakušan Anton Legerer v roce 2007 obhájil na Institutu Evropské univerzity ve Florencii dizertaci na téma *Schuld, Sühne und Versöhnung nach den nationalistischen Verbrechen in der BRD, DDR und in Österreich* [23], v níž srovnal působení rakouských a německých dobrovolnických organizací zaměřujících se ve své činnosti na vyrovnání se s nacistickou minulostí (především *Gedenkdienst e.V.* a německé *Aktion Sühnezeichen).*[24] S žádným z posledně jmenovaných doktorandů se mi nepodařilo navázat kontakt, a proto jsem v prvním případě vycházela z magisterské práce Helene

---

[19] MAGIRIUS, Friedrich: *Thesen zur Wahl des Leiters durch das Jahrestreffen 1980.* In: Büroarchiv ASF.

[20] Např. Stephan Bickhardt a Ludwig Mehlhorn vydávali samisdatové listy *Radix*, v roce 1977 se zapojili do kampaně na podporu chartistů. Spolu s dalším aktivistou (Rainer Allisch) šířili v prosinci letáky o Chartě na *Jahrestreffen* 1978. Následovaly výslechy státní bezpečností. Bickhardt později fungoval jako spojka mezi berlínskými opozičními skupinami a pražskými chartisty. V r. 1989 oba spoluzakládali *Demokratie Jetzt*. Viz email S. Bickharta ze dne 28. 04.2009. Srov. SCHNEIDER, s. 71.

[21] SCHNEIDER, s.5.

[22] Jedná se o rozšíření tématu jemuž se věnovala již ve své magisterské práci *Die Aktion Sühnezeichen in der DDR und ihre Beziehungen zu Polen.* München 2006. Z práce jsem čerpala informace o odborné sekundární literatuře. In: WWW: <www.stiftung-aufarbeitung.de/foerderung/foerderung_gruenecker.php>; [cit. 2008-28-12].

[23] S podtitulem *Entstehen un Wirken von Aktion Sühnezeichen Friedensdienste und Gedenkdiens*te. In: WWW: <http://www.eui.eu/HEC/ResearchTeaching/ThesisDefences.shtml>; [cit. 2008-20-12].

[24] A.Legerer (sociální psycholog) je bývalý dobrovolník rakouského sdružení *Gedenkdienst e.V.* (založeno 1992) , které se ve své činnosti zaměřuje na vyrovnání se s fašistickou minulostí své země. Srov: WWW: <http://www.auslandsdienst.at >.

Grünecker, kterou mi poskytla *ASF* a v druhém případě ze dvou článků A. Legerera dostupných na internetu.[25]

Jediným písemným zdrojem informací o působení *AS/F* v ČSSR mi byly vzpomínky Jürgena Winkela *Friedensdienst mit der Aktion Sühnezeichen und der Evangelischen Industriejugend in der Tschechoslowakei 1966 - 1969 und der Prager Frühling.* [26] Vycházela z nich i Gabrielle Kammerer, autorka první komplexní u příležitosti 50. výročí založení *Sühnezeichen* vydané publikace *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste. Aber man kann es einfach tun* (Göttingen, Lamuv 2008), mapující půlstoletí její existence, v jediné kapitole věnované explicitně činnosti *Sühnezeichen* v ČSSR: *Welcher Sozialismus ? – Sühnezeichen und der Prager Frühling.* Já sama jsem navíc čerpala i ze zmínek o působení AS/F v ČSSR v knize *Frei – in zwei Diktaturen* (Berlín, RainStein 2008), memoárech západoněmecké farářky Ingeburg Kähler, která odešla vykonávat své povolání do NDR.

První „neněmecká" studie o *Aktion Sühnezeichen*

V nejbližší době by měl vyjít sborník shrnující výsledky projektu *‚Schleichwege': Inoffizielle Begegnungen und Kontakte sozialistischer Staatsbürger 1956 - 1989. Zwischen transnationaler Alltagsgeschichte und Kulturtransfer.* Jedná se o výsledky výzkumu zaměřeného na každodennost a neoficiální kontakty občanů zemí RVHP uskutečněného mezinárodním týmem (Budapešť, Jena, Praha, Varšava) pod vedením profesora Jenské univerzity, Joachima von Puttkamer.[27] Mezi nimi je i práce maďarské germanistky Edit Király o působení *ASZ* v Maďarsku. Laskavá autorka mi poskytla zkrácenou verzi této studie, která vyšla v uplynulém roce v maďarském odborném

---

[25] LEGERER, Anton: *Preparing the Ground for Constitutionalization through Reconciliation Work.* In: German Law Journal, roč. 6, č.2, Feb 1st- 2005, s. 465-471. A dále LEGERER, Anton: *Umgang mit dem österreichischen Anteil am Nationalsozialismus:Gedenkdienst als Katalysator der „Dritten Generation„ für die Erinnerung an den Völkermord an Juden, Roma und Sinti und an das nationalsozialistische Terrorregime.* In: Lappin,Eleonore – Schneider, Bernhard (eds.): Die Lebendigkeit der Geschichte (Dis-)Kontinuitäten in Diskursen über den Nationalsozialismus. Österreichische und Internationale Literaturprozesse, St.Ingbert, Röhrig 2001. Dostupné i na WWW: <http://www.auslandsdienst.at/press/archive/legerer_gedenkdienst.html>; [cit.2008-24 -03].

[26] Belitz, 1994. Rukopis na CD nosiči. Celkem stran 78. Zdroj: soukromý archiv Jürgena Winklera.

[27] PUTTKAMMER, J.v. 09.01.2005 Dostupné na WWW: <http://www.uni-protokolle.de/nachrichten/id/110495>; [cit. 2009-28-02].

periodiku *Regio.*[28] Király postupovala ve smyslu *histoire croisée*, tj. neopírala se o konkrétní tezi, ale šlo jí o zachycení sítě kontaktů maďarských církví a laiků k ASZ. A dále způsobů jakými východoněmecká *Sühnezeichen* v Maďarsku své cíle prosazovala. Vzhledem k velmi omezené dostupnosti sekundárních pramenů (publikace *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste. Man kann es einfach tun* činnost *ASZ* v Maďarsku nezachycuje), se Király rozhodla pro aplikaci kvalitativních metod. Především o interview (s maďarskými účastníky táborů a lidmi, kteří se v období 1965 - 1989 v ASZ angažovali), která dále analyzovala na základě velmi omezeného počtu písemných pramenů (především seznamů maďarských účastníků letních táborů konaných na území NDR či brigád Němců v MLR) v sídle *Aktion Sühnezeichen* (dále jen *Büroarchiv*), anebo setříděných písemností *ASZ* deponovaných v Centrálním církevním archivu Berlíně (*Evangelisches Zentralarchiv Berlin*, dále jen *EZAB*). Dalším zdrojem byly záznamy v archivech východoněmecké (*BstU*) a maďarské státní bezpečnosti (*ÁBTL*). Autorka také vycházela z výše uvedených diplomových prací i z obdobných titulů sekundární literatury jako její předchůdkyně Köbsch a Schneider, které se koncentrovaly především na analýzu činnosti východoněmecké *Sühnezeichen* v Polsku.[29]

Studie je jedinečným počinem jak z hlediska mapování vztahů a kontaktů věřících občanů (zde: křesťanů) zemí východního bloku, tak v kontextu zpracování tématu *Sühnezeichen*. Jde o první práci o činnosti východoněmecké organizace z pohledu obyvatele země východního bloku a to ze země, na kterou se zakládací výzva *Wir bitten um Frieden* z roku 1958 nevztahovala. Autorka je toho názoru, že rozdíl mezi *ASZ* a *AS/F* spočíval v důsledku omezených možností *ASZ* právě v její „informalitě". *AS/F* se vyvinula ve společensky uznávanou a politicky aktivní instituci. Zatímco *ASZ* směla působit jen „pokoutně" (*auf Schleichwegen*). Aspekt informalizace pokládá za „gemeinschaftsbildend und identitätsstiftend" i ve spojitosti s její činností v Maďarsku. „Legalizace" vztahů nastávala dle Király jen v reakci na tlak z vnějšku.

V českém prostředí širší povědomí, natož odborná publikace o *Aktion Sühnezeichen* chybí. V návaznosti na svoji osobní zkušenost s *ASF* (účast na

[28] KIRÁLY, Edit: *Portable Projects? Die Aktion Süh*
nezeichen und ihre ungarischen Verbindungen (1969 -89). Srov. původní maďarský text KIRÁLY, Edit: Hordozható eszmék? Az Aktion Sühnezeichen és magyar kapcsolatai (1969–89). In: REGIO. Kisebbség, Politika, Társadalom. 19. évfolyam, 3. szám. Budapest, 2008.
[29] Srov. KIRÁLY, s. 16.

zmiňovaných letních brigádách v letech 1999 - 2002), bych chtěla tuto mezeru zaplnit a seznámit odbornou i širší veřejnost s fenoménem *Sühnezeichen*. Prvním krokem na cestě k tomuto cíli by měla být tato magisterská práce.

Cíle práce, metodologie a položení výzkumných otázek

Zajímá mne fungování a komunikace obou - *AS/F e.V.* (SRN) i *ASZ* (NDR), v letech 1958 - 1991. Mým úmyslem bylo srovnat práci a působení obou z nich od rozdělení (1961) až do momentu znovusjednocení. Mimo jiné zachytit, jak plnily deklarovanou misi smíření ve stínu železné opony a v čem se přitom lišily. A to na příkladu činnosti obou „frakcí" na území bývalé ČSSR. Při zpracování tématu práce jsem vycházela ze dvou metod – deskriptivní a analytické, které jsem průběžně kombinovala.

Výše jsem nastínila stav zkoumání na vybrané téma. Obdobně jako moji přechůdci jsem byla až do května minulého roku konfrontována s nedostatkem odborné literatury jak o organizaci samotné, tak především o jejím působení ve vztahu k Československu. Rozhodla jsem se postupovat obdobným způsobem jako mí předchůdci. Nejprve jsem provedla rešerše informačních a propagačních textů. A následně rešerše korespondence, zápisů z porad a výročních setkání, které mi byly zpřístupněny jak v nezpracované části archivu v sídle *ASF* (zmiňovaný *Büroarchiv*), tak v *EZAB*[30], v berlínské pobočce Spolkového archivu (*Bundesarchiv*, dále jen *BArch)*[31] ; a dále v *Národním archivu* České republiky (*NA*) a archivu *Synodní rady Českobratské církve evangelické* (dále jen ČCE). V případě *NA* se jednalo o korespondenci a písemnosti *Státního úřadu pro věci církevní* (SÚC) týkající se kontaktů *Křesťanské mírové konference* (dále jen KMK) [32] a ČCE se zahraničím. [33] Obdobně v případě archivu SRČCE, který je bohužel do značné míry nezpracován či ztracen, jsem se se soustředila na vztahy se zahraničím a KMK. Dalším zdrojem mi proto byla

[30] Viz tzv. *Bestand Nr. 97.* Pro citování archivních dokumentů z tohoto soupisu v tomto textu užívám zkratku „EZA", které uvádím pře číslem signatury.
[31] Viz *Bestand DO/4* – soupis materiálů *Staatssekretariat für Kirchenfragen* (dále jen *SfK*). Pro citování archivních dokumentů z tohoto soupisu v tomto textu užívám zkratku „BArch", které uvádím pře číslem signatury.
[32] Dále v textu jen *KMK* [příp. německy *Christliche Friedenskonferenz / CFK*]. Založena na tzv. Pražské konferenci konané 01.-04.06.1958 za účasti teologů a představitelů protestantkých církví z celé Evropy. Srov. in: Evangelický týdeník KOSTNICKÉ JISKRY, č. 22-23, roč. XLIII., 12.06.1958.
[33] NA, fond MK ČSR/ČR, sign. 47, SPVC- KMK, nebo ČCE, KA 108-112; 214.

korespondence bývalého děkana Komenského bohoslovecké fakulty UK, Josefa Lukla Hromádky z let 1947 – 1965, deponovaná na ETF UK.[34]

Nejen za účelem zpracování kapitoly o ČSSR (i kvůli faktografickým údajům) jsem pokládala za nezbytné kontaktovat pamětníky. Jednalo se především o sedm osob z *ASZ* a čtyři osoby z *ASF*. [35] Z českých pamětníků se jednalo asi o pět osob. Poté, co jsem se zúčastnila dvoudenního workshopu orální historie[36] jsem shledala, že nebudu moci tuto metodu ve své práci efektivně použít, respektive na ní práci postavit.
K provedeným nestrukturovaným rozhovorům jsem přistupovala jako k doplňkovému zdroji faktografických údajů, které jsou v práci uplatněny jen okrajově.[37]

Ve své práci jsem obdobně jako Edith Irály nevycházela z konkrétní teze, která by měla za cíl nalézt odpověď na konkrétní otázku. Snažila jsem se jednak zachytit vývoj a činnost (především západoněmecké) *Sühnezeichen* v kontextu rekonciliačních procesů své doby. A dále reflektovat složitost předíva vztahů mezi oběma *Sühnezeichen* a to i na příkladu jejich činnosti v ČSSR.

---

[34] Můj dík patří Dr. Peterovi Moreé z katedry církevních dějin ETF, který tuto korespondenci v rámci řešení svého výzkumného projektu (GA AV č. A80183080) o J.L.Hromádkovi a českém protestantismu v letech (1945-89) uspořádal.

[35] ASZ: rozhovory s Irmgard Eberhardt (členka LK 1986-88, účastnice brigád ASZ v Travné u Javorníku ve Slezsku) Dr. Dietrichem Erdmannem (čl.vedení 1964-75), Christianem Schmidtem (jednatel 1965-69, vedoucí 1969-74), Friedrichem Magiriem (čl. vedení 1965-82, vedoucí 1974-83) a Hildegart Stellmacher (čl. LK v 70. letech, vedoucí brigád v Lidicích 1979-80a organizátorka seminářů o ČSSR). Z AS/F to byli Axel Böing (dobrovolník ASF v Terezíně a Praze 1968-69). Verenou a Franzem von Hammerstein, Berndem K.Vogelem (referent pro ČSSR 70.- 80. letech). Korespondence s Jürgenem Winkelem (referent pro v ČSSR 1965-69). Průměrný věk dotazovaných činil 60let. Zajímalo mne, jak dotazovaný své angažmá v A.S. dnes (po 30 - 40 letech) v dobovém kontextu interpretuje.

[36] Kurz organizovala *Česká asociace orální historie, o.s.* na ÚSD AV ČR ve dnech 1.-2.2.2008

[37] Setkání s širokou škálou lidí, kteří se v Sühnezeichen po léta angažovali a angažují, byla pro mně důležitá jak ze subjektivních příčin – pro přiblížení v mých očích velkému tématu smíření a osobní zodpovědnosti, tak z příčin objektivních; absence jiných zdrojů při sběru faktografických údajů.

1 Založení *Aktion Versöhnungs-/Sühnezeichen*

Aktion Sühnezeichen byla od svého založení až do druhé poloviny šedesátých let formována názory a teologickými představami svého zakladatele Lothara Kreyssiga. Proto chci v této úvodní kapitole (2.) věnovat prostor jeho životnímu příběhu a charakterizaci jeho osobnosti (2.1). Vycházím přitom především z biografie z pera Konrada Weiße: *Lothar Kreyssig - Prophet der Versöhnung*,[38] který Kreyssiga poznal v 60. letech, kdy se sám aktivně zapojil do činnosti východoněmecké větve *Aktion Sühnezeichen* (tzv. *Aktion Sühnezeichen in der DDR*, dále jen „*ASZ*"). Autor měl k dispozici Kreyssigův osobní archiv, včetně vzpomínek, které dosud nebyly publikovány. Dále jsem vycházela z biografické studie Susanne Willems *Lothar Kreyssig. Vom eigenen verantwortlichen Handeln*[39] a z dizertace Johanny Pütz *In Beziehung zur Geschichte zu sein.*[40] Okrajověji se v této části opírám o poznatky získané na základě rozhovorů s Kreyssigovými souputníky a následovníky ve věci *Sühnezeichen*, a dále z Kreyssigových textů, které jsou uloženy v *EZAB* případně v ještě nezpracovaném *Büroarchiv* v sídle *ASF e.V.*

1.1 Otec myšlenky : „prorok smíření" Lothar Kreyssig

> ***„Ich bin durch Erfahrung und Nachdenken zu der Überzeugung gekommen, daß alles, was ich seit 1933 an Rechtsnot erlebt habe, auf dieses Selbstverständnis des Staates als eines totalen zurückzuführen ist. Der besondere rechtsphilosophische Ausdruck der gleichen Sache ist die seit 1933 immer wieder (....) aufgestellte Behauptung, Recht sei, was dem Volke nützt. Ich müßte dem mit Entschiedenheit widersprechen.[...].Ich habe wegen der*** **Rechtsnot**

[38] WEIß, Konrad [*1942; dále jen K.W.]: novinář, režisér, politik (mluvčí *Demokratie Jetzt*; iniciátor „třístupňového plánu sjednocení"; do roku 2001 člen a poslanec (1990-1994) za *Bündnis90/Die Grünen.* Bývalý prezident AMCHAa první východoněmecký víceprezident *Deutsch-Israelische Gesellschaft.* Od r.1964 byl K.W.aktivním členem *ASZ in der DDR* (a skupiny *Donnerstagskreis,* dále viz také Čtvrtečníci*).* Biografie „des Alten" vyšla (Bleicher, 1998) u příležitosti 100. výročí narození zakladatele *Sühnezeichen.*

[39] WILLEMS, Susanne (*1959): bývalá dobrovolnice a místopředsedkyně AS/F (1992-1995); vystudovala historii a právní vědu. Tato studie (původně magisterská práce z roku 1986) se zaměřuje na Kreysssiga v souvislosti s jeho protestem proti nacistické eutanazii.Podrobně zachycuje průběh tohoto ojedinělého projevu odporu v historickém a právním kontextu. Autorka vycházela z archivních rešerší provedených v polovině osmdesátých let. Před knižním vydáním (1995; vydavatel ASF) byla studie doplněna o poznatky z odborné literatury z počátku 90. let.

[40] Jak napovídá podtitul *Frauen und Männer der dritten Generation in ihrer Auseinandersetzung mit dem NS*, práce (na bázi orální historie) zkoumá především „politické zájmy a psychické motivy" třetí generace západních Němců , bývalých dobrovolníků ASF, e.V. Autorka je psycholožka a pedagožka. Obdobně jako S. Willems byla stipendiátkou nadace *Hans-Böckler-Stiftung*, která výzkum a vydání (1999) finančně podpořila.

ungesühnt gebliebenes Unrecht in solchem Maße ansehen müssen, daß meine Meinung, es gebe eine in der sittlichen Befähigung des Menschen liegende Gewähr für Recht nie wieder aufleben kann. (....).der vielen Unterlassungen, die auch meine grosse Mitschuld ausmachen....“[41]

Prvních třicet let svého života, než se stal křesťanem, nazval Kreyssig ve svých vzpomínkách „prenatální existencí“. Kreyssig se narodil 30. října 1898 v rodině zámožného obchodníka s obilím v saské obci Flöha u Chemnitz. Mladý Lothar snil o vojenské kariéře. Dva roky po vypuknutí první světové války se dobrovolně přihlásil na frontu. Po válce na přání otce vystudoval v Lipsku práva. Jako mnoho ostatních měšťanských synků, ale i předních saských úředníků, byl členem nacionalisticky orientovaného lipského buršenšaftu *Grimensia* a dle svých vlastních slov se zúčastnil „každého nacionálního kraválu, který se ve městě semlel“. První změnu kursu v jeho nacionálním smýšlení představuje Kappův puč. Stál na barikádě proti demonstrujícím lipským dělníkům, protože byl - jak uvádí ve svých vzpomínkách - „proti všemu levičáckému.“[42] Po povinné praxi a složení doktorátu se stal soudcem na zemském soudě v Chemnitz.[43]

V době inflace a masové nezaměstnanosti se Kreyssig snažil zmírnit utrpení hladovějících organizací sbírek.[44] Politicky přitom sympatizoval s NSDAP, a od roku 1930 byl jejím voličem. Domníval se, že by tato strana mohla vyřešit sociální otázku[45]; vstoupit do ní ovšem nechtěl, protože zastával názor, že soudce má být politicky nestranný.

Jako mnoho ostatních podlehl Kreyssig iluzi, že z „přehmatů“, ke kterým po 30. lednu 1933 dochází, nelze vinit Vůdce.[46] Konfliktů s vládní mocí přibývalo, a to zejména v souvislosti s Kreyssigovým intenzivním působením ve Vyznavačské církvi

---

[41] Cit. podle PROPHET, s. 146 n.

[42] PROPHET, s. 23

[43] Prezidentem soudu zde byl Rudolf Ziel, spoluzakladatel DDP a liberální zastánce mladé výmarské demokracie, kterou Kreyssig zpočátku odmítal. Pod jeho vlivem, se Kreyssig postupně přiklonil k Zielovu liberálnímu, sociálně-orientovanému pojetí práva, ač politicky se i nadále neshodli. Spolu s Zielem se zasazoval o zrušení trestu smrti za užívání antikoncepce a za potrat. V lednu 1930 vyšel ve *Weltbühne* na toto téma článek Carla von Ossietzky, který zde vyzdvihuje odvážné rozhodnutí chemnické trestní komory (z června 1929) a jmenovitě soudce Kreyssiga. PROPHET, s. 38n.

[44] V roce 1931 založil v rodné obci Flöha *Notgemeinschaft für Arbeitslose*.

[45] Tehdejšího říšského poslance za NSDAP Georga Straßera dokonce osobním dopisem vyzval, aby se NSDAP „aktivněji zapojila do boje s masovou nezaměstnaností.“ PROPHET, s. 40.

[46] Počátkem března 1933 se ovšem na Hitlera obrátil s dopisem v němž vyjádřil své obavy pramenící právě z „přehmatů“, kterým už krátce po „uchopení moci“docházelo. Hitlerův tajemník Martin Bormann mu 03.04. 1933 odpověděl: „V souvislosti s dalším vývojem a nařízeními, které Vůdce vydal, jsou Vaše obavy bezpředmětné.“

(*Bekennende Kirche / BK*)[47] do níž vstoupil v roce 1934.[48] V roce 1937 zakoupil statek v braniborské obci Hohenferchensar. Kreyssig od přesídlení do Braniborska působil ve funkci poručenského soudce (*Vormundschaftsrichter*).[49] Vedle toho se aktivně zapojil do života braniborské provincie Vyznavačské církve, kde se setkává se svým pozdějšími souputníky a podporovateli ve věci *Sühnezeichen* Kurtem Scharfem, Helmutem Gollwitzerem a Martinem Niemöllerem. Na jaře 1939 se dostává do křížku se státem, když zabrání faráři Německých křesťanů (*Deutsche Christen / DC*)[50] ve vstupu na kazatelnu (*Kanzleistreit*) a při výslechu na gestapu otevřeně kritizuje postup státu ve věcech církevních. Po vypuknutí války je odveden, ale už tři měsíce na to, formálně s ohledem na svoji zemědělskou činnost „nepostradatelný", propuštěn. Pravým důvodem byl proti němu plánovaný proces za otevřenou kritiku v souvislosti s výše zmíněným „sporem o kazatelnu."[51] V roce 1940 se rozeběhla vlna vraždění psychicky i tělesně postižených. Lothar Kreyssig se dne 8. července 1940 obrátil na ministra spravedlnosti Franze Gürtnera s důvodným podezřením, že náhlá úmrtí velkého počtu jeho svěřenců jsou organizovanou *Tötungsaktion*.[52] Byl povolán k prezidentovi soudní komory do Postupimi, kde byl vyzván, aby obvinění stáhl, což odmítl.

---

[47] Po uchopení moci se nacisté ve spolupráci s hnutím Německých křesťanů (*DC*) pokusili ovládnout evangelickou církev a transformat ji v „národní církev". Mělo k tomu přispět i zřízení *Evangelische Reichskirche* (1933; dále viz pozn. č. 50), a aplikace „árijského paragrafu" pro její zaměstnance. Na protest proti tomu bylo založeno tzv. ochranné sdružení farářů (*Pfarrernotbund*), z něhož se na synodu v Barmen (květen 1934) konstituuje *Bekennende Kirche*. Ta odmítla poslušnost nacionálními socialisty ovládané *Reichskirche*. Nechápala se jako opoziční hnutí, ale jako právoplatný reprezentant německých evangelíků. Šlo jí o uchování nezávislosti církve na státu, odmítala zkreslování křesťanské věrouky ve prospěch nacionálně–rasistické státní ideologie. Po zveřejnění tajného memoranda Hitlerovi (1936) v němž mimo jiné odsoudila eutanazii, deportace Židů a koncentrační tábory nastala velká vlna pronásledování. Přes veškerou perzekuci se nacistickému režimu nepodařilo *BK* zlikvidovat. MÜLLER, Helmut: *Deutsche Geschichte in Schlaglichtern*, Mannheim, F.A. Brockhaus 2004; s. 267.

[48] Křesťanem se stal po smrti svého otce v roce 1928. Cesta k víře vedla od četby pietistů až ke spisům antroposofa Rudolfa Steinera, který v Kreyssigovi probudil zájem o biologicko–dynamické zemědělství.

[49] Přidělení této funkce bylo degradující. Lze ji chápat jako trest za projevy nesouhlasu s režimem.

[50] V roce 1932 založené *Glaubensbewegung Deutsche Christen* organizované dle vůdcovského principu se označovalo také jako „SA Jesu Christi". Vyznávalo tzv. „pozitivní křesťanství" (jak je propagoval čl. 24 programu NSDAP). Podmínkou členství v církvi DC byla rasová čistota. Když byla ve snaze o zglajšaltování evangelické církve zřízena tzv. *Evangelische Reichskirche* (1933), obsadili v ní většinu církevních úřadů. Zpočátku se Němečtí křesťané setkali s širokou odezvou, ale prosazování aplikace árijského paragrafu i pro církevní hodnostáře a požadavky, aby se evangelická církev oprostila od židovských kořenů, např. vyloučením Starého Zákona z Bible, vyvolaly masovou vlnu výstupů z DC a vedly k jejímu rozštěpení. V rámci evangelické církve se DC postavila především tzv. Vyznavačská církev. Srov. MÜLLER, s. 267 a pozn. č.47.

[51] PROPHET, s. 142 n. Srov. Prophet der Versöhnung. Zum Tod von L.Kreyssig. In: Monatsbrief der ASZ, August 1986 (dále jen WEIß, ASZ MB 8/1986).

[52] „Es ist mir kaum mehr zweifelhaft, daß die schubweise aus den Unterbringungsorten abtransportierten Kranken getötet worden sind. (...) Leben ist Geheimnis Gottes. Sein Sinn ist weder im Blick auf das Einzelwesen noch in dessen Bezogenheit auf die völkische Gemeinschaft zu begreifen. Jeder weiß, wie ich, daß die Tötung Geisteskranker demnächst als eine alltägliche Wirklichkeit ebenso bekannt sein wird, wie etwa die Existenz der Konzentrationslager." Cit.z dopisu ministrovi spravedlnosti u PROPHET, s. 447.

Následovalo jednání se státním tajemníkem ministra spravedlnosti Freislerem, který ho ujistil, že se chystají právní kroky k zajištění programu *T4*, jehož realizací byl pověřen Vůdcův kancléř Bouhler, a je ochotno o těchto krocích směřujících k dodatečné legalizaci „eutanazie" Kreyssiga informovat. Kreyssig na tuto nabídku reagoval oznámením, že na Bouhlera podá trestní oznámení. Podáním příslušného trestního oznámení obvinil Bouhlera z vraždy, ale odpovědi ani právních kroků ze strany ministerstva se nedočkal.[53] Obratem zakázal všem ústavům, které měly v péči jeho svěřence, aby bez jeho vědomí pacienty přemisťovali nebo propouštěli. V listopadu 1940 byl Kreyssig opět předvolán na říšské ministerstvo spravedlnosti. Tentokrát s ním jednal přímo ministr Gürtner. Předložil mu dopis, kterým Hitler zmocnil Phillipa Bouhlera, Karla Brandta a další lékaře provádět na nemocných „smrt z milosti." Kreyssigovi rozhodnutí Vůdce pro ospravedlnění vražed nestačilo, a proto byl po ukončení disciplinárního řízení k 01.07.1942 na základě §71 DBG[54] předčasně penzionován.[55] Penze jej ovšem nechránila před dalším pronásledováním, které mu za jeho dosavadní jednání reálně hrozilo. Lothat Kreyssig je jediným známým soudcem, který proti nacisty praktikované „smrti z milosti" protestoval. Eutanazie byla později v rámci *Sühnezeichen* tematizována a práce s postiženými se stala důležitou oblastí působení.[56]

V prosinci 1942 došlo k události, která poznamenala Kreyssigův další život. O adventu toho roku přijel do Berlína pro pokřtěného židovského muže, aby jej odvezl k sobě do Brandenburska. Oba byli překvapeni, když si pro muže vzápětí přišli, aby byl odveden do sběrného tábora. Kreyssig muže ujistil, že jej odtamtud následujícího dne vysvobodí. Vyhledal prezese Vyznavačské církve Kurta Scharfa, který mu však čin („čiré bláznovství") rozmluvil. Kreyssig zaváhal a nakonec se vydal na cestu domů,

---

[53] Mezitím došlo k dalším projevům protestu proti eutanazii. Jak z řad evangelické církve (biskup Theophil Wurm), tak z katolické strany (münsterký biskup a pozdější kardinál Clemens August Graf von Galen). PROPHET, s. 162n. Srov. rozhovor s Kreyssigem u WILLEMS, Susanne, s. 407.

[54] Zákon o úřednictvu (*Deutsches Beamtengesetz)* ze dne 26.1.1937. Skutečnost, že se disciplinární řízení tak dlouho vleklo, ovlivnily kompetenční rozpory mezi ministerstvem spravedlnosti a kancléřstvím.

[55] Sám Kreyssig si po rozhovoru s ministrem Gürtnerem zažádal o předčasné penzionování. PROPHET, s. 171.

[56] Srov. např. MB ASZ 7/1968 (táborové téma 1968). *ASZ* každoročně pořádala letní tábory s postiženými dětmi v mecklenburském Altkarin. Podrobněji viz KÖBSCH. Stejně tak dobrovolníci *ASF* od 2. poloviny 60. let působili i přímo v sociálních a pečovatelských ústavech (v ČSSR např. v Jáchymově, Děčíně, Luži –Košumberku a Terezíně) a neziskových organizacích.

aniž by se pokusil muže zachránit. Výčitky, které ho následně přepadly, stály na počátku rozhodnutí svoji vinu odčinit prostřednictvím „Wagnis Sühnezeichen".[57]

Ač byl Kreyssig během války několikrát zadržen a vyslýchán tajnou policií, k jeho uvěznění nikdy nedošlo. Konce války se dočkal bez úhony jako hospodář na svém statku (kde ukrýval několik žen židovského původu[58]) a současně působil jako laický kazatel a synodál Vyznávající církve. Lze předpokládat, že Kreyssig zůstal na svobodě, protože se nacisté příliš obávali zvýšení nežádoucí pozornosti na případy eutanazie. Bezprostředně po válce se opět několikrát ocitl v ohrožení života a přišel i o velkou část majetku, ovšem vzhledem k prokazatelnému projevu odporu za éry nacismu měl „statut" antifašisty a přinejmenším Sověty byl respektován.[59] Jeden z žalobců Norimberského tribunálu a pozorovatel Frankfurtského procesu proti zločinům eutanazie (před kterými Kreyssig svědčil) Robert M. W. Kempner zmiňuje Kreyssiga ve svých vzpomínkách jako „[jednoho] z těch neopěvovaných spravedlivých soudců."[60]

V roce 1983 byl Lothar Kreyssig u příležitosti svých 85. narozenin za svoji odvahu vyznamenán spolkovým ministrem spravedlnosti Engelhardem povýšením do čestné funkce „Senatspräsident a.D."[61] V roce 1998 u příležitosti 100. výročí Kreyssigova narození byla založena nadace, která od roku 1999 uděluje Mírovou cenu Lothara Kreyssiga (*Lothar-Kreyssig-Friedenspreis),* jejímž cílem je „an das Wirken von Dr. Lothar Kreyssig erinnern und dessen ‚Nachahmer' ehren.[...] soll an Personen, Gruppen oder Organisationen gehen, die sich um Friedens- und Versöhnungsarbeit verdient gemacht haben, besonders im Blick auf jüdische Menschen und auf ost- und

---

[57] Srov. PROPHET, s. 185. Kreyssig se z tohoto selhání několikrát vyznal i před dobrovolníky *Sühnezeichen* Premisa solidarity s provinilci („omilostěnými hříšníky") se později projevila např. ve společných modlitbách (Lukáš 13,1-5 – použito v bohoslužbě za v norimberském procesu odsouzené nacistické pohlaváry, níže) *Sühnezeichen.* Kreyssig nesouhlasil s tím, že byli souzeni spojenci (‚[von] fremde[r] Gewalt'): „Es sind deutsche Männer. Ihre Schmach ist, wenn von Schuldsolidarität überhaupt gesprochen werden kann, deutsche Schmach....Auf dem Wege zum Henker der fremden Sieger gebührt ihnen das Geleit der Deutschen." Před vynesením rozsudku zorganizoval *Buß- und Fürbittegottesdienst.* TAMTÉŽ, s. 239n.

[58] Na rozdíl od některých ostatních členů Vyznavačské církve nezastával teologický antisemitismus („Boží trest za nevěru lidu izraelského"). Jako vyšetřující soudce se po roce 1933 zasazoval za brzké propuštění svévolně zatčených občanů židovského původu a po roce 1938 odmítal vymazávat firmy židovských majitelů z obchodního rejstříku. Srov. PROPHET, s. 155n.

[59] Že profilově nezapadal do oficiální koncepce „bojovníka proti fašismu" je zřejmé. Po odchodu z exponovaných církevních funkcí se jeho problematické vztahy s vládní mocí definitivně zhoršily. PROPHET, s. 276.

[60] Cit. PROPHET, s. 166. Dále Srov. koncept Kreyssigova oficiálního stanoviska z března 1940 k proti němu vedenému disciplinárnímu řízení (1939 - 1940), z něhož uvádím úryvek v pozn.č. 41.

[61] PROPHET, s. 177

südosteuropäische Nachbarn." (Mezi prvními oceněnými najdeme např. Tadeusze Mazowieckého a Hildegard Hamm-Brücher).[62]

1. 2 Založení Aktion Versöhnungs-/Sühnezeichen

Po válce převzal Kreyssig řadu funkcí v rámci evangelické církve.[63] Brzy stál u zrodu různých projektů, z nichž některé lze označit za předchůdce *Aktion Sühnezeichen.*[64] Podílel se na zakládání evangelických akademií.[65] U úřadů DDR nebyl pro svoji ‚činorodost' oblíben.[66] Naopak sovětští představitelé jej jakožto antifašistu akceptovali. Dokonce jej jakožto východoněmeckého člena celoněmecké Rady *EKiD* pověřili, aby Adenauerovi přednesl nabídku rozšíření neutrality na celé Německo, když se SRN vzdá znovuvyzbrojení.[67] Kreyssig byl znám jako charismatický vizionář, ohňostroj na první pohled utopických nápadů.[68] Jejich uskutečnění, respektive dotažení do šťastného konce, bylo často především na jeho spolupracovnících. Nejen Kreyssigův biograf Weiß použil pro charakterizaci jeho osobnosti příměru „prorok". Tadeusz Mazowiecki, v 60. letech člen zahraničně-politické komise Sejmu a uskupení katolické inteligence kolem periodika *ZNAK*[69], která spolupracovala s východoněmeckou

---

[62] Zřizovatelem nadace je *Evangelisches Kirchenkreis Magdeburg*, kde je cena co dva roky udělována. In: Dostupné na WWW: <http://www.ek-md.de/cms/arbeitsbereiche-friedenspreis.html>; [cit.2008-05-12]

[63] V roce 1946 byl jmenován konsistoriálním prezidentem církevní provincie Sasko se sídlem v Magdeburku. 1950 byl zvolen prezesem saské zemské synody. Vedle toho působil ve funkci viceprezidenta hnutí laiků *DEKT (Deutscher EvangelischerKirchentag)* a prezese *EkdapU (Ev.Kirche der Altpreussischen Union).*

[64] Např.v roce 1958 byla z Kreyssigova popudu založena *Aktionsgemeinschaft für die Hungernden (AfdH)*, kterou lze spolu s „Wagnis Sühnezeichen" zařadit k jeho největším počinům. PROPHET, s. 320. Srov. pozn. č.118-119. Dále viz WWW: <http://www.solidarische-welt.de/sw193/50-jahre.shtml>; [cit.2008-06-08].

[65] Založil a vedl Evangelickou akademii v Magdeburku. PROPHET, s. 255n.

[66] „Ve srovnání s ostatními členy magdeburské konzistoře lze Kreyssiga označit za nejreakčnějšího." Cit. u GRÜNECKER, s. 22n.

[67] Pravděpodobně aby tak kancléře postupně připravili na Stalinovu nótu z 10.03. 1952. PROPHET, s. 276. Srov. FRIEBEL, Thomas: *Kirche und politische Verantwortung in der sowjetischen Zone und der DDR 1945 - 1969*. Gütersloh, Mohn 1992; s. 398-405.

[68] Kreyssigovi se k jeho velkému zklamání nepodařilo realizovat „utopii" ekumenické komunity (židů a křesťanů, mužů i žen) *Bruderhof.*" Myšlenka ztroskotala nejen na nedostatku následovníků, ale i na odpor jeho manželky.Po velkém boji a přesvědčování [pomohla intervence vedení *ASZ*] se hluboce zklamaný Kreyssig svého snu vzdal. Viz informace z rozhovoru s Dr. Erdmannem z 18.12. 2007 a dopis D. Erdmanna Kreyssigovi z 10.12.1968. In: EZA 97/33.

[69] *ZNAK* [německy *das Zeichen, P.S.*] uskupení katolických laků (1956-1976), od roku 1956 zastoupena v Sejmu. Ideově spřízněná s krakovským časopisem *Tygodnik Powszechny (TP)* a měsíčníkem *Znak.* Osoby zaangažované ve *ZNAK* či *TP* byly současně členy *Klubu Inteligencje Katolickej* (*KIK*). Srov: OSA, Maryjane: *Solidarity and Contention: Networks of Polish Opposition.* University of Minnesota, 2003; s. 50n.

Sühnezeichen, potvrzuje, že Kreyssigovy oběžníky psané bez jakékoliv taktické opatrnosti (uzavíral je hebrejským pozdravem „šalom"), budily dojem, jako by byly od „proroka, a ne od šéfa nějaké organizace."[70] A Ansgar Skriver autor první publikace o *Aktion Sühnezeichen* (1963) zdůrazňuje, že „bez oné dětské samozřejmosti, s jakou se nechal vést, by jeho plán jistě brzy zkrachoval."[71] V následující kapitole se zabývám okolnostmi, které provázely realizaci „utopickému" plánu „Znamení smíření".

1.2.1 Poválečná situace evangelické církve v kontextu studené války (období 1945-1958)

V roce 1942 se Kreyssigovi nepodařilo zachránit židovského muže před internací ve sběrném táboře a následnou deportací. Vzrůstal v něm pocit, že když on sám přežil, musí svoji vlastní existenci nějakým zásadním způsobem legitimovat. Otázka spravedlnosti, soudu a milosti jej velmi zaměstnávala. Především otázka viny národa, k němuž náležel. Podle Kreyssiga se proto měl celý národ z těchto vin kát a usilovat o odpuštění. Vývoj v obou německých státech tomu však příliš nenasvědčoval. Hořké vzpomínky na éru nacismu měly být z paměti příslušníků obou německých států vytěsněny.[72] Obyvatelstvo západních zón se s pomocí Marshallova plánu s vervou pustilo do budování hospodářského zázraku. V sovětské zóně žili takzvaní „vítězové nad dějinami".[73] Kreyssig zatvrzelostí příslušníků svého národa zúčtovat s nedávnou minulostí (předpokladem ke zvládnutí minulosti byla dle Kreyssiga „ochota k pokání") trpěl, píše Weiß v Kreyssigově biografii. Stejně tak jej trápilo rostoucí vzájemné odcizování se rozděleného německého národa. Rozdělení Německa chápal jako „uměle

---

[70] MAZOWIECKI, Tadeusz: Von der Gegenwart zur neuen Nachbarschaft. In: Lipscher, Winfried – Pflüger, Friedbert: *Feinde werden Freunde. Von den Schwierigkeiten der deutsch-polnischen Nachbarschaft.* Bonn, Bouvier 1993, s. 433-452, zde s. 435. Mazowiecki podle W. LIEDTKE (s. 286) z titulu své politické funkce v Berlíně vícekrát intervenoval za udělení výjezdních doložek pro dobrovovolníky *ASZ.*

[71] SKRIVER, s. 15.

[72] „Wir mußten erwarten, daß die völlige Entschleierung der beispiellosen systematischen Untermenschlichkeit, Vertilgung ungezählter tausender Gefangener, Ermordung von Millionen von Juden, unvorstell-barer Bestialitäten in Lagern und Gaskammern ein tiefes Erschrecken, ein ernsthaftes Forschen nach dem widergöttlichen Urgrund dieser graunvollen Entstellung auslösen würden. Aber es blieb eigentlich alles unbewältigt wie ein Haufen Unrat am Wege liegen, als ob es nicht von uns stammte." Z Kreyssigova projevu na zasedání synody saské ev. církve (1956). Cit. u FRIEBEL, s. 213.

[73] Osobní vyrovnání se s minulostí překračující rámec obrazu národa svedeného mocnými finančníky velkokapitálu se vyřešil založením „antifašistického státu dělníků a rolníků, vyvlastněním zmíněných reakcionářů a definitivní tečku představovaly waldheimské šauprocesy (1950). Srov. MÜNKLER, Herfried: *Antifaschismus als Gründunsgmythos der DDR.* In: Agethen, s. 79-99.

obnaženou, životunebezpečnou ránu,..." která odrážela nejen politické rozdělení Evropy, ale také jako trest (Boží) za to, co německý národ v letech 1933-1945 napáchal.[74]

Zklamáním pro něj byl i postoj, který v otázce přiznání spoluzodpovědnosti za zločiny nacistické éry zaujala samotná církev.[75] V tzv. Stuttgartském vyznání viny (*Stuttgarter Schuldbekenntnis*)[76] – prohlášení prozatimní Rady evangelické církve v Německu z 19. října 1945 zveřejněném na závěr jejího zasedání konaném ve Stuttgartu za účasti představitelů Ekumenické rady církví (*ÖRK*), chyběla zmínka o příčinách tohoto provinění. Politická dimenze zodpovědnosti církve byla překlenuta milostí Boží a o holokaustu se tu nemluvilo vůbec.[77] Dva roky na to, v dubnu 1947 byl teology Vyznavačské církve vyhlášen dodatek k Stuttgartskému vyznání viny – tzv. „Darmstadtské slovo k politické cestě našeho národa."[78] Na rozdíl od Stuttgartského prohlášení se v něm konkrétně pojmenovávaly „zbloudilé kroky" německých křesťanů, kteří dle názoru autorů již dlouho před 1933 zablokovali potřebné společenské změny a tím spoludláždili cestu nacistů k moci. Jeho součástí bylo tzv. „Ein Wort zur Judenfrage,"[79] které představuje další významný krůček na cestě k vyrovnání se s šoa a rolí církve, kterou sehrála při legitimizaci antisemitismu za Třetí říše. Ale jasné

---

[74] „Wenn wir in der Verwundung durch die Zertrennung Gottes Schuldspruch erkennen und anerkennen, so werden wir frei, selbst eine[n] nächsten, zweckmäßigen Schritt zur Wiedervereinigung zu tun, wenn es ohne Sünde, aber mit Rücksicht auf die Schicksalsgemeinschaft mit den anderen Völkern geschehen kann." Cit. u FRIEBEL, s. 442.

[75] TAMTÉŽ.

[76] *Schulderklärung der evangelischen Christenheit Deutschlands* bylo míněno jako gesto vůči Spojencům i vůči ekumenické veřejnosti ve světě..." Přítomní zástupci *ÖRK* vyzvali Radu *EKiD*, aby se vyjádřila k uplynulým 12 letům a „Unterlassungssünden des deutschen Volkes einschließlich der Kirche" . Jeho publikování v Německu se původně vůbec neplánovalo. Německá veřejnost jej nepřijala, chápala jej jako vyznání kolektivní viny. FRIEBEL, s. 91.

[77] Lothar Kreyssig, Erich Müller-Gangloff a Kurt Scharf se ve druhé výzvě *Aktion Sühnezeichen - Aufruf und Anruf z 06.01.1959* odvolávají na Stuttgartské prohlášení: „Das Stuttgarter Schuldbekenntnis von 1945 hat in der allgemeinen Betäubung jener Jahre keine durchgreifende Klärung ausgelöst...Die meisten haben es ignoriert oder gar nicht aufgenommen, wiewohl keiner sich geweigert hat, den Strom von Hilfe anzunehmen, der aus der Weltchristenheit auf dieses Bekenntnis antwortete. Zu den Völkern aber, die ganz unmittelbar unter uns gelitten haben, ist kaum etwas gedrungen, was sie als Zeichen wirklicher Einsicht hätten ansehen können." In: KOMMUNITÄT Vierteljahreshefte der Evang. Akademie, Nr. 9, Sonderheft „Sühnezeichen". Januar 1959. Berlín.). Srov. PROPHET, s. 240n. PÜTZ, s. 37. Srov. STAFFA, Christian (Hrg.): *Vom protestantischen Antijudaismus und seinen Lügen*. Magdeburg 1993; s. 142.

[78] *Das Darmstädter Wort des Reichsbruderrates.* Po 400 letech měla být tradice protestantské „státní církve" v Německu ukončena.Reflektovalo i otázku antikomunismu, který byl označen za zcestný. V rámci *EKiD* se myšlenka Darmstadtského slova neprosadila, právě s ohledem na rozdělení Německa a propukající studenou válku. FRIEBEL, s. 114 - 120.

[79] Jako „blasfemii" jej hodnotí např. Loerbroks, protože církev sice uznává: „erkennen mit Scham und Trauer, wie sehr wir uns am Israel verfehlt haben," ale vina německých křesťanů má spočívat především v tom „die Judenfrage als ein rassistisches oder völkisches Problem zu sehen." LOERBROKS, Matthias: *Lernversuche – das christlich-jüdische Gespräch nach 1945 in der SRN.* In: STAFFA, s.109-140.

distancování se od provinění vůči Židům a odmítnutí antijudaismu jako takového chybí.[80] Díky „Darmstadtu" byl ale na následujícím shromáždění EKiD (1948) učiněn pokus zanést do církevních stanov následující větu „Die EKD weiß um ihre Schuld und ihre missionarische Verantwortung gegenüber dem Volke Israel". Návrh musel být z teologických a ústavně-právních důvodů ztažen, ale věc byla projednána v roce 1950 na synodě EKiD ve Weißensee a zde přijaté prohlášení představuje v dějinách německé evangelické církve tečku v pětiletém procesu veřejného doznání se ke spoluvině na holokaustu v období bezprostředně po něm.[81]

1.2.2 Berlínská synoda evangelické církve (1958)

Do roku 1956 zastávala evangelická církev jasný postoj ke zbraním hromadného ničení.[82] Jak se ale konflikt Západ – Východ vyostřoval, slábla i opozice křesťanských církví.[83] Na synodě *EKD* v březnu 1957 neprošel návrh jednoznačného odsouzení držení zbraní hromadného ničení. 25. března 1958 spolkový sněm schválil umístění atomových zbraní na území SRN. O měsíc později se konalo zasedání celoněmecké synody evangelických církví v Berlíně. Tato synoda ratifikovala smlouvu o

---

[80] LOERBROKS, M., tamtéž. Srov. SCHMIDT, Johann: *Zur Vorgeschichte der Erklärung der EKD-Synode in Berlin-Weißensee vom 27. April 1950.* In: Materialdienst. Ev. Arbeitskreis Kirche und Israel in Hessen und Nassau. Dostupné i na WWW: <http://www.lomdim.de/md2001/012001md02b.html>; [2008-02-02].

[81] Bezprostředním podnětem byl návrh Výboru pro službu Izraeli (*Ausschuß für Dienst an Israel*, který se na naléhání *ÖRK* v roce 1947 rozšířil o referanta pro „židovskou otázku" O. v. Harlinga. Ten se snažil zasáhnout už při přípravě „Darmstadtu") synodě. Přispěla k tomu i vlna antisemitských projevů (např. v souvislosti s procesem proti režiséru Harlanovi). Např. na výtržnosti na židovských hřbitovech reagoval už před zasedáním synody její účastník Gustav Heinemann, když 15.04.1950 v rozhlasovém projevu upozornil, že bez vyrovnání se s antisemitismem nemůže být slovo církve k otázce míru věrohodné. Na úvod synody promluvili zástupci *ÖRK* o „versäumte(n) Umkehr der Kirche und des deutschen Volkes." Hlavním iniciátorem a posléze koncipientem „prohlášení z Weißensee" (schváleno 27.04.1950) byl berlínský teolog HeinrichVogel, jeden z podporovatelů *Sühnezeichen*, který synod vyzval, aby vydala „ein Schuldbekenntnis"...[protože]„ (...) Die Frage, was die Kirche für den Frieden tun könne," (je natolik úzce), „mit dieser Frage in Sachen der Schuld an Israel...verknüpft daß wir gut tun, wenn die Synode wirklich nicht nur das Friedenswort spricht, sondern auch dieses." Jedním z výrazných přispěvatelů do zde vedené debaty byl Lothar Kreyssig, který zde promluvil o svém selhání o adventu 1942. LOERBROKS, tamtéž. Defitinivní tečku v procesu vyrovnávání se s „židovskou otázkou" pak představuje „Rýnská synoda"(1980). Srov. STAFFA, s. 143.

[82] Mimořádná synoda (červen 1956) jejímiž hlavními tématy bylo zavedení branné povinnosti a znovuvyzbrojení vydala „Teologické prohlášení" v němž vyznala: „Das Evangelium...verwehrt uns, mit der Wissenschaft Götzendienst zu treiben, ihrem Fortschritt den Menschen zu opfern und sie zur Herstellung von Massenvernichtungsmitteln zu miß[b]rauchen, die durch keinen Zweck geheiligt werden können." FRIEBEL, s. 441-447. Srov. Příloha č. 1 - dopis Gustava Heinemanna J.L.Hromádkovi o průběhu synody. Essen, 08.05.1958.

[83] PÜTZ, s. 38. Srov. FRIEBEL, s. 447.

duchovenské péči v armádě (*Militärseelsorgevertrag*), ale nedokázala se shodnout v otázce vyzbrojení jadernými zbraněmi."[84]

A právě do této situace, vystoupil Lothar Kreyssig[85] s plánem, že mladí Němci mají světu dosvědčit změnu smýšlení německého národa prostřednictvím své účasti na projektech obnovy v zemích, které byly nacisty přepadeny a vypleněny. Výzva, se kterou se na účastníky synody pozdního odpoledne 30. dubna 1958 obrátil, začínala slovy *Wir bitten um Frieden*[86]:

> „Wir Deutschen haben den zweiten Weltkrieg begonnen und schon damit mehr als andere unmeßnares Leiden der Menscheit verschuldet: Deutsche haben in frevlerischem Aufstand gegen Gott Millionen von Juden umbracht. Wer von uns Überlebenden das nicht gewollt hat, der hat nicht genug getan, es zu verhinden.
>
> Wir haben vornehmlich darum noch immer keinen Frieden, weil zu wenig Versöhnung geschieht.[87] Dreizehn Jahre sind erst in dumpfer Betäubung in dumpfer Betäubung, dann in neuer angstvoller Selbstbehauptung vergangen. Es droht, zu spät zu werden.
>
> Aber noch können wir, unbeschadet der Pflicht zu gewissenhafter politischer Entscheidung, der Selbstrechtfertigung, der Bitterkeit und dem Haß eine Kraft entgegensetzen, wenn wir selbst wirklich vergeben, Vergebung erbitten und diese Gesinnung praktizieren. Des zum Zeichen bitten wir die Völker, die Gewalt von uns erlitten haben, daß sie uns erlauben, mit unseren Händen und mit unseren Mitteln in ihrem Land etwas Gutes zu tun; ein Dorf, eine Siedlung, eine Kirche, ein Krankenhaus oder was sie sonst Gemeinnütziges wollen, als Versöhnungszeichen zu errichten.
>
> Laßt uns mit Polen, Rußland und Israel beginnen, denen wir wohl am meisten wehgetan haben.

---

[84] Cit. u PÜTZ, s. 39. Synoda byla pod obrovským politickým tlakem. Spolková vláda a *CDU* kritizovaly záměr synodu diskutovat o „čistě politické" záležitosti – tj. o rozhodnutí Spolkového sněmu o vyzbrojení armády atomovými zbraněmi. Na programu byl i bod „Církev a mládež". Jeho ožehavost souvisela s represáliemi, kterým byla vystavena věřící mládež v NDR. Proto *SED* už před zahájením synodu zorganizovala štvavou kampaň v tisku. Samotné zasedání (které se střídavě konalo ve Východním a Západním Berlíně) bylo provázeno zinscenovanými demonstracemi východoněmeckých učitelů. Srov. PROPHET, s. 332. Dále srov. FRIEBEL, s. 451n.

[85] Kreyssig také patřil k vášnivým odpůrcem smlouvy o duchovenské péči v armádě. „Ich war also leidenschaftlich der Überzeugung, daß es an der Zeit sei, daß die Deutschen voran und die Christenheit überhaupt der kriegerischen Gewalt absagen. Nach meiner Meinung hätte auf der Synode herauskommen müssen: Wir lehnen den Militärseelsorgevertrag ab, weil wir meinen, es dürfe überhaupt nichts geschehen, was die Entstehung eines Krieges auch nur unmittelbar befördert..." Cit. u MAGIRIUS, Friedrich: *Verantwortung für die Zukunft.* In: Blíže neidentifikovaný MB ASZ/1981, *Büroarchiv.*

[86] Kreyssig ve svých vzpomínkách uvádí, že výzvu sepsal po jedné bezesné noci jedním dechem, jako kdyby mu ji někdo nadiktoval. Kdy to přesně bylo, není známo. Je ovšem doloženo, že ideu založení „Znamení smíření" prosazoval již v roce 1954 na evangelickém sjezdu laiků *(Deutscher Evangelischer Kirchentag / DEKT)* v Lipsku. Překvapivý návrh zaujal, ale nebyl na programu jednání. Vyžadoval by projednání i s církevními představiteli, proto byla jeho veřejná prezentace skupinou zamítnuta. Kreyssig to vnímal jako odmítnutí. PROPHET, s. 296. Srov. *Antworten auf Fragen nach der Aktion Sühnezeichen von Herrn Präses Dr. Kreyssig (Tonbandabschrift),* s. 2. In: Büroarchiv ASF.

[87] WEIß (in.PROPHET; s.455) cituje ze *Zprávy o třetím jednání druhé synody EKiD* (vyd. Berlín, 1958), kde je formulace „weil zu wenig Versöhnung geschieht". V mnou citované kopii DO/4/5614/1660-1662 a další přetisky výzvy uvádějí ve v.u. formulaci „ist".

> Wir bitten heute, Deutsche die Deutschen, daß sich um Gottes Willen arbeitsfähige Frauen und Männer aller Stände und Konfessionen bereit finden möchten, je auf ein Jahr nach Polen, Rußland oder Israel zu gehen, um dort gemeinsam ein Friedenszeichen zu errichten.
>
> Wir bitten die Regierungen Polens, der UdSSR und Israels, den Dienst - wie viele sich immer dazu bereit finden möchten - nicht als eine irgendwie beträchtliche Hilfe oder Wiedergutmachung, aber als Bitte um Vergebung und Frieden anzunehmen und zu helfen, daß der Dienst zustande kommt."[88]

Dvě třetiny synodálů tuto výzvu přijalo a podepsalo.[89] Patřil k nim i Helmut Gollwitzer. [90] Gollwitzer si uvědomoval, že projekt, který zde Kreyssig předkládá, synodě dodatečně vylepší svědomí, když se vágně formulovanou rezolucí vyhnula rozhodnému odsouzení vojenského a zbrojního potenciálu namířenému proti socialistickým státům.[91]

> „Die Gründung der Aktion Sühnezeichen is ein Exempel, wie verhängnisvoll eine Kirche dran ist, die in die Hände der Theologen fällt,...Ich konnte bei der Gründung von Sühnezeichen nicht mehr voraussehen als ein äußerst bescheidenes Zeichen (...) ich habe es unterschätzt sowohl in der Wirkung auf die Öffentlichkeit der Völker, die die deutsche Okkupation oder wie Israel die deutsche Verfolgung erlebt haben. Und ich habe es unterschätzt in der Wirkung auf die junge Generation. Vielleicht auch unterschätzt, weil ja nichts Vergleichbares überhaupt da gewesen ist."[92]

---

[88] *Wir bitten um Frieden* ze dne 30.04.1958, originál uložen v EZAB, sig. EZA 97/935; přepis na základě kopie z BArch, DO/4/5614/1660-1662. Kopie viz Příloha č.2.

[89] Mezi prvními, kteří výzvu podepsali byly např: Klaus von Bismarck, Gustav Heinemann, Heinrich Grüber, braniborský biskup Kurt Scharf, zakladatel a první prezident *DEKT* Reinhold von Thadden-Trieglaff, vestfálský biskup Ernst Wilm, berlínský teolog Heinrich Vogel. PROPHET, s. 334.

[90] Helmut Gollwitzer (1908-1993): evang. teolog, žák Karl Bartha. Po nástupu nacistů k moci, kazatel Vyznávající církve. 1940 zákaz působení a povolání k wehrmachtu; 1945-1949 v sovětském zajetí. Po válce vystupoval proti znovuvyzbrojení Německa (1957 přednesl zásadní přednášku Die Christen und Atomaffen). Angažoval se v hnutí Kampf gegen den Atomtod. Podporovatel studentského hnutí roku 1968 a přátelil se s některými jeho představiteli (R.Dutschke). Duchovní pastýř U. Meinhof. MÜLLER-KENT, Jens - GOLLWITZER, Helmut: Vermächtnis für die Zukunft. Gespräche mit Helmut Gollwitzer und Kurt Scharf. München. 1989; s.171n.

[91] S ohledem na akutní hrozbu NDR, že *EKiD* bude rozdělena. FRIEBEL, s.451 n. Srov. PÜTZ, s. 39.

[92] Cit. podle PÜTZ, s. 39. Srov. PROPHET, s. 335 a RABE, s. 15.

2 První roky existence (1958-1961)

2.1 Geneze názvu: od Versöhnungszeichen k Sühnezeichen

„.[...] Všichni jsme si mysleli, že se konečně musí něco udělat pro usmíření, že pro to chceme něco udělat. (...) živě [jsme] diskutovali, zda iniciativa ponese název Aktion Versöhnungszeichen ***nebo Aktion*** *Sühnezeichen...“* [93]

Základní kámen byl tedy položen.[94] V květnu byly o založení a cíli „iniciativy u/smíření“ informovány vlády SSSR, Polska a Izraele; uvědoměny byl i vlády obou německých států.[95] Ještě na jaře vyšlo několik článků v církevním tisku.[96] V západním Německu měla být iniciativa prezentována například ve spolupráci se Studentskými evangelickými sbory (*Evangelische Studentengemeinden*; dále jen *ESG*).[97] O šíření poselství smíření v SRN se především zasadil ředitel západoberlínské Evangelické akademie, autor několika studií o Němcích a jejich roli ve 20.století, Dr. Erich Müller-Gangloff.[98] Ten také inicioval diskuzi kolem Kreyssigem navrhovaného názvu *Aktion*

---

[93] Cit. u PROPHET, s. 340.

[94] Jak uvádí Gabrielle Kammerer, autorka první komplexní a studiem archivů podložené publikace o *Aktion Sühnezeichen* (2008), okruh „zakladatelů“ již nelze zcela přesně rekonstruovat. Vedle Kreyssiga a Müller-Gangloffa do něj patřily čelné osobnosti evangelické církve: Kurt Scharf, prezident *EKU* F.R.Hildebrandt, zplnomocněnec Rady *EKiD* v NDR Heinrich Grüber [(1891-1975), farář holandského sboru v Berlíně, vedl tzv. *Büro Grüber* (*Hilfsstelle für nichtarische Christen*), které za války zachraňovalo pokřtěné osoby židovského původu. Svědek v procesu s Eichmannem. Spoluzakladatel společnosti pro spolupráci židů a křesťanů.]; dále profesor teologie Helmut Gollwitzer, kvakerka Margarete Lachmund, prezident saské synody Reimer Mager, vestfálský biskup Ernst Wilm, a další. Srov. Příloha č. 2.

[95] 05.05.1958 rozeslal Kreyssig dopis jehož přílohou byla výzva z 30.4. 1958 izraelské obchodní misi v Kolíně a diplomatickým zastoupením Polska a SSSR ve Východním Berlíně. Obdobným způsobem byla uvědoměny vlády obou německých států. K reakci oficiálních míst NDR viz níže. S informováním vlády SRN si kupodivu příliš starostí nedělal jak dokládá dopis z 11.5.1958 v němž referuje o rozhovoru s ministrem pro celoněmecké otázky Ernstem Lemmerem (CDU), který „begrüsst den Schritt [Lemmer plán *Sühnezeichen* zaznamenal již v roce 1954 u příležitosti *DEKT* konaném v Lipsku] ...hält ihn auf jeden Fall für stichhaltig und zwar auch gerade dann, wenn die von der Weltfriedensbewegung [viz českých teologem Hromádkou vedená *KMK*, PS] praktisch bestimmten Ostmächte ihn ablehnen sollten. Russland freilich werde ablehnend reagieren. Bei Polen und Israel rechnet er mit Zustimmung. Wenn sich für jedes Land Tausend bereitfänden, hielte er die Sache für einen vollen Erfolg. Die weltpolitische Lage sei im Augenblick so negativ bestimmt wie seit Jahren nicht Gerade darum sei der Aufruf zu begrüssen.“ Lemmer a jeho první náměstek instruovali Kreyssiga aby ještě informoval ministerstva zahraničí, vnitra a konferenci ministrů kultu. A aby kopii nóty okamžitě zaslali i vládě SRN. Cit. u KAMMERER, s. 37.

[96] Srov. SKRIVER, s. 15n.

[97] Kreyssigův dopis synovi Peterovi (stuttgartskému faráři ESG) však naznačuje, že cílovou skupinou nebyli jen křesťané: „Na které mládežnické organizace na Západě bychom se měli ještě obrátit, aby ta věc nezůstala jen mezi křesťany ?“ Cit. u KAMMERER, s. 35. Srov. PROPHET, s. 338 a SKRIVER, s. 15.

[98] Autor publikace *Mit der Teilung leben* (1965). Průkopník koncepce nové *Ostpolitik*. „Ich scheue nicht, meinen Namen zu nennen. (...) ich glaube, daß es eine Aufgabe der Christen – nicht weniger als der Kommunisten – ist, für den Frieden der Welt besorgt zu sein.“ (představil se na Chruščovovi v lednu 1963) Cit. u HOPSTOCK, Waltraud: *Zum Gedenken an Dr. Erich Müller-Gangloff*. In: ASZ MB 3+4 /

Versöhnungszeichen, a s ním spojenou sebedefinici. Müller - Gangloff vycházeje z 2. Listu Korintským[99] upozornil, že teologicky i jazykově je správnější hovořit o *Sühnezeichen*. Neboť „usmíření" (*Versöhnung*) je plodem připravenosti (*Bereitschaft*) k pokání (*Sühne*) a odpuštění (*Vergebung*). Samotný význam slova *Sühne* (nejen smíření, ale také pokání či pykání) naznačuje, že jde o chybu na straně „agresora". Němci se provinili (*Täter*), to oni se dopustili zločinů. Jako strana provinilá nemohou sami sobě zajistit odpuštění a usmíření. Služba plánovaná v zemích postižených nacismem, není tedy znamením usmíření (*Versöhnung*), ale spíše vyjádřením vnitřní proměny (*Umkehr*). Svoji vůli k *Sühne* a *Umkehr* mohou dát najevo svoji dobrovolnou službou v zemích a národech postižených nacismem a prosit tak o mír a usmíření. Teprve tehdy, když poškozená strana přijme viníkovu vyznání lítosti nad svým proviněním, lze nastoupit cestu smíření. Odpuštění a usmíření má provinilec vždy chápat jako dar (a milost).[100] O tři čtvrtě roku později, v prosinci 1958 se iniciátoři a potenciální zájemci[101] o „službu usmíření" (*Versöhnungszeichen*) sešli v berlínské evangelické akademii (ve Wannsee) a výsledkem diskuze byla *Aktion Sühnezeichen* (Akce – volněji: služba, smíření). [102]

Po revizi názvu byla na Tři krále 1959 uveřejněna druhá výzva k *Aktion Sühnezeichen*:

> „Wer erschrocken ist, was frevlerische, hemmungslose Selbstbehauptung eines Volkes, unseres Volkes, an grauenvoller, systematischer Unmenschlichkeit, hat verüben und geschehen lassen – wer verstanden hat, daß man sich selber Rechenschaft geben muß und sich davon auch durch Mitverschulden anderer und ihrer etwaigen Einsichtslosigkeit nicht abbringen lassen darf –
>
> wer eingesehen hat, daß Vergeltung und Aufrechnung von Schuld gegen Schuld eine endlose Kette des Unheils in der Geschichte zur Folge hat, daß einzig Versöhnung, diese aber wirklich,

---

1980. Srov. PROPHET, s. 339n. Srov. Příloha č. 3. Dopis E. Müller-Gangloffa ze dne 04.03.1958 J. L. Hromádkovi.

[99] Stejně tak Kreyssig vycházel z 5.kap. 2.Listu Korintským, kde apoštol Pavel píše: (19) Neboť v Kristu Bůh usmířil svět se sebou. Nepočítá lidem jejich provinění a nám uložil zvěstovat toto smíření. (20) Jsme tedy posly Kristovými, Bůh vám domlouvá našimi ústy; na místě Kristově vás prosíme: dejte se smířit s Bohem! (21) Toho, který nepoznal hřích, kvůli nám ztotožnil s hříchem, abychom v něm dosáhli Boží spravedlnosti." In: Nepublikovaná autobiografie Lothara Kreyssiga: *Warum? Wozu? Wieso?* (1978). Zdroj: EZA 97/1088.

[100] PÜTZ, s.41; Srov. PROPHET, s. 336.

[101] Většina zájemců byla z NDR. Ale dostavilo se i přes 50 převážně mladých mužů a žen z Freiburku, Darmstadtu, Göttingen a Hamburku. Mezi nimi i mnoho manuálně pracujících, ale „duchovně i prakticky pohotových", jak píše Kreyssig. Cit. u PROPHET, s. 340.

[102] „Aus der Erkenntnis, daß wir nur für Anerkennung unserer Verantwortlichkeit bei uns selbst einstehen können, haben wir nach Erlaß des Aufrufs zu dieser Aktion ...nicht mehr von Versöhnungszeichen, sondern Sühnezeichen gesprochen. Sühne geschieht, wenn der Verletzte die ihm gezeigte Reue gelten läßt und Vergebung gewährt. Das kann man erbitten, aber nicht proklamieren." Srov. KREYSSIG, L.: Bewältigung und Versöhnung. In: KOMMUNITÄT Vierteljahreshefte der Evangelischen Akademie. Sonderheft *Sühnezeichen*. Nr. 9, Januar 1959. Evangelische Akademie, Berlín. (Dále jen KOMMUNITÄT).

> die Kraft hat, den endlosen Reigen wechselseitiger Vernichtung zu unterbrechen, einen neuen Anfang verantwortlichen Lebens zu setzen, einem leidlichen Frieden in annehmbarer Gerechtigkeit Raum zu schaffen – der trete der Aktion Sühnezeichem bei. Er helfe, wie immer er es vermag, mit einem sichtbaren Zeichen der Tat herauszutreten aus der Zone verstockten Schweigens oder unverbindlicher Diskussion. [103]

Kajícná prosba o odpuštění byla tváří v tvář „zatvrzelosti" mnohých, opravdu „krkolomným kouskem" (jak by se dal Kreyssigův oblíbený příměr „Wagnis Sühnezeichen" přeložit). Adresáti výzvy jej totiž mohli chápat i jako „sebeujištění těch stále ještě doktrinovaných Němců tentokrát pod křesťanskou značkou," vyvozuje Weiß.[104]

> „Mußte nicht die Juden, Polen, Russen, Franzosen das Unterfangen, gewissermaßen mit einem Blumenstrauß und einem Gastgeschenk in der Hand besuchsweise Versöhnung zu stiften, genauso deutsch anmuten, wie zuvor der Krampf von Rassenwahn und Weltgeltung ? Und wurde nicht das *Wagnis* noch vermessener auf die Gefahr hin, daß die erstmals überrannten Nachbarvölker und das heimkehrende Israel sich das *Versöhnungszeichen* gefallen ließen, sich dafür auftaten, dann aber die besiegten Deutschen,verstockt und verdrossen, sich dem Ruf verschlossen? Das erhoffte Zeichen hätte dann nicht Anfänge der Heilung aus Gnaden sichtbar werden lassen, sondern das Gericht besiegelt.[105]

Psycholožka Johanna Pütz zanalyzovala a rozdělila motivy skupiny iniciátorů *Sühnezeichen* v druhé fázi založení (zveřejnění druhé výzvy, leden 1959) do dvou úrovní. Z jejího pohledu odrážejí dopisy z tohoto období, sebekritické vnímání „narušených možností komunikace se zahraničními partnery a oběťmi nacismu."[106] Na straně druhé z diskuzí o pokání a smíření (v souvislosti s hledáním vhodného názvu), zde dle Pütz stále zaznívá „strach z pomsty osudu".[107] Kreyssig si stále znovu kladl otázku po spravedlnosti dějin. V souvislosti s vlastním selháním za války, hledal odpuštění a ospravedlnění pro zachování vlastního života v budování iniciativy. Pütz dokonce shledává, že „prubířským kamenem oprávněnosti jejich vlastní existence bylo

---

[103] KREYSSIG/MÜLLER-GANGLOFF/SCHARF: *Aktion Sühnezeichen - Aufruf und Anruf.* In: KOMMUNITÄT.

[104] PROPHET, s. 337

[105] Cit. u PROPHET, tamtéž.

[106] Zájem na spolupráci s dříve poškozenými (především Židy) byl spojen s kritickým účtováním vnitrospolečenké situace. Tento postoj znamenal distancování se od hledání nové identity mladé bonnské republiky v Americe. Srov. PÜTZ, s. 42

[107] PÜTZ (1996), s. 42. Srov. Cit. z Kreyssigových vzpomínek, PROPHET, s. 337. Srov. Müller-Gangloff píše v roce 1961: „Ist das heute noch beänstigend vorherrschende Vorbeisehen der Deutschen an ihrer schrecklichen Vergangenheit nicht vielleicht bereits ein Zeichen der Gerichts? Sollten wir mit den Zeichen der Sühne zu spät dran, sollte es am Ende ganz wirkungslos sein, weil der Fluch, den wir auf uns geladen haben, zu gewaltig ist, um in Segen verwandelt zu werden?" Cit. u HOPSTOCK, s. 16.

(jak pro Kreyssiga osobně, tak pro jeho nejbližší spolupracovníky) přežití *Aktion Sühnezeichen.*"[108]

2. 2 Vývoj Sühnezeichen do roku 1961

> ***„Lieber deutscher Weggefährte, lassen Sie sich bitte so anreden. Es ist nicht selbstverständlich, daß wir noch am Leben und mit der Frage nach einer sinnvollen Zukunft zusammen unterwegs sind. Hinter uns die totale Katastrophe der deutschen Geschichte. Vor uns das Atomzeitalter. Um uns das vom weltanschaulichen Zwiespalt der Großmächte zerteilte Volk. In alledem sind wir zum Dienst am Menschen befähigt und berufen, wie nie vorher, und von der Versuchung zu gewissenloser Selbsterhaltung bedroht, wie nie zuvor. Darum sammeln sich bei uns unter dem Sühnezeichen, dem Wahrzeichen der Beugung unter Gottes Gericht und der Erwartung Seiner Gnade, ohne Unterschied der Konfession Menschen, die als Versöhnte leben und dienen wollen. Wir haben vernommen, daß dies der Sinn des Daseins und der Ursprung des eigentlichen und vergänglichen Lebens sei. Wir wollen in Haus, Familie, Beruf, Volk miteinander aus der Vergebung leben. Wir werden, so wahr Gott es versprochen und Christus es in Seinem Sühnetod verwirklicht hat, darin Frieden haben und zum Frieden helfen. Wir wollen diese Überzeugung, Deutsche für die Deutschen, auch unter den Juden und unter den überfallenen und mißhandelten Nachbarvölkern in die Tat umsetzen. Indem die Nachbarn uns und unserer Hände Arbeit annehmen, vergeben sie uns. So geschieht etwas in der Tiefe Wirksames für den Frieden der Welt."[109]***

Politická brizance výzvy *Wir bitten um Frieden* spočívala především v jejích adresátech. S Izraelem se dostalo na stůl církvemi obcházené téma holokaustu. Se SSSR její odpor vůči komunismu v klimatu studené války. A konečně - oslovením sousedního Polska - , téma ztracených území. Zájem o spolupráci s těmi, kteří byli nejvíce postiženi hrůzami nacismu byl i kritickým účtováním s vnitřní situací německé společnosti. Byl v přímém rozporu jak se situací v západním Německu, které se orientovalo na USA především nereflektovanou záměnou idolů a vzorů na jedné straně,[110] tak se „státotvornou" koncepcí východoněmeckého antifašismu na straně druhé.[111]

---

[108] PÜTZ, s. 42 , dále Srov. *Lieber deutscher Weggefährte,* Begleitbrief zum Aufruf *Wir bitten um Frieden.* Zdroj: PROPHET, s. 344.
[109] Begleitbrief k výzvě *Wir bitten um Frieden.* Cit. podle PROPHET, s.344.
[110] Srov. SCHILDT, Axel: *Zwischen Abendland und Amerika.* Mnichov, 1999 a MITSCHERLICH, Margarete: *Das Ende der Vorbilder.* Mnichov, 1978.
[111] SCHNEIDER, především s. 8 - 35.

2.2.1 Postoj církve se zřetelem k situaci v NDR

„Es gäbe doch andere Dinge in der Kirche zu tun als ausgerechnet das. So ungefähr war die Stimmung in der amtlichen Kirche."[112]

Německá evangelická církev jako instituce nebyla z iniciativy *Sühnezeichen* nadšená především z politických důvodů. Její situace ve vztahu k vedení NDR byla napjatá. EKiD se obávala rozdělení, které reálně hrozilo po berlínské synodě v roce 1957, která schválila *Militärseelsorgevertrag* i hlasy východoněmeckých synodálů a proto se od iniciativy zpočátku distancovala:

> „Die A.S. wird nicht von Landeskirchen getragen, sondern wendet sich an einzelne Persönlichkeiten. Es ist also nicht zweckmäßig, dass Pfarrämter oder Superintendenturen sich für die Aktion besonders einsetzen."[113]

Konfrontace mezi církví a státem probíhala zejména v boji „o duše", a to zejména o „ty mladé" (příkladem toho např. zavedení *Jugendweihe* v 1954). Mladí křesťané v NDR byli od počátku padesátých let vystaveni represím.[114] Krátce před berlínskou synodou v únoru 1958 byl vydán tzv. *Lange-Erlaß,* který znemožnil výuku náboženství ve školách a *Erziehungsfrage* se tak stala jedním z hlavních témat synody.[115] Výzva k *Sühnezeichen* požadující vyrovnání se s fašistickou minulostí byla v tomto kontextu opravdu *Wagnis.*[116] Další neuralgické body byly interního charakteru. Vadil nejen

---

[112] Cit. u PROPHET, s. 341.

[113] Z korespondence zemského úřadu saské luterské církve, březen 1959. Cit. u KAMMERER, s. 35 n. Pohlaváři NDR však stáli o finanční prostředky, které plynuly z darů a daní západoněmeckých věřících. Organizačně byla EKiD rozdělena až v srpnu 1961. Definitivní tečkou bylo založení BEK (*Bund der Evangelischen Kirchen in der DDR*) v roce 1969 na nátlak vlády NDR. Srov. MASER a FRIEBEL.

[114] Navzdory přijetí moskevské směrnice „nového kurzu", který v tajné pasáži stanovoval církvím v NDR v rámci socialistického tábora zvláštní postavení. MASER, Peter: Die Kirchen in der DDR. s.21 n.

[115] Tzv.*Lange-Erlaß* (*Anordnung zur Sicherung von Ordnung und Stetigkeit im Erziehungs- und Bildungsprozess der allgemein bildenden Schulen*) z 12.02.1958. Synoda byla právě poslední den zasedání před Kreyssigovým vystoupením přerušena zinscenovou demonstrací východoněmeckých učitelů. Srov. SCHARF, Kurt: Festrede anlässlich des 25-jährigen Bestehens von Aktion Sühnezeichen. In: ASZ MB 5/1983.

[116] Potenciální zájemci z NDR museli počítat s diskriminací za aktivní účast na takové iniciativě. Na druhou stranu se v případě NDR o Sühnezeichen dozvídali jen lidé pohybující se v církevním prostředí, protože jinde neměla možnost se prezentovat a ti už s diskriminací jistě počítali. Mladé Němce na obou březích Labe na Výzvě velmi lákala možnost pobytu v zahraničí. Srov. SCHNEIDER, s. 54. SKRIVER uvádí (s. 17), že k lednu 1959 pocházela většina přibližně devadesáti přihlášených zájemců z NDR.

Kreyssigův ekumenický přístup (úzká spolupráce s židy a katolíky)[117], ale především skutečnost, že *Sühnezeichen* představovala konkurenci na poli diakonie.[118]

2.2.2 Postoj NDR

> *„ ‚Aktion Sühnezeichen' ist eine Analogie zu dieser Aktion ‚gegen den Hunger' und ein Versuch unter dem heuchlerischen Deckmantel der Wiedergutmachung der nazistischen Zerstörungen, in den volksdemokratischen Staaten Einfluß zu gewinnen, vor allem aber über die revanchistiche Politik des klerikal- militaristischen westzonalen Obrigkeitssataates und dessen Vorbereitung eines neuen Überfalles auf diese Länder hinwegzutäuschen."*[119]

V únoru 1959 uspořádala Evangelická akademie ve Wittenberku seminář o *Aktion Sühnezeichen*. Setkání se zúčastnilo na šedesát osob. Stasi tuto „propagandistickou akci" podrobně monitorovala:

> „ ‚Präses Kreyssig scheint sich von dieser phantastischen Idee viel zu versprechen'. ...Ein Pfarrer (..) habe gefragt, ob man mit Sühnezeichen nicht in den verdacht kommen könnte, eine Fünfte Kolonne des Christentums im Ausland aufrichten zu wollen. Darauf habe Kreyssig geantwortet: Lieber an diese Sache zu scheitern, als sie unversucht lassen. Als Kreyssig die Situation in Rußland streifte, habe er gesagt: Sozialistenrecht steht dort über Menschenrecht" "[120]

Kopie výzvy adresované SSSR, Polsku a Izraeli zaslaná 5. května 1958 na vědomí i vládě NDR[121] zůstala bez odezvy. Až na podzim se východoberlínskému superintendantovi Führovi podařilo získat audienci u ministra vnitra Marona, který

---

[117] Srov. SCHMIDT, Christian: „Sühnezeichen wollte auch einen Neuanfang zwischen den entzweiten Kirchen versuchen und anbieten". Es gab ökumenische Andachten und vielfältige Begegnungen. Damals war das etwas unerhört Neues. Das Verhältnis zueinander war am Anfang fremd, außerordentlich korrekt und scheu." Dostupné na WWW: <http://www.asf-ev.de/index.php?id=728>; [cit.2008-28-11].

[118] Už Kreyssigova *Aktionsgemeinschaft für die Hungernden* (*AfdH*, viz pozn. 23) představovala konkurenci k oficiální evangelické iniciativě *Brot für die Welt.* A.S. si z této perspektivy konkurovala s diakonickou *Arbeitsgemeinschaft Weltfriedensdienst* (WFD, 1959). Od roku 1960 spadala v rámci církve do *‚Verein Versöhnungsdienste* (spolu s *AfdH* a WFD). Srov. zápis z jednání *Zukünftiges Verhältnis des Ausschusses für „Ökumenische Diakonie" und der A.. "S".*[zkr.,PS]; Berlín. 29.01.1962. In: EZA 97/45. Srov. KAMMERER, s. 36 a WWW: <http://www.wfd.de/wfd/material/geschichte.html>;[cit. 2008-04-24].

[119] Citát z osmistránkové analýzy *Einschätzung der Aktionen des politischen Klerikalismus ‚Für die Hungern- den der Erde'* J.Haslingera (pro potřeby Státního sekretariátu pro církevní otázky / Staatssekretariat für Kirchenfragen, dále jen *StfK*. Zdroj: BArch, DO4/598/Bl.1027-1034, zde citát ze s. 3 (Bl.1030).

[120] Cit.z *BstU* (*OV Torpedo*: Zpráva o konferenci Ev. akademie Sasko-Anhaltsko na téma *„Aktion* Sühnezeichen" konané ve dnech 20.02. - 22.02.1959 ve Wittenberku) u PROPHET, s. 341.

[121] SKRIVER (s. 15) uvádí, že „Gespräche mit Bundesinnenminister Dr. Schröder und DDR-Innenminister Maron im Sommer 1958 verlaufen insofern positiv, als beide sich persönlich zustimmend zum Aufruf äußern." Naopak KAMMERER (s. 36) konstatuje: „Die [pozn. P.S.: DDR-]Regierung hält sich bedeckt": z dobových dokumentů (in: *BArch* D0/4 - Bestand *SfK*) pouze vyplývá, že tajemník *StfK* Werner Eggerath postoupil 23.05. Kreyssigův dopis k „zur gelegentlichen Information des Genossen Ministerpräsidenten".

vedení *Sühnezeichen* odkázal na soudruha ministerského předsedu.[122] Führ se v listopadu na Ulbrichta obrátil dopisem.[123] Dochoval se nedatovaný koncept odpovědi z pera státního tajemníka pro církevní otázky Wernera Eggeratha:

> „Ich würde mich freuen, wenn diese Auffassungen in den von Ihnen vertretenen Kreisen weitere Verbreitung finden und die Schlußfolgerungen gezogen würden, dass die Politik der Revanche, der erneuten Militarisierung und der damit verbundenen Hetze gegen die friedliebenden Völker zurückgewiesen und verurteilt werden muss."[124]

Vedení *Sühnezeichen* naráží na „skleněnou zeď". Příslušné orgány si věc přehazují jako horkou bramboru a když v únoru přijde pozvání do Nizozemí, žadatele o výjezdní doložky posílají od čerta k ďáblu. Nakonec žádost skončí na ministerstvu zahraničí.[125] Mezitím (podzim 1959) odjíždí už druhá skupina západoněmeckých dobrovolníků

---

[122] Bez Kreyssiga a H.Vogela jak žadáno. Maron Führa upozornil že příště se nemá A.S. obracet na „Russland", ale na SSSR. Dále soudruh ministr vyjádřil svoji obavu o vhodnosti obracet se s výzvou na „NATO-Staat" Izrael. Na závěr prohlásil svůj rezort za nekompetentní, a doporučil obrátit se prostřednictvím *StfK* na samotného Ulbrichta.

[123] Se kterým si premiérova kancelář neví rady a pověří odpovědí Eggeratha. Srov. KAMMERER, s. 38.

[124] Citát, TAMTÉŽ.

[125] Kreyssig v dopise MZV z 05.03.1959 (poslední pokus získat výjezdní doložku do Holandska pro východoněmecké dobrovolníky) uvádí, že osobní jednání s vedením NDR – konkrétně s ministrem vnitra a referentem pro církevní otázky na magistrátu pro *Großberlin* proběhlo počátkem roku. Viz EZA 97/31: nepodepsaný *Vermerk über eine Besprechung zwischen VP-Major Somnitz und Herrn Lahl (Referent für Kirchenfragen beim Hauptmagistrat Berlin) einerseits, Herrn Weber und Herrn Mädler* [oba A.S.;P.S.] *andererseits, im Volkspolizeipräsidium Berlin,...am 13.02.1959.* Weber byl pozván kvůli žádosti o povolení plánovaného semináře pro dobrovolníky. V.u. činitelé upozornili, ze se takový seminář neměl svolávat, když dosud oslovené země se k nabídce[v prosinci byla SSSR a PL učiněna druhá konkrétní nabídka, načež v lednu a únoru proběhla další jednání, a v.u. úředníci se nyní živě zajímali jak dopadla; P.S.] nevyjádřily a hlavně se nevyjádřila ani vláda NDR a „na to by se účastníci semináře mohli ptát, čemuž je třeba zabránit." Zástupci A.S. byli instruováni, že program semináře nesmí být přípravou na výjezd do zahraničí,ale má mít pouze obecně informativní charakter. Oba úředníci nakonec uvedli, ze seminář bude povolen jen pokud oslovené země potvrdí zájem. Zástupci A.S. zdůrazňovali, že se jim nejedná o *Wiedergutmachung* a že hlavními adresáty výzvy jsou vedle Izraele, SSSR a Polsko, přičemž ale naznačili, že se jedná i s Holanďany a Nory. Dále srov. tamtéž *Vermerk* Webera o jednání na MZV NDR (23.04.1959), kde se snažil domluvit schůzku s ministrem zahraničí kvůli chybějícím výjezdním doložkám do Nizozemí. 24.04. mu bylo sděleno, že výsledkem interní porady o „*SZ*" z předešlého dne je následující závěr:„Hauptaufgabe aller Deutschen unter besonderer Berücksichtigung der kommenden Genfer Verhandlungen das Zustandekommen eines Friedensvertrags sei. Darauf müssen alle Kräfte konzentriert sein. Die Aktion Sühnezeichen bedeute aber eine Verzettelung der Kräfte, die Erfolg nur bei einheitlicher Ausrichtung versprächen. Die Holländer würden unsere friedfertige Gesinnung daran am besten erkennen können, dass wir gemeinsam gegen die Wiederaufrüstung in Westdeutschland und die Atombewaffnung der Bundeswehr Stellung nehmen würden.[..]Die Ausreiseerlaubnis sei Sache der inneren Organe (Deutsche Volkspolizei), schon von daher erübrige sich eine Besprechung mit Herrn Präses D.Wilm. Dieser sei ja Bürger der Bundesrepublik, und deshalb könne der Herr Minister nicht offiziell mit ihm über SZ verhandeln. Holland sei auch Mitglied der NATO, deren Ziele ja beim 10-jährigen Bestehen deutlich geworden wären. Ausserdem fühle man sich nicht verantwortlich für das, was Hitler während des letzte Krieges getan habe. Es läge ihnen aber daran, die offizielle Meinung der holländischen Regierung zu SZ. zu wissen. Von einer Besprechung zwischen dem Minister und Präses Wilm und Präses Dr. Kreyssig verspräche man sich keinen Nutzeffekt, da das Aussenministerium nicht zuständig sei. Wörtlich: Die Aktion Sühnezeichen ist nicht die Sache, die uns grossen Nutzen in unseren Zielen einbringt." Dále srov. taktéž KAMMERER, s. 41 a RABE, s. 34. Srov. MÜNKLER, in: Agethen.

(tentokrát do Norska). Definitivní zamítavá odpověď od samotného ministra Lothara Bolze přišla až v květnu 1960. Končila následující výzvou: „řekněte ne západoněmeckému militarismu a zapojte se do výstavby socialistické NDR."[126]

Tomuto apelu vyšli východoněmečtí dobrovolníci vstříc už v létě 1959. Zúčastnili se ekumenických brigád pořádaných misijní organizací *Gossner Mission* v rámci oficiálního hnutí *Nationales Aufbauwerk.*[127] A takto neplánovaně se započala tradice tzv. *Sommerlager,* které se staly hlavní formou služby smíření *Aktion Sühnezeichen in der DDR* (vybudované po roce 1961, dále jen *ASZ*).

2.2.3 Reakce cílových zemí

Počátkem roku 1959 má *Sühnezeichen* vlastní kancelář, našlo se i prvních osm set dárců, a přibližně devadesát mladých lidí projevilo zájem osobně přiložit ruku k dílu.[128] Protože ze zemí oslovených ve výzvě pozvání nepřicházela, členové vedení (tzv. *Leitungskreis*)[129] aktivovali své mezinárodní ekumenické kontakty.[130] Např. několik

---

[126] Dopis z 13.05.1960. Cit. u SKRIVER, s.22. Srov. KAMMERER, s.41. Dále srov. WEIß, s. 342. Srov. LIEDTKE uvádí jako autora zamítavého stanoviska uvádí Bolzova nástupce Otto Winzera, který se stal ministrem zahraničí až v roce 1965. LIEDTKE, Werner: *Die Aktion „Sühnnezeichen" in der DDR. Betrachtungen eines Hauptbeteiligten.* In: Dähn, Horst – Gotschlich, Helga (Ed.):„Und führe uns nicht in Versuchung..."Jugend in Spannungsfeld von Staat und Kirche in der SBZ / DDR 1945-1989. Berlín, Metropol 1998; s. 283-308, zde s. 284.

[127] 27.05.1959 je k tomu vyzval Kreyssig. Jednalo se např. o výstavbu bytů v Drážďanech a další brigáda se uskutečnila v Berlíně-Weißensee. KAMMERER, s. 72; SKRIVER, s. 20.

[128] KAMMERER, s.38

[129] V květnu 1959, povolal Kreyssig tzv. *Leitungskreis* uvádí RABE (s. 43) a PROPHET (s. 337). Jednalo se o okruh spolupracovníků, kteří se s ním podíleli na řízení iniciativy. Kromě Franze von Hammersteina a Ericha Müller - Gangloffa v něm v prvních letech zasedli Gotthard Kutzner, vrchní vládní rada na ministerstvu pro vnitroněmecké záležitosti, faráři Johannes Müller a Hans-Richard Nevermann. Hlavní slovo ovšem měl - *Leiter* (či „iniciátor *Sühnezeichen*" jak jej častěji označovali lidé z okruhu *AS/F*) *Sühnezeichen,* Kreyssig. V roce 1961 když byla budována „Aktion Sühnezeichen Ost" byl dle WEIße (PROPHET, s. 374) vytvořen *Leiterkreis* – jakýsi okruh poradců hlavy – „vedoucího" (dále pod německým označením *Leiter*), kterým byl Kreyssig. Po 13. srpnu 1961, byly vybudována ASZ ve Východním Berlíně. V jejím čele stál Kreyssig a okruh jeho poradců. Ch. Schmidt, první Kreyssigův zástupce (prakticky za něj řídil a organizačně zajišťoval ASZ) objasňuje, že *Leiterkreis* v ASZ fungoval patriarchálně:„Kreyssig verstand sich im *LK* immer ein wenig wie der Prior eines Ordens und hielt sich daran, daß der Prior sich zwar mit seinen Brüdern berät, aber was dann gemacht wird, entscheidet er selbst. Das ging so auch viele Jahre gut, bis der Leiterkreis es nicht mehr hingenommen hat." (Srov. zprávu západoberlínského hosta Victora P.Ehly [fraternal worker z USA] ze zasedání LK ASZ 24.11. - 25.11.1967); in: EZA 97/ 93. Bylo stanoveno, že vedle nejužšího vedení tj. *Leitung* se LK rozšíří. Účastníci každoročních výročních setkání (zvaných *Jahrestreffen,* viz dále) si do něj ze svých řad zvolí deset osob, které je v něm budou po dva roky zastupovat. Další členové *LK* byli zástupci (*entsandte Vertreter*) diakonie, katolické církve, *BEK.* S ohledem na skutečnost, že ASZ nebyla v NDR samostatnou organizací (jako ASF, která měla status sdružení), ale byla součástí „misijního odboru" ev. církve, plnili tito zástupci kontrolní funkci. Dále v LK působili tzv.stálí hosté – lidé z vedení již zmíněné *AfdH,* zástupce ekumenické ÖJD (Ekumenická služba mládeže), opět někdo z katolické církve a konečně zástupce domova pro postižené děti v Alt Karin, kde ASZ intenzivně od 70.let působila. *LK* měl svého předsedu a sestával celkem z přibližně třiceti osob, přičemž *Leiter* nominoval, resp. ‚povolával' až

iniciativě blízkých osob z řad evangelických duchovních, kteří se na jaře roku 1959 zúčastnili pracovně-studijní exkurze (zorganizovanou za podpory diplomatického zastoupení státu Izrael v Bonnu) německých studentů po Blízkém Východě, na ní sondovali možnosti pro práci *Sühnezeichen.*[131] V únoru 1959 přišla zpráva o přijetí holandského projektu výstavby rekreačního střediska pro rotterdamské dělníky. Z NDR se přihlásilo 14 osob, ze SRN 13.[132] Práce začaly 10. dubna, ale výjezdní doložka pro občany NDR navzdory intervenci významných osobností[133] stále chyběla, a tak odjet mohli jen západoněmečtí zájemci.

Kreyssig mezitím vyjednával s velvyslanectvími SSSR a Polska. V květnu 1959 si o osobním rozhovoru s polským velvyslancem (který nabídku *Sühnezeichen* tlumočil ve Varšavě) poznamenal:

> „Bohužel, odpověď je zamítavá. Polsko již dlouho neúspěšně usiluje o oficiální styky. Vzhledem k vytrvalosti těchto snah nesmí být vzbuzen dojem, že vztahy mezi oběma národy jsou v naprostém pořádku.[...] Velvyslanec naznačil, že četné možnosti, kterým by i rádi vyšli vstříc, s ohledem na Rusko na straně jedné a NDR na straně druhé, se jeví jako nepřístupné.[134]

Na závěr velvyslanec Kreyssigovi doporučil (obdobně učinil předtím sovětský velvyslanec, který „jednoznačně naznačil, abych hledal neoficiální cesty") hledat cestu do Polska prostřednictvím „evangelických osobností".[135]

---

jedenáct zástupců (*berufene Vertreter*). Vysv.: *Jahrestreffen* (původně setkání dlouhodobých dobrovolníků po návratu ze zahraničí, ca. od 1960/1) jakési neoficiální „valné shromáždění" sympatizantů a dobrovolníků *Sühnezeichen.* Viz stanovy ASZ z roku 1966 (ad *LK*§5, ad *Jahrestreffen* §4). Dále Srov. stanovy ASF, e.V. z r.1968 (Srov. prosincový oběžník *Liebe Freunde* 1968). *Jahrestrefen* se konalo se v obou částech Berlína současně, a to vždy na přelomu roku (27.12. - 30.12.). Západoněmečtí účastníci navštěvovali v jeho průběhu ‚Sühnezeichen-Synode' v ‚demokratickém' sektoru. In: ERDMANN, D. v rozhovoru ze dne 17.12.2007 a v emailu autorce ze dne 08.09.2008. ROMBERG, Romi: *ASZ-Leiter, Leitung, Leitungskreis – who is who.doc*; [stav k 2008-31-7]. Srov. KAMMERER, s. 74.

[130] Např. prostřednictvím již zmiňovaného generálního tajemníka *ÖRK* V.Hoofta. Srov. KAMMERER, s. 39.

[131] Návštěva izraelských kibuců a palestinských táborů v Sýrii a Libanonu organizovaná *ESG* v Berlíně pod vedením Friedricha-Wilhelma Marquardta a Rudolfa Weckerlinga. KAMMERER, s. 38n. Srov. MARQUARDT, W.-F.: *Rudolf Weckerling - neunzig Jahre.* In: ZEICHEN. Nr. 2 März 2001; s. 18.

[132] Srov. RABE.

[133] KAMMERER, s. 40. Především Martin Niemöller (dopisem ministru vnitra Maronovi, 29.5.1959, SKRIVER, s. 20). Srov. LIEDTKE (s. 284), který uvádí mezi osobnostmi, které se přimlouvaly za umožnění účasti občanům NDR i Alberta Schweitzera.

[134] Cit. podle KAMMERER, s. 39.

[135] KAMMERER, tamtéž. Dále srov. další ze záznamů *StfK* o rozhovorech s polským evang. biskupem Wantulou o průběhu jeho návštěvy Německa i o situaci v Polsku. Wantula zmínil setkání s velvyslancem PLR (09.12.1959). Tématem především *Sühnezeichen,* která je obecně důležitým tématem jeho rozhovoru s *StfK* .Pan velvyslanec mu poděkoval za odmítavé stanovisko vůči „těmto typům nabídek." Wantula zmiňuje zásilky peněz od Kreyssiga pro polské faráře, kteří byli za války vězněni v koncentračních

Kreyssigova představa uskutečňovat misi *Sühnezeichen* mimo, resp. „unterhalb und oberhalb der Politik" se ukázala jako neudržitelná. Každý krok vedl po bitevní linii studené války. Kreyssigovo přání začít v zemích východního bloku se proto naplnit nepodařilo.

2.2.4 První projekty

> ***„Kühn sind wir ausgezogen und wollten Versöhnung praktizieren – und was finden wir hier ? Die ruhige abwartende Haltung der Norweger, hinter der wir die Frage spüren: Meint ihr´s auch ehrlich? Oder betreibt ihr genauso uniformierte Versöhnung, wie ihr Deutschen uns uniformiert überfallen habt?"***[136]

Po svém vzniku byla *Sühnezeichen* „řízena" z Kreyssigovy kanceláře (při sídle konzistoře EKU) v Západním Berlíně v Jebensstrasse č.p.1.[137] Odtud odcházely každý týden dopisy (tzv. *Wochenbriefe*) adresované brigádám dobrovolníků.[138] Jak uvádí Kreyssigův biograf Weiß, „otec zakladatel" žádný z projektů realizovaných v Západní Evropě před stavbou Zdi, ani po ní, osobně nenavštívil. Chtěl být solidární s východními Němci, kterým byla účast na těchto projektech znemožněna.[139]

---

táborech. On (a např. lodžský biskup Gastpary za války vězněný v Dachau) je odmítá jako urážlivé „Wiedergutmachung." Při setkáních s vedoucími osobnostmi EKiD, z nichž někteří jsou spoluiniciátory A.S. (Scharf, Grüber, Müller-Gangloff, Hildebrandt) zdůraznil, že bratské vztahy ano, ale „akce typu A.S." rozhodně odmítá. Nelze totiž „jednou rukou pomáhat při (znovu)výstavbě jiných zemí a tou druhou podporovat válečné přípravy v Západním Německu." Nejdůležitějším příspěvkem ke „smíření" 14 let po válce je připomenout západoněmeckým bratrům, aby vystupovali proti další militarizaci a vyzbrojení jadernými zbraněmi bonnské armády a vysvětlit jim, že ta údajná pomoc, kterou nyní polskému národu chtějí prokázat, jej uráží. Zdroj: DO/4/340/0171-5 (název chybí; jeden rozhovor proběhl 27.11. na *SfK* v Berlíně, druhý 29.11.ve Výmaru).

[136] Cit. u KAMMERER, s. 44.

[137] A později ze sousední budovy v Jebensstrasse 1, kde měla své prostory i Evangelická akademie, a které zůstalo sídlem západoněmecké *Sühnezeichen* až do znovusjednocení. Zájemci z NDR se mohli přihlásit ve Friedrichsgrachtstrasse 53 ve Východním Berlíně. Odtud se sídlo ASZ v roce 1964 přemístilo do Bischofsstr. 6-8, kde měly své ústředí organizace evangelické církve v NDR. V září 1967 následovalo přestěhování na definitivní adresu do Auguststrasse čp. 82, kde organizace sídlí dodnes dnes (čp. 80, PS). ROMBERG, Romi: *ASZ-Leiter, Leitung, Leitungskreis – who is who.doc*; stav k 31.07.2008

[138] Kreyssigovi dopisy měly „vojenský ráz". Vedoucí brigád byli jeho ‚Kommandanten', ‚Mannschaften' dobrovolníků posílal „an die Front" , on sám byl „Kapitän" lodi plující pod vlajkou *Sühnezeichen*. Sám si to někdy uvědomoval. Do jisté míry to byl i záměr (odkaz na Armádu spásy), ale odráží se tu i jeho nenaplněná mladická touha stát se důstojníkem. (Srov. PROPHET, s. 353.) Kreyssigův syn Peter musel za války narukovat do wehrmachtu a zde byl povýšen na důstojníka. Otce to k synovu překvapení potěšilo. Syn byl velice překvapen, protože na rozpoutání druhé světové války reagoval otec zcela opačně. (PROPHET, s.150). Jak byla tato forma duchovní podpory přijímána ? Kreyssig měl velmi komplikovaný, hutný styl. Interpretace, respektive dešifrování smyslu jeho vyjádření se žertem říkalo *Entkreyssigung*. Viz rozhovor s D. Erdmannem (18.12.2007).

[139] PROPHET, s. 352.

Již jsem zmínila první projekt (z jara 1959) - výstavbu rekreačního střediska pro rotterdamské dělníky v holandském Ouddorp.[140] Do roku 1961 se podařilo realizovat další stavební projekty – v Norsku (výstavba hospodářské budovy pro domov pro duševně postižené a kostel ve vesnici zničené wehrmachtem),[141] na řecké Krétě (výstavba vodovodu ve vesnici vypleněné nacisty); v roce1961 se začalo s prací ve Francii (výstavba kostela v Taizé, znovuvybudování synagogy ve „francouzských Lidicích" – Villeurbanne, a školy u Lyonu) a ve Velké Británii (obnova katedrály v Coventry, kde se později podařilo vybudovat mezinárodní mládežnické centrum).

První projekty byl nanejvýš symbolické. Šlo o to pracovat na místech, která byla konkrétně postižena nacistickou okupací. Symbolické bylo i načasování, které vyvolávalo smíšené pocity:

> „Wenn eine so große Gruppe mit allerlei Wirtschaftsgeld gerade am Tag des Einmarsches der deutschen Gruppen in Griechenland anzukommen plant, so macht es (...) einen merkwürdigen Eindruck. Damals hätten wir mit Panzergruppen erobert, heute erobern wir mit Sühne und Geld."[142]

Současný jednatel ASF Christian Staffa charakterizoval *Aktion Sühnezeichen* jako „eine protestantische Initiative zu einer besonderen Art der Wiedergutmachung."[143] Iniciativa byla ve svých počátcích opravdu často chápána jako „Aktion Wiedergutmachung":

> „Aktion Sühnezeichen, wenn ich es recht verstehe, heißt action réparatrice (= Wiedergutmachungsaktion !). Wir Protestanten glauben aber, dass es nur eine Sühnezeichen gegeben hat, die

---

[140] Na ostrově Goeree-Overflakkee, který v roce 1943 nacisté ze strachu před spojeneckou invazí zaplavili. Místní obyvatelstvo skupinu přijalo velmi „zdrženlivě". (Na rozdíl od bývalých vězňů koncentračních táborů – starosty Ouddorpu a architekta stavby). Tři účastníci nedodrželi stanovená pravidla soužití a museli projekt předčasně opustit. KAMMERER, s. 43. Srov. RABE, s. 19n.

[141] Na cestu do Norska se dobrovolníci [8 Kolíňanů, 5 Wuppertálců, 23 Západoberlíňanů] vydali 1.9.1959 (20 let po obsazení Polska wehrmachtem) po slavnostním rozloučení na hamburské radnici, kterému předcházela první tisková konference Aktion Sühnezeichen. V kapse měli průvodní dopis od berlínského starosty Willyho Brandta: „V osobě těchto mladých Berlíňanů zdravíme naše norské sousedy a děkujeme jim, že se otevřeli tomuto německému odmítnutí nezodpovědného násilí, prosíce o odpuštění a smíření." Cit. podle PROPHET, s. 349.

[142] Cit. u KAMMERER, s. 44n. Dalším problémem byl např. v chudém Řecku fakt, že zde byla A.S. zaměňována s akcí „rozvojové pomoci" jakou byl např. *WFD*, který se vedle dalších takto zaměřených organizací na zdejším projektu stavby cisterny spolupodílel. KAMMERER, s. 50n.

[143] V kontextu historie „státem regulované *Wiedergutmachung*," spadalo založení ASF do období, kdy už hmotné náhrady škod, veřejností bezprostředně nejvíce vnímaná (sou)část Wiedergutmachung, byla do značné míry uzavřena. Zbývalo vypořádat se s nepotrestanými nacistickými zločiny (prodloužení promlčecí lhůty). Tento druh „odškodnění" byl na politické scéně vybojováván velmi těžce. STAFFA, s. 139n. Srov. *Aktion Sühnezeichen appeliert an die Bundesregierung* (15.02.1965). In: AS/F-Rundbrief *An alle Freunde der Aktion Sühnezeichen !* Berlín, 31.01.1965. Viz Příloha č. 4

Jesus Christus ein für allemal vollbracht hat. Deshalb ziehen wir es vor, diese école als die großzügige Gabe einer Schwesternkirche anzusehen." [144]

zaznělo v roce 1962 v projevu prezidenta francouzské reformované církve u příležitosti slavnostního otevření školy v St.Cyr vybudované dobrovolníky *Sühnezeichen.* V zákulisí projektů se živě diskutovalo o teologickém významu. Vyznává se tak *Volk der Täter* ze své viny (*Schuldbekenntnis*)? Nebo jde o příklad praktikování nového začátku mezi bývalými nepřáteli? Jedni interpretovali „Vergebung" druzí „Versöhnung." Britští partneři doporučili (probošt Williams z Coventry) používat namísto termínu „expiation"[145] (které dle Angličanů evokovalo právě „Wiedergutmachung und Vergeltung im Sinne von Selbstgerechtigkeit") výraz „reconciliation."[146]

Už pro uskutečnění prvního (holandského) projektu bylo zásadní zapojení *Evangelische Industriejugend* (dále jen *EIJ*)[147] prostřednictvím duchovních sociálního farního úřadu (*Sozialpfarramt*) v Berlíně - Charlottenburgu, Haraldovi Poelchau[148] a jeho zástupci Franzi von Hammerstein[149], který měl v rámci své funkce na starosti i učně a mladé dělníky.[150] Důležitá byla i spolupráce s Evangelickou akademií v Berlíně-

---

[144] Cit. u KAMMERER, s. 88

[145] *to expiate* – odčinit, odpykat si.

[146] *to reconcile with* – (u)smířit se s kým, urovnat sport, uvést v soulad. Srov. KAMMERER, s. 87. Dále srov. FELDMAN GARDNER, Lily: *Aussöhnung und Versöhnung in der deutschen Aussenpolitik.* In: Beestermöller, Gerhard – Reuter, Hans-Richard (Hrsg.): Politik der Versöhnung. Stuttgart, Kohlhammer 2004; s. 181 - 195, zde s. 185. Srov. REUTER, H.-R.: Ethik und Politik der Versöhnung. In: TAMTÉŽ, s. 15 - 36.

[147] Z věřících dělníků a učňů scházejících se v závodech v diskuzních skupinách (*betriebliche Arbeitskreise),* jejichž zakladatelem a iniciátorem byl H.Poelchau, vzešla *Evangelische Industriejugend.* Mládež z *EIJ* tvořila hlavní část účastníků prvních projektů Sühnezeichen.

[148] Harald Poelchau [dále jen H.P.] (1903-1972): teolog (žák levicově smýšlejícího dogmatika Paula Tillicha), působil od roku 1933 jako duchovní ve věznici Berlín-Tegel.V této funkci měl přístup k významným politickým vězňům. Byl členem *Kreisauer Kreis.* Za pomoc pronásledovaným židovským uprchlíkům mu byl státem Izrael udělen titul „Spravedlivý mezi národy" (1972). Velmi se angažoval v osvětové a vzdělávací práci mezi berlínskými učni a dělníky. Výsledkem jeho snah bylo založení *EIJ* a *KDA* (*Kirchliches Dienst in die Arbeitswelt*), kde se pořádaly přednášky, kurzy a semináře. Dostupné na WWW:< http://www.raoulwallenberg.net/?en/saviors/german2/harald-poelchau.1569.htm>; [cit. 2008-23-10]. Podle Jürgena Winkela, jednoho z aktivistů ASF, se farář Poelchau v roce 1968 sešel k rozhovoru v Terezíně s Gustou Fučíkovou, vdovou po J. Fučíkovi, se kterým měl Poelchau hovořit přímo před popravou. In: Email autorce ze dne 22.10.2008. Potvrzuje to i *Bericht über eine Vorbereitungsfahrt in die ČSSR vom 22.-26.05. 1968.* Bod 2.2. In: EZA97/1628. Dále k osobnosti H.P. srov. ZEICHEN. Nr. 3. September 2003; s.19.

[149] (*1921) teolog a *Industriepfarrer*, syn generála Kurta von Hammerstein, po atentátu na Hitlera na němž se podílel jeho bratr internován v KZ Dachau a KZ Buchenwald. Spoluzakladatel a tajemník *AS/F* (1968 - 1975). Zasloužil se o spolupráci s pacifistickými církvemi v USA, kde vystudoval.

[150] V únoru 1959, když znenadání přišlo pozvání k okamžitému zahájení stavební brigády v holandském Ouddorpu. Situaci zachránil von Hammerstein, když oslovil berlínské učně, přičemž se přilásili i mnozí vyučující. PROPHET, s. 347 a KAMMERER, s. 45. Již zmíněný Gotthard Kutzner se staral především o získání dobrovolníků z řad nevěřících dělníků. Oslovil proto odbory (*DGB*) a politiky s nimi spojené, např. Ernsta Scharnowski (*SPD*), který se stal jedním z prvních velkorysých podporovatelů. Umožnil

Wannsee, pod vedením jejího ředitele, Dr. Ericha Müller-Gangloff. Propagovali myšlenku *Sühnezeichen* na pravidelných seminářích pořádaných evangelickými akademiemi, na učňovských školách a v továrnách, a významně se podíleli na organizačním zabezpečení prvních projektů. Kreyssig zpočátku neměl kromě sekretářky v rámci své funkce prezidenta *EKU* žádné vlastní spolupracovníky. I to bylo jednou z příčin, že první projekty byly krkolomně improvizované akce, které často jen o vlásek neskončily fiaskem.[151]

S improvizací souvisí i otázka finančního zabezpečení. Iniciativa se financovala především z darů (soukromých osob a církevních sbírek), a dále z příspěvků obcí, měst či zemí.[152] Přesto se od samého počátku potýkala s finančními problémy. Především první projekty – vesměs stavby -, byly velmi nákladné. Obecně se ovšem *Sühnezeichen* od samého začátku snažila o nezávislost na státu:

> „Dnes [už] bych se - s poukazem na již dosažené [...] -, dostal ke kohoutku, z něhož tečou státní peníze. Ale to by bylo po mém soudu hochštaplerství. V porovnání s těmi miliardami, které stát vydá na čistě politické a ekonomické účely, by těch pár milionů, které potřebujeme, bylo vším, jen ne znamením změny smýšlení. Byly by vynaloženy k tomu, aby se těch pár stovek mladých lidí, kteří (v tak mizivém počtu) ani nejsou reprezentativní, stali kulisou toho všeho [...] *Sühnezeichen* by se tak stala - z opravdového symbolu změny smýšlení, i když zatím jen menšiny...pouhým alibi zakrývajícím, že se na našem smýšlení nic nezměnilo.“ [153]

2.2.5 První účastníci a první Lebensordnung

> ***„Ich glaube die Aktion geht von falschen Voraussetzungen aus. Die wenigsten melden sich nämlich wirklich aus idealistischen oder gar christlichen Motiven. Die meisten spekulieren auf einen billigen Auslandsaufenthalt. Andere wollen schnell eine Fremdsprache lernen oder ein notwendiges Praktikum hinter sich bringen. Und wieder andere freuen sich halt auf die Abwechslung, das Abendteuer.“*** [154]

Obdobně jako bylo problematické zaměňování *Aktion Sühnezeichen* s *Entwicklungshilfe* (tj. s rozvojovou čili humanitární pomocí), bylo někdy problematické zvládnout

---

prezentaci A.S.v odborovém tisku. Získat odboráře nebylo jednoduché, protože většina z nich měla ještě v čerstvé paměti spolupůsobení církve při zřizování *FAD* (*Freiwilliger Arbeitsdienst*), resp. *Reichsarbeitsdienst*. Prvním politikem, který se za věc *Sühnezeichen* veřejně zasazoval byl Fritz Erler (*SPD*). Srov. KUTZNER, Gotthard: *Meine Arbeit für die Aktion Sühnezeichen im nichtkirchlichen Raum. Ausführungen bei der Sitzung des Leitungskreises am 20.3.1965;* (dále jen KUTZNER) In: EZA 97/937.

[151] První projekty nebyly organizačně vůbec dobře zajištěny. Stavební plány byly zastaralé, chyběl materiál i nářadí, načasování stavebních prací bylo v rozporu s klimatickými poměry daného místa (viz Norsko). Kreyssig neprovedl žádný kritický výběr z přihlášených účastníků, mezi nimiž se vyskytovaly oba extrémy - na manuální práci nepřipravení úředníci i zručnější a dobrodružnější nátury. Motivace účastníků byla taktéž náležitě různorodá. O problémech, kterým čelil vikář H.-R.Nevermann, který vedl brigádu v norském Trastadu. Viz PROPHET, s. 347n. Srov. KAMMERER, s. 45 n.

[152] PÜTZ, s.44 a PROPHET, s. 355.

[153] Z Kreyssigova dopisu vikáři Hansi-Richardu Nevermannovi, vedoucímu druhé norské brigády, 29.07.1960. Citát u PROPHET, s. 354 n.

[154] Účastník brigády v St. Cyr u Lyonu (1962) v interview pro *Junge Kirche*. Cit. u RABE, s. 45.

dobrovolníky, kteří měli pro svoji účast velmi rozdílné motivy. Pobyt v zahraničí byl pro poválečnou mladou generaci velmi atraktivní. Výběr účastníků ani pro tak náročné a nákladné projekty o jaké v této první etapě existence *Sühnezeichen* šlo, de facto vůbec neproběhl. Jel téměř každý, kdo se přihlásil. Velkou zátěž tento nekritický výběr účastníků představoval pro vedoucí těchto výprav. Nejenže měli dost starostí s materiálním a organizačním zajištěním projektů přímo na místě, ale museli ve svízelných podmínkách (Holandsko jaro 1959, a zejména na podzim následující norský projekt za polárním kruhem) zvládnout skupinu velmi různorodých osobností a přetavit je v tým, který projekt dovede do zdárného konce.[155] V sázce bylo nejen (vzhledem k publicitě s jakou byly skupiny vyprovázeny a sledovány) nejen renomé *Sühnezeichen*, ale Němců jako takových.[156] Po druhé brigádě tedy byly vypracovány zásady soužití (tzv. *Lebensregeln)* k jejichž dodržování se napříště museli všichni dobrovolníci písemně zavázat.[157] Už první holandskou misi muselo několik lidí opustit pro „ztrátu důvěry". Lyonská skupina odmítla podepsat *Lebensordnung*, protože většina jejích členů budování školy v St. Cyr (1962) nechápala jako „křesťanskou službu," ale jako akci „humanitární," ač v důsledku minimálního kontaktu byla místním obyvatelstvem pokládána za „náboženské horlivce."[158] Nejen autor článku o této brigádě se tehdy ptal:

> „Hier scheint tatsächlich ein Kernproblem der AS zu liegen: Ihr christliches Grundprinzip erfordert entsprechend eingestellte und gefestigte Bewerber. So kommt es, daß wohl mitunter nur ein Teil der *„Sühner"* mit bestem Gewissen die *„Lebensordnung"* der Aktion unterschreiben kann."[159]

O osm let později bývalí dobrovolníci předložili „Koncept budoucí práce", ve kterém přeformulovali cíle *Akce*, a to především „Loslösung von dem selbst unter Teologen strittigen, Schuld-Sühne(zeichen)-Versöhnungsprinzip"". V sousední *ASZ* byla přísaha na *Lebensordnung* zrušena v roce 1968. I zde se aktivisté bouřili proti „autoritativnímu vedení pana prezese"a dožadovali práva na spolurozhodování „o vedení i směřování" ASZ.[160]

---

[155] Srov. KAMMERER, s. 40n.
[156] TAMTÉŽ, např. s. 45n.
[157] Účastníci se řídili denním rozvrhem jehož součástí byly společné pobožnosti. Kterým se samozřejmě někteří účastníci vyhýbali. Už prvních brigád se účastnily i ženy, které měly na starosti především péči o společnou „domácnost." Srov. KAMMERER, s. 46.
[158] Kritizovala také špatnou přípravu a „povrchní" výběr účastníků: nikdo neuměl francouzsky, jeden účastník nemohl ze zdravotních důvodů práci na stavbě vůbec vykonávat. RABE, s.46
[159] Blíže neurčený článek vyšel po návratu lyonské skupiny v týdeníku *Junge Kirche*. Cit. u RABE, s. 45.
[160] Srov. EHLY, Victor: *Bericht über Leiterkreissitzung der A..S. Ost vom 24.11.1967*. In: EZA 97/937.

2.3 Rozdělení Sühnezeichen

„Bald lernte ich, dass die Büros der Aktion Sühnzeeichen diesseits und jenseits der Mauer zwei völlig unterschiedliche Vereins -‚Kulturen' vertraten. Eine Verständigung war schwierig, da jedes sich mit seinem politischen und sozialen Kontext auseinandersetzen musste."[161]

Na duben 1961 se plánoval velký krok v práci *Sühnezeichen*: odjezd první skupiny dobrovolníků do Izraele. Zprostředkovatelem byl rada izraelské obchodní mise Leo Savir.[162] V té době ale v Jeruzalémě začal soudní proces s Adolfem Eichmannem. Savir se velice obával negativních reakcí izraelské veřejnosti, ve které proces zjitřil vzpomínky na léta pronásledování nacisty. Podařilo se mu přesvědčit Kreyssiga, aby se odjezd skupiny odložil do doby, až proces skončí. Připravená skupina odjela v květnu na náhradní brigádu do nizozemského Fríska, kde se ovšem i nadále připravovala na pobyt v Izraeli studiem iwritu. Ještě před skončením Eichmannova procesu se ale podařilo navázat nové kontakty a tak skupina v říjnu téhož roku odjela pracovat do kibucu Urim v negevské poušti.[163]

Léto roku 1961 bylo pro Kreyssiga velmi horké. Vedle problémů s odjezdem dobrovolníků do Izraele, musel čelit závisti ze strany církevních organizací *Innere Mission* a *Hilfswerk* kvůli úspěchům svých „ekumenických akcí", které vyvrcholily organizačními změnami.[164]

Konrad Weiß v biografii o Lotharu Kreyssigovi dokonce uvádí, že návrh rozdělit *Sühnezeichen* na východoněmeckou a západoněmeckou větev zazníval vzhledem k reálnému rozdělení země především mezi členy *Leitungskreis West* už před srpnem 1961.[165] Tzv. konflikt mezi „liberálně-idealisticko-pacifistickou" linií (představovanou F. von Hammerstein, E. Müller - Gangloffem a G. Kutznerem) a samotným Kreyssigem

---

[161] EHLY, Victor: *Als USA-Freiwilliger in Berlin / Reflections of a former US volunteer in Berlin.* In: ZEICHEN. Nr. 3. September 2008; s.20.

[162] V roce 1958 kdy zazněla výzva ještě nebyly navázány diplomatické styky s Izraelem. Ty byly navázány až v roce 1965. Od roku 1953 ale fungovala v Kolíně obchodní mise státu Izrael oficiálně kontrolovaná zvláštním oddělením účetního dvora. Jeho zástupce byl de facto zaměstnanec izraelského ministerstva zahraničí. V šedesátých letech tuto funkci vykonával Leo Savir, který byl iniciativě Sühnezeichen nakloněn Odjezd dobrovolníků se zpozdil až do podzimu (03.10.1961). Srov. JELINEK, Yeshayahu A.: *Deutschland und Israel 1945 - 1965. Ein neurotisches Verhältnis.* München, 2004; s. 353. Dále srov. PROPHET, s. 361.

[163] Do té doby se totiž podařilo vedoucímu skupiny faráři Johannesi Müllerovi prostřednictvím jejich nizo-zemského učitele iwritu Jehudy Aschkenasiho navázat kontakt s kibucem Urim, který skupinu po vášnivých debatách přijal. Podrobně o prvním výjezdu do Izraele Srov. RABE, s. 35 - 38, PROPHET, s. 367 - 370 a KAMMERER, s. 79 n.

[164] PROPHET, s. 361. Srov. cit. u KAMMERER, s. 36.

[165] PROPHET, s. 395

(„Odmítám zřeďování [naší] věci na pouhou humanitární pomoc", protestuje Kreyssig kategoricky)[166] se stal ústředním sporným tématem:

> „Na rozdíl od [*Sühnezeichen*] *Ost* pánové ve vedení *Sühnezeichen West* nepochopili, co znamená žít ze Slova. A tak je zdroj úkolu „smíření", metaforický původ celé této služby, který jediný odkrývá jeho integrační sílu, už dávno zcela zasypán. Zůstal jen jeho etický substrát... Když Sühnezeichen setrvává v zapírání svého výchozího bodu, svého zdroje, pak je to konec, bez ohledu na výsledek [jaké aktivity uskuteční]. Se svým cílem [*Anliegen*] jsem ve vedoucích gremiích zcela sám, ...komickou figurou."[167]

I po znovusjednocení zaznívá názor, že linie rozdělující tyto dva přístupy vedla podél hranice mezi SRN a NDR, a že „původní spirituální kořeny" si zachovala východoněmecká větev. Konrad Weiß se na více místech v zakladatelově biografii vůči *AS/F* kriticky vymezuje.[168] Např. právě v komentáři ke změně loga AS/F (tzv. *Sühnemännchen* nebo též *Sühnie*[169] byl v polovině 70. let nahrazen zelenou snítkou umístěnou do „vinklu" jaký nosili vězni nacistických táborů[170]), kterou hodnotí podobně jako svého času Kreyssig („Symbol *Sühnemännchen* mezitím padl za oběť liberalizaci a duchovnímu pustnutí..."[171]).

Na druhou stranu lze najít i u Kreyssiga stopy pochopení pro „liberální proud" západoněmecké Sühnezeichen a ve vzpomínkách (1976) není stopy po někdejším konfliktu, naopak hovoří o „svornost[i] v bezpříkladné šíři a rozmanitosti." [172]

---

[166] Citát [z Kreyssigova dopisu z října 1961] u KAMMERER, s. 53.

[167] Úryvek z Kreyssigova dopisu z 13.07.1973, citát u PROPHET, s. 397. Srov. koncept uvítacího dopisu dobrovolníkům *Der Alte an die Jungen* (1973), který odráží Kreyssigovu představu usmíření. TAMTÉŽ, s. 457n.

[168] „Im Westen ist es irgendwann [pol. 70. let; P.S.] Opfer der Political Corectness geworden und gegen einen unverfänglich[en]... grünen Zweig ausgetauscht worden. Nach der Vereinigung [1991; P.S.] der beiden Aktionen wurde das Zeichen, das im Osten überdauert hatte, eliminiert [1994 zavedeno nové logo – olivová větev na neutrálním podkladě; P.S.] – so als brauchten die Deutschen im wiedervereinigten Land die Geste der bittenden Demut nicht mehr." PROPHET, s. 343. Srov. AGT, Ursel: *Zwischen Sühnemännchen und Ölzweig. Rückblick auf zehn Jahre Vereinigung von ASF und ASZ.* In: ZEICHEN. Nr. 3. September 2001; s. 10 - 11.

[169] Stylizovaná (mužská) postavička s pokorně skloněnou hlavou (pod tíhou viny) s prosebně vztaženými pažemi byla navržena grafikem Hansem Rudi Wagnerem v roce 1958. Nachází se např. na pamětní desce v obnovené katedrále v Coventry. PROPHET, s. 343.

[170] Zelená větev symbolizuje strom života, olivovou větev míru. Trojúhelník znázorňuje nášivku, tzv. „vinkl", který vypovídal o to, do jaké „kategorie" jeho nositel do které spadal. Zvolený symbol vyjadřuje naději a život, a současně nám varovně připomíná utrpení obětí nacismu, abychom nezapomněli „aus der Geschichte für eine Umkehr in die Zukunft lernen." RABE, předsádka knihy *Umkehr in die Zukunft.*

[171] PROPHET, s. 395n.

[172] TAMTÉŽ, s. 398. Srov. KAMMERER, s. 128. Člen vedení západoněmecké *AS/F*, básník Volker von Törne (který se pokusil koncem 70. let zaznamenat Kreyssigovy vzpomínky v nahrávaných rozhovorech) je zmiňován jako osobnost, která Kreyssiga smířila s „liberálním" pojetím *AS/F*. Přitom je zmiňován právě v souvislosti s kooperací *AS/F* s polským svazem *ZboWiD* (obdobou našeho „*SPB*"), v době kdy zastával funkcí jednatele sdružení. V této funkci se od r. 1974 snažil obnovit činnost *AS/F* v ČSSR, která byla přerušena v roce 1970, kdy byli dobrovolníci obviněni ze špionáže a vyhoštěni.. Srov. EZA 97/1772 - 1773 (konkrétně korespondence a návštěvy vojenské mise ČSSR v Západním Berlíně). K osobnosti Volkera von Törne (1936-1980) dále v textu. In: ZEICHEN. Nr. 3. September 1995; s. 31.

Obě větve se zpočátku chápaly jako odnože jedné celoněmecké iniciativy, ale tato představa se brzy rozplynula a vzájemná spolupráce se omezila především na materiální pomoc.[173]

> „Der Aktion Sühnezeichen sind wir freundschaftlich verbunden. Aber die beiden Organisationen - ihre Leitungsgremien und Verwaltung – sind vollkommen unabhängig voneinader und arbeiten selbständig." Während wir im Westen ein eingetragener Verein sind, ist Sühnezeichen DDR an das Diakonische Werk der Evangelischen Kirche [pozn.: od r. 1966, P.S.] angeschlossen. Im Leitungskreis der Aktion Sühnezeichenin der DDR ist auch ein Vertreter der Katholischen Kirche.[174]

Když v roce 1962 vyšla kniha Ansgara Skrivera *Aktion Sühnzeichen – Brücken über Blut und Asche,* Helmut Gollwitzer v předmluvě napsal „Dnes děkujeme Lotharu Kreyssigovi za jeho houževnatost, se kterou trval na své vizi a (...) za to, že získal oddané spolupracovníky, kteří nyní, poté co byl od svého díla (...) oddělen, v něm pokračují a rozvíjejí je."[175] Weiß Gollwitzerovi oponuje zdůrazňujíce že: ač „byl Lothar Kreyssig po srpnu 1961 od (jedné) větve svého díla (..) oddělen", za zdí „už dávno rostla plnohodnotná větev nová".[176] Ta byla s církví svázána nejen organizačně (*ASZ in der DDR* byla součástí misijního odboru *BEK*), ale „žila a pracovala zcela ve smyslu Kreyssigova odkazu, z víry. Západoněmecká Sühnezeichen se naopak od poloviny 60.let vzdalovala svým duchovních kořenům. Vnějším projevem toho byla změna názvu: *Aktion Sühnezeichen/Friedensdienste* (...)...byl odstraněn křesťanský symbol a upustilo se od náboženských projevů, modliteb a táborových pobožností. Tento odlišný vývoj měl i objektivní příčiny: protože v NDR bylo možné informovat o *Sühnezeichen* jen v církevních kruzích, dobrovolníci se rekrutovali výhradně z tohoto prostředí. Západoněmecká *AS/F* se naopak mohla propagovat i v sekulární oblasti. V důsledku toho, se v ní pak angažovala mládež, která sice za cílem Akce stála, ale ten vlastní výchozí bod, odpuštění a smíření ve smyslu evangelia, nepochopila, a v momentě kdy zaznělo ‚Otče náš,...', sál (často protestujíce) opustila."[177]

---

[173]Zhruba do konce 60. let (kryje se s působením L.Kreyssiga v *Aktion Sühnezeichen* – do 1969)se vedení *AS/F* čas účastnilo některých zasedání vedení *ASZ* a u příležitosti výročního setkání (*Jahrestreffen*) navště-vovali západoberlín-ští její pendant ve Východním Berlíně. Srov. citované prokotoly a vzpomínky amerických kvakerů (Paula Catese a Victora Ehly).

[174] Cit. z *Arbeitsbericht 1966.* In: *AS/F*-Rundbrief *Liebe Freunde*, Dezember 1966, s. 6. Srov. předmluva H. Gollwitzera ke SKRIVER, s. 3.

[175] SKRIVER, s. 3 n.

[176] PROPHET, s. 372

[177] TAMTÉŽ, s. 396.

S tímto názorem jsem se setkávala i já osobně v rozhovorech s některými pamětníky, kteří byli aktivní především v ‚rané' ASZ (od 60. let), kteří patří ke generaci, která svůj aktivní život prožila za NDR a která nesouhlasila se způsobem jakým došlo ke sjednocení nejen obou Sühnezeichen, ale i Německa, kteří osobně zažili L.Kreyssiga a kteří ne zcela přijali znovusjednocení organizace.

3. Aktion Sühnezeichen (West) / Friedensdienste

„...der christliche Ursprung (ist) die tragende Mitte für diese Aktion, aber nicht die Grenze."
(Helmut Gollwitzer) [178]

Krátce po postavení berlínské zdi rezignoval Kreyssig na funkci vedoucího. Na jeho místo nastoupil ve funkci předsedy sedmičlenné legislativy Erich Müller - Gangloff. Jednatelem v čele tříčlenné exekutivy se stal Franz von Hammerstein.[179] Na jaře 1962 se z négevského kibucu vrátila první skupina dobrovolníků. „První skulina v tlusté zdi dělící oba národy"[180] byla provrtána. V dalších letech následovaly další izraelské projekty, od péče o postižené a seniory až po budování mezinárodního centra setkání *Beit Ben Yehuda - Haus Pax.*[181]

V letech 1961-1962 byl v Taizé pro komunitu založenou a vedenou Rogerem Schutzem vybudován „Chrám smíření" (*Versöhnungskirche*). Náklady na stavbu pokryl dar Hanse von Lehndorffa,[182] který při slavnostním otevření 5. srpna 1962 přečetl děkovnou řeč Lothara Kreyssiga, který se inaugurace nesměl zúčastnit.

16. ledna 1963 se Franzi von Hammerstein a Erichovi Müller - Gangloff naskytla možnost hovořit s Nikitou Chruščovem.[183] Prvnímu tajemníkovi ÚV KSSS a předsedovi Rady ministrů se jevil cíl iniciativy „šlechetným." Na základě toho v dubnu navštívila skupina komsomolců západoberlínskou *Sühnezeichen* a v nadcházejícím létě mohli odjet dva její dobrovolníci na Kavkaz, kde se zúčastnili mezinárodní letní brigády mládeže. [184]

---

[178] Předmluva ke SKRIVER, s. 6. Srov. RABE, s. 46.
[179] KAMMERER, s. 101.
[180] RABE, s. 38.
[181] V roce 1966 (RABE, s. 70) darovalo město Jeruzalém *AS/F* dům po tvůrci moderní hebrejštiny Ben Yehudovi, které bylo přestavěno a v roce 2004 inaugurováno jako mezinárodní centrum setkávání *Beit Ben Yehuda - Haus Pax* a sídlo izraelského zastoupení ASF. Srov. ZEICHEN. Nr. 4. Dezember 2004; s.16-17.
[182] Jeho *Ostpreußisches Tagebuch*: *Aufzeichnungen eines Arztes aus den Jahren 1945-1947* (popis utrpení lidí v sovětskou armádou obsazeném Královci a návratu do Německa) se stal bestsellerem.
[183] Chruščov měl tehdy u příležitosti návštěvy Východního Berlína (sjezd SED) jednat i se západoberlínským starostou W. Brandtem, který však setkání odřekl. Namísto sebe mu poslal delegaci Západoberlíňanů, mezi nimi i představitele Aktion Sühnezeichen. RABE, s. 51. Dále Srov. článek *Sühnezeichen überraschte Chru-schtschow. Müller - Gangloffs Gang nach Ost-Berlin* v berlínském deníku DER TAG ze 25.1.1963. Zdroj: BArch, DO4/5614/1576. Dále Srov. KAMMERER, s. 90.
[184] RABE, s. 51 a 64. Vyhlídky na možnost „služby" v dalších socialistických zemích se jevily v polovině šedesátých let relativně nadějně, alespoň pokud šlo o sousední sovětské satelity Polsko a Československo, což souviselo s tehdejší politickou situací v obou zemích. Dělo se tak na základě spolupráce s oficiálními mládežnickými organizacemi (ČSM v ČSSR), a částečně i prostřednictvím kontaktů s prosocialistickou *Křesťanskou mírovou konferencí* (již zmíněná KMK), svazy protifašistických bojovníků. Srov. PROPHET, s. 396; KAMMERER, s. 226n. Dále viz MAISLINGER, Andreas: *Moralisches Gefälle* (In:

Už zpráva o setkání s Chruščovem vyvolala v německé veřejnosti pozdvižení („Kann man mit den Russen sprechen?"). V periodiku vydávaném německými vojenskými navrátilci *Die Heimkehrer* vyšel následující článek:

> Die Aktion Sühnezeichen ist auf dem besten Wege, bei weiten Teilen unseres Volkes in Mißkredit zu geraten. Die leitenden Männer der Aktion waren schlecht beraten, als sie vor einiger Zeit, verkündeten, daß deutsche Jugendliche nunmehr auch auf dem Territorium der Sowjetunion zu Wiederaufbauarbeiten eingesetzt werden sollen. Wiederaufbauarbeit in der UdSSR haben Millionen deutscher Kriegsgefangener (darunter viellecht auch die Väter der jungen Männer) unter unmenschlichen Bedingungen fünf Jahre länger geleistet, Zehntausende von ihnen bezahlten diese Sühneaktion´ mit dem Leben. Haben die weltfremden Sühnezeichen-Aktivisten ganz und gar vergessen, daß die Sowjets die Mauer in Berlin bauen ließen, Stacheldraht quer durch Deutschland zogen und 17 Millionen deutschen Männer und Frauen bis auf den heutigen Tag das] Selbstbestimmungsrecht vorenthalten? Sagen wir es mit einem Satz: in der Sowjetunion gibt es nichts mehr zu sühnen!"[185]

Představitelé západoberlínské *Sühnezeichen* na takové odezvy odpovídali následovně:

> „Die Aktion Sühnezeichen geht davon aus, daß wir den Anfang machen. Es geht uns zunächst nicht um die Schuld der anderen, sondern um unsere eigene Schuld. Wir lehnen jede Aufrechnung von Schuld ab, weil solche Rechnung nie aufgeht. Mit der Versöhnung muß einer anfangen. Es kann sich sehr wohl ergeben, daß der andere nicht nur die Hand ergreift, sondern seinerseits auch etwas über : Schuld und Versagen als Antwort gibt. Wie dem auch immer sei: Es steht die Schuld Deutschlands vor und im Zweiten Weltkrieg (sechs Millionen toter Juden, 22 Millionen toter Russen) in überhaupt keinem Verhältnis zu anderer Schuld." [186]

Práce na území SSSR se ale v dalších letech nerozeběhla takových způsobem jako tomu bylo v západních zemích. A to navzdory spolupráci s *Deutsch-Sowjetische Freundschaft (DSF)* podporované NDR :

> „Die DDR förderte Sühnezeichen West durch die *Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft (DSF)*, die sich in Westberlin ausbreiten wollte, was wir wegen der Entspannungspolitik bejahten und für den Ausbau unserer Kontakte zur Sowjetunion nutzten, während Sühnezeichen Ost dies eher skeptisch beurteilte."[187]

SSSR umožnil pouze podnikání tzv. studijních cest.

Die Welt, 10.08.1991, s.18.) a SPERBER Katharina: *„A.S." auf dem Prüfstein der Geschichte* (In: Frankfurter Rundschau, 18.05.1992). WULF, Dieter: *Das Ende des Kalten Krieges stellt die Friedensbewegung auf die Probe.* (In: Frankfurter Rundschau, 11.08.1992, s. 5).

[185] Cit. u RABE, s. 53.

[186] Klaus Wilm v rozhovoru pro DIE ANDERE ZEITUNG. Hamburg, 09.01.1964.*„Aktion Sühnezeichen" in Ostpreußen. Pressegespräch mit Pfarrer Klaus Wilm.* (Zdroj: BArch, DO4/5614/1555).
Dále Srov. nedatovaný rozhovor s Franzem von Hammerstein po návratu z Moskvy s *‚NZ'* s titulem *Deuts-chland muß sühnen – sühnen –sühnen. Reue für fremde Verbrechen.* (Důvodně předpokládám, že se jedná o mnichovské *Deutsche Nationalzeitung und Soldatenzeitung* G.Freye.) A článek *Das wahre Gesicht der ‚Aktion Sühnezeichen'.* In: Tamtéž, 17.03.1967. (Zdroj: BArch, DO/4/3467/665).

[187] HAMMERSTEIN, F.v.: *Schwierige Zusammenarbeit während der deutschen Teilung.* In: ZEICHEN. Nr. 1. März 2002; s.12.

V roce 1964 pomáhali dobrovolníci *Sühnezeichen* v jugoslávském Skopje postiženém zemětřesením.[188] Vyhlídky na možnost „služby" v dalších socialistických zemích byly v polovině šedesátých relativně nadějné, alespoň pokud šlo o sousední sovětské satelity Polsko a Československo, či Titovu Jugoslávii, což souviselo s reformními náladami v těchto zemích. Dělo se tak ale (především) na základě spolupráce s oficiálními mládežnickými organizacemi, a částečně i prostřednictvím kontaktů prosocialistické *KMK*, ČSSM a svazy protifašistických bojovníků.[189]

3. 1 60. léta

3.1.1 „Politikum AS/F"

„Aktion Sühnezeichen – Bewältigung der Vergangenheit oder Bewältigung der Zukunft ? Hat die A.S, politische Aufgaben oder ist sie ein unpolitischer Verein mit christlich-humanitären Zielen ?...Wollen wir im Ausland erwas verändern oder in Deutschland ? Nie wieder Auschwitz ! Bedeutet solch eine Zielsetzung Arbeit in Gedenkstätten? Wenn nicht, was sonst? *Aktion Sühnezeichen* – Außerparlamentarische Opposition?[190]

V lednu 1965 byla *Aktion Sühnezeichen* v Mnichově udělena cena Theodora-Heusse.[191] Dr. Müller-Gangloff tehdy napsal, že byla přijata s váháním, protože „jsme názoru, že náš úkol teprve leží před námi."[192] V souvislosti s cenou vydala 31.1.1965 rekapitulující kritické prohlášení, v němž vyjádřila svoji podporu tzv. velikonočním pochodům (*Ostermärsche*): protestním demonstracím namířeným mimo jiné proti vyzbrojení bundeswehru atomovými zbraněmi. Dále kritizovala stále absenci

---

[188] Výstavba montovaných obytných domků a mateřské školy. Proti misi prostestoval *Südostdeutscher Studentenring München*, nacionalistické *Deutsche Nationalzeitung* o akci informovaly titulkem *„Deutschland auch am Erdbeben schuld*?". Srov. RABE, s. 56. Odjezd do Skopje se konal za velké pozornosti médií. Skupinu slavnostně vyprovázeli představitelé odborů, s nimiž navázal spolupráci Gottfried Kutzner. Srov. KUTZNER, viz pozn.č. 150.

[189] Srov. *Kurze Übersicht über die Bemühungen der Aktion Sühnezeichen in osteuropäischen Ländern.* Nedatováno. In: EZA 97/45. Dále Srov. PROPHET, s. 281.

[190] Cit. u KAMMERER, s. 114.

[191] Ocenění bylo uděleno *„[in] Würdigung des freiwilligen und opferreichen Dienstes, den junge Deutsche verschiedener Bekenntnisse und Berufe seit vielen Jahren leisten, um die Wunden, die von den National-sozialisten geschlagen wurden, durch versöhnliche Tat zu lindern"*. Cit. z udělovací listiny (kterou zástup-cům AS/F předala za *FDP* H. Hamm-Brücher) cit. u KAMMERER, s. 67. Srov. Stiftung Theodor-Heuss-Preis e.V. (ed.) : *Vom rechten Gebrauch der Freiheit Ein zeitgeschichtliches Lesebuch in Dokumenten 1964 bis 1974.* München, Paul List 1974; zde s. 55-61. KUTZNER uvádí, že za udělení tohoto ocenění se zasadily osoby z vedení *DFR*, *DGB* a mnichovští radní.

[192] BERND, Günter: *Aktion Sühnezeichen – Akt der Umkehr.* In: ZEICHEN. Nr. 3 September 1995; s. 9.

diplomatických styků (ve smyslu Hallensteinovy doktríny) a zdrženlivost obou německých států vůči Izraeli, spolúčast západoněmeckých vědců na vývoji atomových zbraní v Egyptě. V prohlášení také podotkla, že jen ekonomické vyrovnání (*Wiedergutmachung*) k zlepšení vzájemných vztahů nepovede, chybí-li opravdová vůle ke smíření a odpuštění. V rámci rekapitulace své vlastní práce v prohlášení upozornila na neuspokojivé vztahy se sousedním Polskem. Konstatovala, že nedostatek ochoty smířit se s východním sousedem jsou jednou z příčin, proč se „nám dveře do Polska, které je v zakládací výzvě naší iniciativy uvedeno na jednom z předních míst, dosud neotevřely."[193] V prohlášení také odsoudila záměr neprodloužit zákonnou promlčecí lhůtu pro nacistické zločiny. 15. února 1965 adresuje přímo spolkové vládě výzvu, která shrnuje její politické požadavky obsažené v prohlášení z 31.ledna 1965 (tj. požadavek navázání diplomatických styků s Izraelem a prodloužení promlčecí lhůty pro nacistické zločiny) a v této souvislosti kritizuje i „[tu] nešťastnou Hallensteinovu doktrínu." [194] Krátce na to vyšlo při ‚hodině dotazů' ve Spolkovém sněmu najevo že ‚ministerstvo' zahraničních věcí (*AA*) zrušilo tzv. znovuzačleňovací příspěvek (*Wiedereingliederungshilfe*) pro dobrovolníky.[195] Státní tajemník *AA* Karl Carstens (CDU) na dotaz poslance SPD Hirsche odpověděl, že pro to existovaly ‚rozpočtově-právní' důvody.[196] V té době levicově orientovaný tisk šířil tezi, že zastavení vyplácení příspěvku je projevem *Sonderbehandlung* za její „levicové tendence", tedy o pokus o finanční likvidaci ASF např. za její snahy o rozvoj aktivit v zemích východního bloku.[197] O rok později se podařilo uzavřít dohodu s ministerstvem práce a sociálních

---

[193] Několik let na to (13.06.1969) adresovala *Aktion Sühnezeichen in der DDR* intendantovi západoněmecké veřejnoprávní televize *ARD* dopis, v němž kritizovala skutečnost, že při předpovědi počasí je používána mapa Německa v hranicích z r. 1937. Dopis in EZA 97/33. Iniciátorem tohoto dopisu především Dr. Erdmann. K podrobnostem Srov. *Protokoll zur Leitungskreissitzung 21.-22.03.1969*. In: EZA 97/1754.

[194] *Aktion Sühnezeichen appelliert an die Bundesregierung*. Berlín, 15.02.1965. In: *AS/F*-Rund-brief *Liebe Freunde,* Februar 1965. (Zdroj: Büroarchiv). Srov. KAMMERER, s. 104.

[195] Jednalo se o finanční podporu, kterou dostávali. navrátilci z dobrovolné služby v zahraničí. Po službě v délce 6 měsíců činila 150 DM, po celoroční to byl dvojnásobek uvedené sumy. RABE, s. 64.

[196] V písemném vyjádření AA argumentovalo, že se jedná o dobrovolnou dotaci z kulturního fondu, a nárokovat si ji mohou jen „uprchlíci, vyhnanci a váleční zajatci". Cit. u KAMMERER, s. 105.

[197] Např. 28. 1.1965 vyšel v hamburském levicovém týdeníku *Die Andere Zeitung* rozsáhlý článek Hartmuta Bunkeho *‚Aktion Sühnezeichen' in Bonn unerwünscht* .Autor zde rozvíjel tezi, že dokud AS působila na „západní polokouli" a Izraeli, byl to Bonn navzdory politickým rizikům ochoten tolerovat. Vše se dle něj změnilo po setkání s Chruščovem v lednu 1963, kdy se pozvolna rozeběhly aktivity na „východní hemisféře." Od jara 1964 bylo vyplácení začleňovacího příspěvku *AA* zastaveno a teprve před Vánoci 1964 ministr Schröder vedení Sühnezeichem osobně sdělil, že se tak stalo z „rozpočtově-politických" důvodů. „To staví organizaci do obtížné situace, protože se ve svých stanovách k vyplácení příspěvku dobrovolníkům zavázala a bude je tedy muset vyplácet ze svých vlastních prostředků," tvrdil autor. (Zdroj: BArch, DO/4/3467/690). ASF takováto politicky motivovaná zkreslování skutečnosti (příspěvky nebyly vázány na organizaci umožňující náhradní službu v sociální oblasti, ale na

věcí, podle které osobám, které odmítly absolvovat povinnou vojenskou službu a namísto toho absolvovaly sociální mírovou službu s *AS/F* v délce osmnácti měsíců, byla tato uznána jako adekvátní náhrada za tzv. civilní službu.[198]

V prvních letech existence *AS/F* usilovala o finanční nezávislost na státu;[199] financovala se především z darů jednotlivců (např. v rámci církevních sbírek).[200] Osobní přispěvky některých významných komunálních politiků a odborářů (především členové *SPD*) stály na počátku podpory a spolupráce s jednotlivými městy a spolkovými zeměmi.[201] (Nejčastěji tato podpora pocházela ze Západního Berlína - od berlínského senátu, ale i od jednotlivých městských částí). Vedle již zmíněných členů *SPD* Fritze Erlera, Ernsta Scharnowski, Willyho Brandta[202], to byl např. berlínský senátor pro vzdělání Joachim Tiburtius. (Díky jehož podpoře se sdružení smělo prezentovat v západoberlínských školách. Školní třídy se stávaly patrony projektů *AS/F*. Obdobné podpory se jí dostalo od zemských školních radů v Brémách a Hamburku a od ministrů kultu v Hesensku a Dolním Sasku.)[203]

V následujících letech zintenzivnila *AS/F* svoji činnost na území Spolkové republiky. Vedle debat ve školách i na veřejných setkáních (docházelo na stále ještě

---

dobrovolníky samotné) dementovala. Zpráva *Keine Bundesmittel für Sühnezeichen, EPD (Evangelisches Pressedienst)*, 28.01.1965, Berlín. (Zdroj: BArch, DO/4/3467/690).

[198] Definitivně byla záležitost vyřešena až v roce 1986, kdy byly „Andere Dienste im Ausland" zahrnuty do zákona o civilní službě (paragraf 14b). KAMMERER, s. 118.

[199] „Wir haben immer Wert darauf gelegt, nicht ausführendes Organ staatlicher Stellen zu sein. Es muß sowohl im Ausland wie im Inland der Eindruck vermieden werden, als ob man sich in Deutschland mit staatlich gelenkten und geförderten „Sühnezeichen" billig vor politischen Leistungen drücken wolle. Es war und ist unser Stolz, daß unser Dienst wesentlich vom freiwilligen Opfer nicht nur der im Ausland arbeitenden Gruppen, sondern auch des tragenden Spenderkreises in der Heimat bestimmt wird. Daran hat sich bis heute nichts geändert." MÜLLER Johannes, In: *AS/F*-Rundbrief *Liebe Freunde*. Berlín, prosinec 1965. Zdroj: *Büroarchiv*. Zmiňovaný příspěvek však nechápala jako ‚dotaci', ale jako oprávněnou náhradu pro dobrovolníky, kteří se po návratu (1966) potýkali se závažnými existenčními problémy (jejich zkušenost nebyla tehdy zaměstnavateli vůbec oceňována. Srov. KÜPPERS, Rüdiger: *Nach dem Friedensdienst. Keine Studien und Arbeitsplätze in der Bundesrepublik*. In: ZEICHEN Nr. 4. 1975; s. 9-10.

[200] Až do osamostatnění (1968) spadala od roku 1960 v rámci církve do ‚*Verein Versöhnungsdienste*'. Berlín, 29.01.1962. In: EZA 97/45.

[201] např. starosta Frankfurtu Werner Bockelman a Mnichova Hans-Jochen Vogel. Z komunálních a regionálních svazů: *Deutscher Städtetag, Deutscher Landkreistag, Deutscher Städtebund, Deutscher Gemeindetag*. Na evropské úrovni *Rat der Gemeinden Europas* a celosvětové sdružení komunálního partnerství („Kommunale Solidarität"). Srov. KUTZNER.

[202] KUTZNER (s.4) uvádí, že W.B. ve funkci starosty Berlína se zasloužil o propagaci A.S. mezi „Weltjudentum" (Herzl-Institut, New York) a v Izraeli na konferencích na jaře 1961.

[203] Obdobné podpory se jí dostalo od zemských školních radů v Brémách a Hamburku a od ministrů kultu v Hesensku a Dolním Sasku. V roce 1962 uspořádal senátor Tiburtius konferenci na téma *Die Bedeutung der A.S. für die politische Erziehung der Jugend.* In: KAMMERER, s.103.

zamlčovaná a konfrontační témata antisemitismu, antikomunismu a revanšismu) začala ASF pracovat v památnících nacistických koncentračních táborů.[204]

V politicky i hospodářsky zlomovém roce 1966[205] následovalo obdobné prohlášení jako v únoru 1965.[206] Negativní reakce ve spojitosti se svými veřejně deklarovanými politickými stanovisky zaznamenala AS/F i z církevních kruhů: někteří odmítali finančně podporovat „iniciativu, která zaujímá tak jednoznačná politická stanoviska".[207] Vedení *Sühnezeichen* (West) takovouto kritiku odmítalo a stálo si za svým:

> „Wir fühlen uns verpflichtet, zu konkreten Anlässen der Politik Stellung zu nehmen, um damit auszudrücken, daß gewisse uns beunruhigende Vorgänge in Deutschland für unsere Arbeit ganz konkret ein Hemmnis in den betreffenden Ländern darstellen[208]...Die Tatsache zum Beispiel, dass wir wirklich und ernsthaft daran arbeiten, eine Gruppe junger Menschen in Polen einen Versöhnungsdienst tun zu lassen, drückt doch wohl dasselbe aus wie eine Stellungnahme gegen atomare Aufrüstung."[209]

Z výše uvedeného ale vyplývá, že se západoněmecká *Sühnezeichen* nedržela Kreyssigovy premisy apolitičnosti („unterhalb und oberhalb der Politik").[210] Geografické souřadnice míst, kam vysílala své dobrovolníky kopírovaly ty politické: Německo - Izrael a Východ -Západ.[211]

3.1.2 Změna názvu

V polovině šedesátých let ASF rezignovala na velké stavební projekty ve vlastní režii, které byly organizačně a finančně nákladné.[212] Soustředila se na tzv. sociální (péče o oběti holokaustu, lidí na okraji společnosti, drogově závislých, zdravotně postižených)

---

[204] V roce 1965 se její dobrovolníci podíleli na vybudování informačního střediska v Bergen - Belsen. Dalším počinem byla výstavba *Versöhnungskirche* v areálu bývalého koncentračního tábora v Dachau. RABE, s. 67.

[205] Hospodářská recese i nárůst pravicového radikalismu (volební úspěch *NPD* v Hesensku) přispěly k pádu Erhardovy menšinové vlády a nástupu velké koalice v čele s Kurtem Kiesingerem. MÜLLER, s. 385 n.

[206] Konstatovalo se v něm, že německý lid nezúčtovává s tragickými kapitolami svých nejmladších dějin a namísto toho je praktikována ‚politika síly'. Bývalí nacisté sedí na nejvyšších postech, a dokonce zaznívá požadavek revize východních hranic. RABE, s. 69.

[207] Cit. (z dopisu jednoho vestfálského evang. sboru) u KAMMERER, s. 104. Srov. RABE,s. 67

[208] Cit. u RABE, s. 66n.

[209] Cit.u KAMMER, s. 105.

[210] V březnu 1968 formuloval *Politischer Arbeitskreis ehemaliger Teilnehmer der Aktion Sühnezeichen* šestistránkové memorandum - a ve spolupráci se západoberlínským výborem KMK zorganizoval demonstraci proti válce ve Vietnamu. Srov. KAMMERER, tamtéž.

[211] Cit. TAMTÉŽ.

[212] Srov. debatu *Entwicklungshilfe* versus *Sühnezeichen* u KAMMERER, s. 51.

a mírovou (politická výchova formou seminářů, odborná pomoc či průvodcovské služby v památnících) službu především formou zaměstnávání dobrovolníků v projektech zahraničních partnerů.

Změna těžiště činnosti se odrazila i ve změně právní formy a v názvu. Od července 1968 měla iniciativa status „e.V." (*eingetragener Verein*) - neziskového sdružení pod názvem *Aktion Sühnezeichen/Friedensdienste* (dále jen *AS/F*). Ve stanovách byly uvedeny jeho cíle tj. realizace „krátkodobých a dlouhodobých mírových služeb, seminářů a jiných výchovně-vzdělávacích aktivit na podporu míru a smíření a podpůrných opatření pro oběti diktatur." Debaty kolem názvu se vedly už dříve. „Ale protože stará ‚značka' *Sühnezeichen* byla mladými lidmi stále znovu kriticky přezkoumávána a vyvolávala tak znova a znova cenné diskuze, přičemž současně dokládala naše ‚křesťanské kořeny', proto jsme se u ní rozhodli zůstat. Nový název rozšířený o slovo ‚Friedensdienste' vyjadřoval, že *Sühnezeichen* chce přispívat k překonání provinění, nenávisti, předsudků a jiných zdrojů nepokoje, tj. o pokoj, šalom."[213]

Pokládám za důležité srovnat na tomto místě reflexi změny názvu z pohledu samotných dobrovolníků *AS/F*:

> „Das Wort ‚*Sühne*' allein wirkt auf viele dieser Jugendlichen nichtssagend und befremdend. Sie sind wohl nicht grundsätzlich gegen Sühne, aber sie wollen dafür etwas haben. Sie wollen Gewißheit, daß sie diese *Sühne* nicht umsonst leisten. Daher muß die *Aktion Sühnezeichen* politisch, ‚aktuell' werden, modern und realistisch." [214]

Dojmy východoněmecké „frakce" *Sühnezeichen* cituji ze zprávy katolického kněze Metznera (o průběhu brigády *ASZ* v Bad-Blankenburg, srpen 1968):

> „Andererseits sagte uns die neue Überschrift von Aktion Sühnezeichen sehr zu. Es wurde gefragt, warum wir diese Überschrift nicht vorbehaltlos übernehmen könnten? Weitere Überlegungen führten uns dahin, daß bei uns [v NDR; P.S.] das Wort *Friede* zu sehr strapaziert worden ist und *Friedensdienste* daher unnötigen Mißverständnissen ausgesetzt sein kann. So schlagen wir als neue Überschrift vor: *Sühnezeichen-Versöhnungsdienst*. Es ist zwar auch eine Bindestrichüberschrift aber sie scheint uns theologisch und sachlich richtig!"[215]

---

[213] In: *AS/F*-Rundbrief *Liebe Freunde,* Dezember 1968. Viz také pozn.č. 5.
[214] MEERLENDER Lutz, dobrovolník AS/F v Osvětimi, léto 1968. In: AS/F-Rundbrief *Liebe Freunde,* Dezember 1968.
[215] METZNER: Lager-Bericht. 19.09.1968, s. 3. In: Büroarchiv A.S.

3.1.3 Změna profilu

> **„Unser Weg führt von zeichenhaften Bauprojekten zu sozialpädagogischer Arbeit, zu politischem und kirchlichem Engagement. Er führt von den schrecklichen Vebrechen des Zweiten Weltkriegs zu umfassender Analyse der Konflikte, zu größeren Schuldzusammenhängen. Er führt vom isoliertem deutschen Engagement zu wachsender ökumenischer und internationaler Zusammenarbeit mit anderen Friedensdiensten, sowie Friedensforschung und Friedenspolitik.“**[216]

V roce 1968 začala *ASF* vysílat své dobrovolníky do USA. Němečtí dobrovolníci se zde setkali s politicky-motivovanou mírovou službou, která jim otevírala novou perspektivu na civilní angažmá doma v Německu. [217] Už zakladateli Lotharu Kreyssigovi nešlo jen o „Versöhnung nach außen“, ale i o „Wandlung im Innern“. Na výročním setkání 1968/69 požadovaly regionální skupiny aktivistů s ohledem na volební úspěch NPD, množící se případy „Minderheitenfeindlichkeit“ a další symptomy výskytu „latent faschistischer Strukturen“, vyžadující „entscheidende Aufwertung der Inlandsarbeit“, které mělo spočívat v zlepšení přípravy na pobyt v zahraničí a zavedení speciálních projektů pro zkušené bývalé dobrovolníky (např. práci v německých výrobních podnicích po boku gastarbajtrů) na jedné straně, a na straně druhé v osvětové činnosti zaměřené na:

> „systematische Vermittlung und Erarbeitung von ursächlichen Hintergründen des Faschismus,....es hat keinen Zweck, voll enthusiastischem Dilletantismus den Symptomen der Misere ein Pflästerchen aufzukleben...unsere physische Arbeit ist sowieso nur verwertbares Nebenprodukt, auch nicht Sühneleistung (...), sondern Arbeit an uns selbst. Unser Aufenthalt in Auschwitz darf nicht stille Andacht für die Opfer des Faschismus bleiben, sondern ist Aufforderung an jeden Einzelnen von uns, die gesellschaftlichen Mechanismen, die sich seit Hitler kaum geändert haben, zu erkennen und zu bekämpfen. Diesen Kampf muss jeder von uns zuerst gegen sich selbst führen, gegen die Denkschemata, die von der staatlichen und kirchlichen Institutionen, Presse, auch Schule usw. geliefert werden.“[218]

Týmy řemeslníků a dělníků, kteří byli hlavními aktéry prvního desetiletí působení vystřídaly individuality, které chtěly prostřednictvím své účasti v sociálních a

---

[216] Dr. Franz von Hammerstein, cit. u RABE, s. 85.

[217] Pracovali v sociálních projektech s lidmi okraji společnosti a minoritami (Afromameričany, ilegálními přistěhovalci, bezdomovci), účastnili se protestních demonstrací proti válce ve Vietnamu, bojkotů na podporu vykořisťovaných mexických gastarbajtrů. Partnery byly především pacifistická křesťanské církve vyznávající nenásilí (tzv. *Friedenskirchen)*, která pomáhala po válce s obnovou Německa (kvakeři, bratrské církve,apod.), odbory (*United Farm Workers*) [pozn.: a naopak američtí dobrovolníci z těchto církví (tzv. *fraternal workers*) působili v projektech ASF, např. koncem šedesátých let v Památníku Terezín] a později i židovské organizace. Srov. in: ZEICHEN - *40 Jahre ASF-Arbeit in den USA*, Nr. 3, September. Berlín 2008. A dále rozhovor s Axelem Böingem, bývalým dobrovolníkem v Terezíně (1968/1969) vedeném v Berlíně dne 10.3.2008.

[218] Cit. u KAMMERER, s. 115.

vzdělávacích projektech bojovat za lepší svět. Po návratu do Německa „können nach den drastischen Erfahrungen, die [sie] draußen gemacht haben, nicht begreifen, daß dieses Land noch immer im Zeichen des Kalten Krieges existiert". V lednu 1967 adresovali účastníci výročního setkání nadcházejícímu *DEKT* [219] výzvu, aby z něj vzešel rozhodující podnět „zur Schaffung konkreten Friedens...Verzicht auf jede Beteiligung an atomarer Rüstung, Anerkennung der durch den Krieg geschaffenen Grenzen, Respektierung der deutschen Teilung", tj. aby se církev distancovala od tzv. Heidelberských tezí. [220] Ovšem výsledkem jednání *DEKT* bylo jejich potvrzení *(Friedensdienst mit und ohne Waffen)*. Jednou ze zbraní na cestě za zrovnoprávnění mírové služby s brannou službou[221] se stalo sdružení zastřešující (zejména protestantské) organizace angažující se pro mír, smíření a nenásilí - *Aktionsgemeinschaft Dienst für den Frieden (ADGF)* založené v prosinci 1968 za účasti AS/F.

3. 2 70. a 80. léta

„...wen wundert das, dass in einem Land, in dem Macht – vor allem militärische Macht – so missbraucht wurde wie im deutschen Unrechtsstaat, antimilitaristische und pazifistische Orientierungen stark sind. Es findet eine Umdeutung deutscher Geschichte statt, weil die Erinnerung an Verfolgung und Krieg durch Deutschland kritisches Potenzial in der Bevölkerung gegen Aufrüstung und Konfrontationspolitik schafft und stärkt."[222]

V průběhu 70. let se ASF postupně stává jedním z hlavních aktérů mírového hnutí a současně expanduje jako dobrovolnická organizace v návaznosti na paralelně probíhajícími procesy emancipace[223] a profesionalizace[224] uvnitř organizace. Tyto byly jednak výsledkem výše (viz kapitola 4.1.3) nastíněného interního generačního střetu,

---

[219] který se v červnu 1967 sešel (na pozadí válečných konfliktů v Izraeli, Vietnamu a Biafře) k pravidelnému sjezdu jehož moto znělo ‚*Der Frieden ist unter uns*'. KAMMERER, s. 116 .

[220] *Atomkommision der Ev. Studiengemeinschaft zu Heidelberg* prohlásila, že církev musí „Waffenverzicht als eine christliche Handlungsweise anerkennen", ale i „die Beteiligung an dem Versuch, durch das Dasein von Atomwaffen einen Frieden in Freiheit zu sichern, als eine heute noch mögliche christliche Handlung-sweise anerkennen. KOCH, Diether: *Der Streit über westdeutsche Rüstung in der evangelischen Kirche.* In: WWW: < http://library.fes.de/fulltext/historiker/00925003.htm#E9E4>;[cit. 2008-09-01].

[221] Srov. pozn. 198.

[222] DEILE, Volkmar: *Verfälschung der deutschen Geschichte.* In: ZEICHEN. Nr. 3, 1984; s.14-16, zde s. 15.

[223] Od roku 1977 jsou dobrovolníci zastoupeni ve vedení AS/F (*Freiwilligenrat*). Srov. KAMMERER.

[224] Zavedeno ‚curriculum' dobrovolníka, v letech 1975 - 1977 proveden odborný audit činnosti teologickým oddělením Heidelberské univerzity. Srov. TAMTÉŽ.

který se rozhořel v polovině 70. let v souvislosti s výkonem mírové služby v Izraeli, ale do značné míry odrážely i změnu vnitrospolečenského klimatu v Německu.

Zatímco od šestidenní války (1967) se ostatní partneři na poli křesťanské mírové služby zasazují o porozumění mezi Židy a Araby a německá nová levice se k dosavadnímu ideálu kibucnického socialismu obrací zády, Franz von Hammerstein ještě v roce 1973 konstatuje, že hlavní pozornost *AS/F* si zaslouží „das tiefgestörte deutsch-israelische, christlich-jüdische Verhältnis." Ale už o rok později vychází najevo, že generace abiturientů 68 si své osobní angažmá v Izraeli představuje jinak.[225]

Hlavními vnějšími tématy se od druhé poloviny této dekády až do poloviny osmdesátých let stávají dozbrojení a hrozba atomové války. Dalším celosvětovým tématem jehož se ujímá ve své činnosti západoněmecká *Sühnezeichen* jsou lidská práva a rasismus.[226] Na domácí scéně je to pak leitmotiv vnitroněmeckých diskuzí 80. let. *Geschichtsvergessenheit* a vztahů k socialistické východní a střední Evropě.

3.2.1 ASF a „mírové hnutí"

Od druhé poloviny 70.let se šířilo ve státech celé západní polokoule mohutné politické hnutí reagující na atomové zbrojení obracející se na své vlády s požadavkem zajištění míru zastavením zbrojení, jeho kontrolou a postupným odzbrojením. Ve Spolkové republice se mírové hnutí rozvinulo v reakci na tzv. ‚dvojí usnesení NATO' (*NATO-Doppelbeschluss)*, které počítalo

v případě neúspěšných jednání se Sovětským svazem s rozmístěním raket středního doletu především na území SRN. Mírové hnutí, organizované pouze volně, zahrnovalo široké spektrum skupin rozdílné sociální a politické orientace. Náležely sem církve i odbory, iniciativy vědců i politických stran (Zelených, *DKP* a části *SPD*, ale i *CDU*). Bylo silně propojeno s hnutím na ochranu životního prostředí, hnutím žen a alternativním hnutím. Z hlediska široké působnosti mezi obyvatelstvem byly důležité

[225] KAMMERER, s. 124. Srov. STROTHMANN, Dietrich: *Aktion Sühnezeichen Körner auf dem Feld des Friedens*. In: DIE ZEIT 11.04.1975, Nr.16, s.48. Dále srov. KLOKE, Martin: *Die 68er und der Staat Israel*. In: ZEICHEN. Nr. 2. Juni. 2002; s.10.

[226] Jak vyplývá ze článku *Sühnezeichen hat Geldsorgen* členská valná hromada AS/F se v roce 1985 usnesla, že ukončí spolupráci s Deutsche Bank s ohledem na její podíl na „Finanzierung des südafrikanischen Apartheid-Regimes". In: VOLKSBLATT, 30.04.1985, Berlín (West). Zdroj: BArch, DO4/3467/628.

četné lokálně zaměřené aktivity místních mírových skupin, a také to, že stoupenci mírového hnutí pocházeli téměř ze všech sociálních vrstev.[227]

Od roku 1974 se *AS/F* podílela na organizaci mírového festivalu ve Friesenhausen.[228] „Dreitätiges Urlaub vom problemorientierten Friedensdienst" nebyl myšlen jako agitační maraton, ale byl pokusem „politisches Engagement mit Spiritualiät zu verbinden und Anschluss an die internationale Diskussion zu vermitteln". Diskutovaly se zde aktuální politické a sociální problémy doby (nejen problematika rostoucí militarizace či výnosu proti radikálům, hrozba ekologické katastrofy, ale i stinné stránky života v přetechnizované konzumní společnosti, konflikt Sever – Jih, a možnosti konat „Friedensdienst im Alltag" (např. zřeknout se konzumního způsobu života). V roce 1979 u příležitosti světového dne míru (1. září) pořádaného ‚týdne míru' (*Friedenswoche*) na téma *Frieden schaffen ohne Waffen* se zrodila myšlenka pořádat jej jako celospolkovou akci. Ty probíhaly od roku 1980 v listopadových dnech paralelně s ‚mírovou dekádou' (*Friedensdekade*) pořádanou v sousední NDR.[229] Klíčovými tématy byla problematika odmítnutí výkonu vojenské služby, spolkový vojenský rozpočet či export zbraní. Poté co padlo ‚dvojí usnesení o dozbrojení'[230], v jehož rámci bylo rozhodnuto o rozmístění atomových zbraní nového typu na území SRN v horizontu čtyř let, jestliže SSSR neodstraní své rakety (SS-20) namířené na západní Evropu, se atomové zbrojení a nebezpečí ‚atomárního holokaustu' stalo ústředním tématem boje široké škály organizací a iniciativ angažujících se v mírovém hnutí. *ASF* spolu s *AGDF* iniciovalo jednu z největších mírových demonstrací v dějinách SRN, když vyzvalo k účasti na demonstraci proti „Geist, Logik und Politik der atomaren Aufrüstung", ke které se v ulicích Bonnu sešlo 10. října 1981 na 300 000 osob

---

[227] MÜLLER, Helmut: *Dějiny Německa*. Praha, Lidové noviny 2001, s. 435.

[228] Konal se na zámku jednatele *AGDF*, sociologa, duchovního otce a teoretika ideje ‚mírové služby' Johanna Wolfganga von Eichborn. Během několika let vystoupal počet účastníků na dva tisíce a přesunul se do Beienrode. ZUMACH, Andreas: *Die friedenspolitische Dekade der ASF*. In: ZEICHEN. Nr.1, Jubiläums-ausgabe. April 2008;s. 17-18. Srov. REISBERG, Ulrich: *So war´s in Friesenhausen. Bericht über ein Friedensfestival, Pfingsten 74*. In: WWW: <http://www.graswurzel.net>;[cit. 2008-13-11].

[229] Od 16.11. do 22.11. – „beginnend mit dem Volkstrauertag, der als *‚Friedenssonntag'* begangen werden sollte." DEILE, Volkmar: *Frieden politisch entwickeln - Die ersten Friedenswochen im Rahmen von Frieden schaffen ohne Waffen*. In: *Recht ströme wie Wasser - Predigthilfe zur Friedensdekade 7. bis 27. November 2004*. Berlín, ASF e.V. 2004; s.36. Srov. ZUMACH, Andreas: *Die friedenspolitische Dekade der ASF*. In: ZEICHEN. *Jubiläumsausgabe*. Nr.1. April 2008; s. 17 - 18.

[230] Bylo přijato 12.12.1979. Sestávalo ze dvou článků: 1.čl.:rozmístění pozemních atom. zbraní středního doletu v západní Evropě v roce 1983; a 2.čl.: nabídka SSSR k jednání s USA o zbraních středního doletu; výsledek těchto jednání měl rozhodnout o bodu 1. Poté co ztroskotala ženevská jednání a ratifikaci spolkovým sněmem, USA dne 23.11.1983 začalo rozmisťovat rakety typu Pershing II. a střely s plochou dráhou letu na území SRN. MÜLLER, s. 436

požadujících „zastavení zbrojní spirály", byla průlomovou událostí pro mírové hnutí v dobývání podpory veřejnosti. [231] *AS/F* v následujících šesti letech patřila ke klíčovým aktérům tohoto hnutí v rámci neziskových organizací nejen v Německu.[232] (Její tehdejší předseda Kurt Scharf 24. června 1982 promluvil o odzbrojení na mimořádném valném shromáždění *OSN*.[233]) Společně s teology *BEK* (NDR) publikovala spis na téma „Sicherheitspartnerschaft", ve kterém se oba německé státy vyzývaly k jednostrannému postupnému odzbrojování. [234]

30. dubna 1983 oslavila *Aktion Sühnezeichen* 25.let existence. V prohlášení *Wir bitten um Frieden* deklarovaly obě organizace vzájemnou „Verbundenheit in Eigenständigkeit." („[...]Wir bemühen uns bis heute, unser gemeinsames Grundanliegen unter unterschiedlichen Bedingungen und in gegenseitiger Freigabe wirksam werden zu lassen."). Několik dní na to, 25. května 1983 byla *AS/F* udělena Cena Gustava Heinemanna (*Gustav-Heinemann-Bürgerpreis*).[235]

Lze konstatovat, že AS/F fungovala v tomto období jako prostředník mezi mírovým hnutím a církvemi. V letácích a publikacích šířila teologické argumenty k mírové otázce mezi ateistickou veřejností, a naopak vyvíjela nátlak na oficiální představitele protestantských církví, aby se definitivně postavily proti jadernému

[231] Do té doby největší mírová demonstrace v dějinách SRN. Vedle P.Kelly, E.Epplera a H.Albertze zde vystoupil i H.Böll. V roce 1986 vyšlo najevo, že na žádost státní ho tajemníka *BIM* Sprangera byla činnost AS/F (i v souvislosti s touto demonstrací) v rámci sledování „kommunistischer Friedensarbeit" monitorována Spolkovým úřadem na ochranu ústavy. KAMMERER, s. 183. Srov. pozn. 254.

[232] ASF se zapojila do mezinárodní sítě, která koordinovala strategii mírového hnutí v USA [jednatel ASF V.Deile a referent pro Německo A. Zumach se vydali na třítýdenní ‚Euro-peace-Tour'po USA , jejímž cílem bylo upozornit na nadcházející mimořádné zasedání OSN o odzbrojení a sblížit bojovníky za mír na obou stranách Atlantiku] a Evropě, ale odmítla participovat na protireaganovské kampani u příležitosti zasedání NATO v BRD. Stejně tak zaujala zdrženlivý postoj k ukvapeným představám o neutrálním sjednoceném Ně-mecku a rozpuštění bloků zaznívajícím v mírovém hnutí. DEILE Volkmar: *Wohin geht die Friedensbewegu-ng ? Thesen zur Situation und Strategie der FB*. In: PAX AN. Nr. 3. Juni 1983. Srov. KAMMERER, s. 190.

[233] (1902-1990) ev.teolog. Po nástupu nacistů jakožto angažovanému faráři BK zákazáno působení, (1961-67) předseda EKD. Nebyl oblíben jak u východoněmeckých úřadů jako biskup rozděleného Berlína, tak konzervativních politiků (ujímal se kontroverzních případů válečných zločinců i členů skupiny Baader-Meinhof). Zasazoval se o smíření s Polskem (1974 udělena Koperníkova medaile). Ve funkci předsedy ASF (1980-84) se zasloužil o vybudování mezinárodního centra setkávání v Osvětimi. Srov. MÜLLER-KENT, Jens - GOLLWITZER, Helmut: *Vermächtnis für die Zukunft. Gespräche mit Helmut Gollwitzer und Kurt Scharf*. München, Ch. Kaiser 1989; s.171n. Srov. DEILE, Volkmar (vyd.): *Zumutungen des Friedens.Kurt Scharf zum 80.Geburtstag*. Reinbeck, Rowohlt 1982.

[234] *Sicherheitspartnerschaft und Frieden in Europa. Aufgabe der deutschen Staaten, Verantwortung der deutschen Kirchen*. In: KAMMERER, s. 188.

[235] Uděluje se od roku 1977 každoročně (pokud možno v den vyhlášení ústavy tj. 23.5.) SPD občanům a organizacím, „die sich um Freiheit und Gerechtigkeit in eigenverantwortlicher Haltung verdient gemacht haben", tak jak to požaduje ústava a jak o to usiloval Gustav Heinemann. Laudatio přednesl Hans-Jochen-Vogel. Dosuptné na WWW: <http://www.spd.de>;[cit.2009-08-01]. Srov. výtah z děkovného projevu Volkmara Deile, in: *Feindbilder und Drohungen überwinden*. Deutsche Volkszeitung, Nr.22, 02.06.1983, Düsseldorf, s. 5.(Zdroj: BArch, DO4/3467/634.)

zbrojení. Vyvrcholením těchto snah bylo u příležitosti 8. května 1985 pod názvem „Společné slovo" (*Gemeinsames Wort*) společně s východoněmeckou *ASZ* publikované memorandum, v němž apelovala na občany SRN a NDR, aby se při vědomí následků holokaustu a druhé světové války zasazovali o smíření, mír a odzbrojení.[236]

Téhož dne ocenil práci *Sühnezeichen* prezident Richard von Weizsäcker v projevu (*‚Streifzug durch die Geschichte'*) předneseném k poslancům spolkového sněmu u příležitosti 40. výročí kapitulace nacistického Německa:

> „Stärker als früher hat der letzte Krieg die Friedenssehnsucht im Herzen der Menschen geweckt. Die Versöhnungarbeit von Kirchen fand eine tiefe Resonanz. Für die Verständigungsarbeit von jungen Menschen gibt es viele Beispiele. Ich denke an die ‚Aktion Sühnezeichen' mit ihrer Tätigkeit in Auschwitz und Israel."[237]

3.2.2 *Co bylo, bylo. Erinnerungsarbeit* v atmosféře *‚Geschichtsvergessenheit'* 80.let

S ‚duchovně-morálním obratem v Bonnu' (1982) a rostoucím časovým odstupem od konce druhé světové války (*‚Gnade der späten Geburt'*) se ve Spolkové republice etabluje nový postoj k vlastní minulosti. Teprve po dlouhých debatách je prosazena trestní postižitelnost ‚osvětimské lži' a to v rámci novelizací zákona o odškodnění německých vyhnanců.[238]

> „Nach zwanzig Jahren müssen wir leider mit Enttäuschung, ja mit Verärgerung und Bitterkeit feststellen, dass mühsam erworbenes Vertrauen in unser Land und unser Volk ‚verhökert' wird. Mit immer weniger Hemmungen werden wir seinerzeit wieder die Vertriebenen, längst integriert, als eine Sondergruppe benutzt, als müsste man bei ihnen Unzufriedenheit wecken (...), als könnten heute wieder Illusionen gehegt werden. (....) Eine der Konsequenzen müsste sein, das Verhältnis zu den östlichen Staaten zu überprüfen und damit das Verhältnis zu kommunistisch orientierten Ländern.[239]

---

[236] Výzva přečtená 09.05.1985 ve frankfurtské *Paulskirche* vzbudila pozornost široké veřejnosti v obou německých státech. Srov. LIEDTKE, s. 299n. (vč. textu výzvy s. 300-302).

[237] In: WWW: <http://www.bundestag.de/geschichte/parlhist/dokumente/doko8.html>;[cit. 2009—03-21].

[238] Srov. KAMMERER, s. 191 a 194.

[239] Cit. z textu Güntera BERNDTa [dále jen G.B; tehdy člena představenstva AS/F] z roku 1984. In: KAMMERER, s. 197. Dále srov. ZEICHEN. Sondernummer *30 Jahre ASF-Arbeit in Polen*. Nr. 3. September 1995. Příspěvky G. B. [o kongresu na téma *Friede mit Polen* (únor 1971 - v době mezi podpisem a ratifikací Varšavské smlouvy), který spoluuspořádala AS/F ve frankfurtské *Paulskiche*, (s.4.). Dále srov. tamtéž článek H.-J.Vogela (s.9).

Srovnávání utrpení způsobeného nacisty s útrapami, kterými si prošlo německé civilního obyvatelstvo na sklonku války a po ní, je častým tématem vnitrospolečenských diskurzů vedených ve Spolkové republice poloviny osmdesátých let, o místě národního socialismu v německých dějinách (viz *Bitburg, Historikerstreit*[240]). I v souvislosti s touto tendencí se *AS/F*, vedle zahraniční dobrovolné služby, začala stále více zaměřovat na *Erinnerungsarbeit* doma v zázemí. Vedle pořádání ‚historických dílen', alternativních zájezdů a koordinace iniciativ lokální historie se rozvinula její dosud sporadická práce (jejíž počátek se datuje od roku 1965) [241] ve známých objektech úzce spojených s nacistickou minulostí. V roce 1979 začali působit první dobrovolníci v památníku bývalého KZ Dachau[242], v osmdesátých letech následovaly Neuengamme, Wewelsburg a Bonhoefferův dům v Berlíně. V roce 1983 byl zřízen *Gedenkstättenreferat*, který organizoval nejen přednášky, semináře a workshopy, ale i konference o zemích střední a východní Evropy a studijní cesty do zahraničních památníků v zemích východního bloku (Polsko, ČSSR, SSSR)[243]. Tento referát vydával tzv. *Gedenkstättenrundbrief*, který dnes lze zařadit mezi odborná periodika. Jak uvádí historik Herbert Obenaus, ve Spolkové republice až do 80. let nedisponovaly památníky na místě koncentračních táborů odborným pedagogickým personálem. Až v souvislosti s nárůstem rasismu a pravicového extremismu si politikové uvědomili význam této práce a začali ji podporovat. [244] V roce 1993 byla *ASF* nucena z důvodů finanční tísně tento referát včetně zmíněného periodika předat nadaci *Topographie des Terrors*.[245]

---

[240] Tzv. *Historikerstreit* (1986-1987): spor předních něm. akademiků o místě holokaustu a národního socialismu v německých dějinách. Rozpoutal se mezi filozofem Jürgenem Habermasem a historiky (E. Noltem, K. Hil-debrandtem, A. Hillgrüberem a poradcem kancléře Kohla Stürmerem). Rozpourala jej teze E. Nolteho, že něm. fašismus byl odpovědí na sovětský komunismus. Habermas tvrdil, že tito historikové holokaust zlehčují a jeho historizací potvrzují kontinuitu (pravicově-)konzervativní národní identity, zatímco J.H. zastával iden-titu ‚ústavního patriotismu'. Srov. EVANS, Richard J.: *Im Schatten Hitlers? Historikerstreit und Vergangenheitsbewältigung in der Bundesrepublik.* Frankfurt am Main, Suhrkamp 1991.

[241] Zmiňovaný *Dokumentenhaus* v památníku *KZ Bergen-Belsen.*

[242] Po dohodě se zastupiteli města Dachau trvale působí (průvodcovské služby, archiv) dobrovolníci ASF jak přímo v památníku KZ Dachau, tak v tamní *Versöhnungskirche,* kde připravují tematické semináře a programy pro školy, mezinárodní letní školu, apod. KAMMERER, s. 193. Srov. WWW: <http://www.versoehnungskirche-dachau.de>; [cit. 2009-10-01].

[243] Ty se konaly už od počátku 70.let. Konference o SSSR (1970) se pořádaly např. ve spolupráci se společností Německo-sovětského přátelství. První brigáda *AS/F* v SSSR se konala v roce 1983 díky osobní podpoře východoberlínského velvyslance SSSR Pjotra A. Abrasimova. KAMMERER, s. 193.

[244] SCHÖNFELD, Martin: *Der Gedenkstätten-Rundbrief wird ‚100'.* In: ZEICHEN. Nr. 3. Juni 2001; s. 22.

[245] Tamtéž. Srov. KAMMERER, s. 193.

3.2.3 *Wiedergutmachungspolitik* **80. let**

„Versöhnungswille, der – zur Gemüts-und Herzensregung verengt – keine politischen Entscheidungen und Folgen nach sich zieht, unvollkommen bleibt und bleiben muss"

Po novelizaci zákona o odškodnění (*Bundesentschädigungsgesetz / BEG)* v roce 1965 pokládaly spolkové vlády otázku odškodnění za vyřešenou, ač tato novela i nadále vylučovala odškodnění různých menšin (Sinti a Romy, nuceně sterilizované, homosexuály, dezertéry, tzv. asociály) a nuceně nasazených. Teprve v 80. letech se Spolková republika opět vrací k otázce *Wiedergutmachung* doplněním *BEG* o tzv. *Härteregelungen.*Ty se ale i nadále nevztahovaly na státní příslušníky zemí, se kterými *BRD* neměla zvláštní úmluvu, což se týkalo především občanů zemí socialistického bloku.

Začátek obnovené debaty o odškodnění, která se rozeběhla se 40. výročím kapitulace nacistického Německa, programově předjímá na závěr roku 1984 titulek prosincového vydání čtvrtletníku *Zeichen*: „Versöhnung hat politische Gestalt"[246] AS/F se aktivně zapojila do boje za odškodnění příslušníků zmiňovaných menšin, ale zasazovala se i za individuální odškodnění za války nuceně nasazených ve spolupráci se svazem nuceně nasazených německých občanů (*Interessengemeinschaft ehemaliger Zwangsarbeiter unter dem NS-Regime* / založeno 1986) lobovala mezi poslanci Spolkového sněmu. V roce 1987 uspořádala na toto téma ve spolupráci s Institutem Gustava Stresemana konferenci, z níž vzešlo tiskové prohlášení hodnotící dosavadní snahy o *Wiedergutmachung* jako ‚druhé pronásledování'. Tím narážela na ztroskotání návrhu zákona „zur Regelung einer angemessenen Versorgung für alle Opfer nationalsozialistischer Verfolgung" frakce Zelených z let 1984 a 1986 na příslušné změny zákona za účelem ‚uznání všech obětí nacismu', které byly zamítnuty[247], ač Evropský parlament už v lednu 1986 německé firmy upozornil na jejich morální závazek odškodnit i dosud opomíjené *Zwangsarbeiter* ze socialistického zahraničí a

---

[246] Odkaz na název stejnojmenné statě faráře Rudolfa Dohrmanna (*Versöhnung hat politische Gestalt. Stimmen zur Begegnung mit Polen,*1968), který od roku 1967 s *AS/F* úzce spolupracoval při organizaci studijních cest do Polska. Byl také partnerem KMK v SRN. KAMMERER s. 198 a s. 128. Srov. také časopis ZEICHEN. *Sondernummer 30 Jahre ASF-Arbeit in Polen.* Nr. 3. September 1995.

[247] KAMMERER, s.195. Srov. *Antrag von Dr. Vollmer und der Fraktion die Grünen.* In: Deutscher Bundestag, Drucksache 11/4705, Bonn, 06.06. 1989.
Dostupné na WWW: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/11/047/1104705.pdf>; [cit.2009-19-02].

vyzval je k založení příslušné nadace.[248] V roce 1990 *AS/F* spolu s *Pax Christi*[249] založila *Informations- und Beratungsstelle für NS-Verfolgte* a zapojila se do soudní pře nuceně nasazené německé komunistky s firmou Siemens.[250]

Ač svazy poškozených, *ASF* a ostatní občanské inciativy v boji za odškodnění obětí nucených prací pokračovaly i po takovýchto porážkách,[251] otázka odškodnění se vyřešila až v srpnu 2000 schválením zákona o zřízení nadace *Erinnerung, Verantwortung und Zukunft* (dále jen *EVZ*). Po ratifikaci Bundestagem (30.05.2001) se začalo s vyplácením. V březnovém čísle *Zeichen* z téhož roku politolog Johannes Zerger, vedoucí PR referátu *AS/F* rekapitulujíce postoj *BRD* k otázce odškodnění označil sumu 10 Mrd. DM, která měla být zřízenou nadací vyplácena jako podhodnocenou – „ein unmoralisches Angebot", potvrzující „Schlussstrichmentalität".[252] Německé firmy vložily do *EVZ* a do fondu *Erinnerung und Zukunft* jen 5 miliard marek. Přeživším byla jednorázově vyplacena částka podle země původu a typu tábora, kde byli internováni.

---

[248] Rezoluce Evropského parlamentu ze dne 16.01.1986. Citováno podle WWW: <http://www.wollheim-memorial.de/de/parla-mentarische_bemuehungen_um_entschaedigung_in_den_1980er_jahren#_edn1>; [2009-09-01]. Srov. KAMMERER, s. 195.

[249] Mezinárodní katolické pacifistické hnutí. Název byl odvozen od mota papeže Pia XI. *Pax Christi in regno Christi.* Srov. WWW: <http://paxchristi.de>;[cit.2008-19-01].

[250] MESCHEDE, Eva: *Musterprozeß zur ZwangsarbeitGerechtigkeit, verjährt.* In: DIE ZEIT, 31.08.1990 Nr. 36. Dostupné na WWW: <http://www.zeit.de/1990/36/Gerechtigkeit-verjaehrt>; [cit. 2008-31-12].

[251] ASF spolupořádala k 50. výročí konce války sympozium *Blinde Flecken der Erinnerung. ‚Vergessene Verfolgte des NS-Regimes'*, Haus der Wannseekonferenz 23.-26.05.1995. In: pozvánka v EZA 97/1916. V roce 1997 prezentovala téma odškoděnní v rámci lipského *DEKT*. A na četné firmy apelovala osobním dopisem. In: KAMMERER, s. 196.

[252] ZERGER, Johannes: *Ein unmoralisches Angebot.Gesetzentwurf zur Entschädigung ehemaliger NS-Zwangsarbeiter dringend korrekturbedürftig*. In: ZEICHEN. Nr. 1. März 2000; s. 9. Dostupné na WWW : <http://www.asf-ev.de/zeichen/00-1-09.shtml>; [cit.2009-15-01].

4 Působení AS/F v zemích střední a východní Evropy

„Wir hatten die Partner, die wir haben konnten." [253]

S tématem odškodnění obětí nacismu se stále více do popředí zájmu dostávají země východní a střední Evropy. Především sousední Polsko, kde *AS/F* od roku 1967 působila ve spolupráci s oficiálními místy, zatímco působení v Československu jí bylo krátce po pražském jaru znemožněno, a SSSR, kde jí byly až do roku 1983 umožněny jen studijní cesty. V roce 1988 je zřízen *Sowjetunion-Arbeitskreis* a plánuje se spolupráce s běloruskými rozhlasem. Neudiví, že se *AS/F* stává už počátkem osmdesátých let předmětem zájmu *BfV* a její aktivity jsou vnímány jako pokus o ‚kommunistische Unterwanderung'.[254]

Po téměř dvacetiletém úsilí se v Polsku podařilo realizovat projekt mezinárodního centra setkávání mládeže (*Internationale Jugendbegegnungsstätte / IJBS*) v Osvětimi.[255] Za jeho vybudování lobovali představitelé *AS/F* po celé šíři politického spektra od počátku sedmdesátých let. Spolková vláda, resp. ministerstvo zahraničí odmítali tento projekt podpořit, dokud nebude zajištěna „Definition einer zukunftsorientierten Zweckbestimmung; Verbreitung der Trägerschaft auf beiden Seiten; Wahl eines geeigneten Ortes, der nicht im Bann der Vergangenheit steht." Symbolický základní kámen získal sám Willy Brandt již v roce 1977. Mezi dalšími ideu podpořili Klaus Schütz či Gustav Heinemann. Poté co se podařilo rozptýlit obavy ministerstva zahraničí v čele s ministrem Genscherem, byla stavba o čtyři roky zahájena později. Financovala se především z darů jednotlivců, církví a příspěvků berlínského senátu. Stát přispěl nepřímo prostřednictvím výtěžků nadace *Stiftung Deutsche Jugendmarke*.[256] Šestnáct let po podpisu Varšavské smlouvy bylo centrum slavnostně otevřeno za účasti spolkové ministryně pro rodinu Rity Süssmuth (která v inauguračním projevu kritizovala revizionistické tendence v rámci probíhající *Historikerstreitdebatte*)

---

[253] Cit. u KAMMERER, s. 228.
[254] TAMTÉŽ, s. 200 n. Viz také pozn. 231.
[255] Polsky *Międzynarodowy Dom Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu / MDSM*. Idea se zrodila koncem 60tých let. Od r. 1970 se o ni v rámci AS/F zasazoval především Volker von Törne. Srov.TAMTÉŽ, s. 170. Dále srov. internetové stránky *IJBS/MDSM* na adrese WWW: <http://www.mdsm.pl/index.php?language=DE&id=2>; [cit. 2008-15 -01].
[256] KAMMERER, s.170.

a šéfa opoziční *SPD* Hanse Jochena Vogela.[257] Krátce nato vystoupila *AS/F* proti vyjádření spolkového kancléře Helmuta Kohla, který na volebním mítinku přirovnal prvního tajemníka ÚV KSSS Michaila Gorbačova ke Goebbelsovi, a východoněmecká vězení ke koncentračním táborům. *AS/F* vyzvala *EKD*, aby navázala na dědictví tzv. *Ostdenkschrift*[258] (memorandu z přelomu šedesátých let vyzývající nejen vyhnance, ale všechny Němce, ke smíření a Polskem a přijetí hranice na Odře a Nise jako definitivní) a zabránila nejen znevažování obětí nacionálního socialismu, ale především ‚hazardování s plody *Ostpolitik*'.[259]

S tématem *Ostpolitik* se dostáváme ke kritice, která se snášela na *AS/F* v souvislosti s jejím angažmá v Polsku a ostatních zemích východního bloku po pádu železné opony. Téma bylo žhavým tématem uvnitř organizace i mimo ni počátkem 90. let v souvislosti s plánovaným znovusjednocením[260] obou *Sühnezeichen*, které nebylo jednoduchým procesem. Tehdy se rozhořela řada debat o tom, zda „ihr Verständnis von Entspannungspolitik nicht zu Akzeptanz von Diktaturen führte".[261] Innsbrucký politolog Andreas Maislinger[262], který právě prostřednictvím *Sühnezeichen* absolvoval dobrovolnickou službu v památníku koncentračního tábora v Osvětimi předhazoval západoněmecké AS/F v článku ze srpna 1991 „partnerství s organizovanými antisemity".[263] Míněn byl polský *Związek Bojowników o Wolność i Demokrację* (*ZboWiD*). Christoph Heubner, referent pro Východní Evropu v článku *Zur Geschichte der ASF- Arbeit in Polen* tuto kritiku odmítal:

---

[257] *Deutsch-polnische Versöhnung gewürdigt. Frau Süssmuth und Vogel in Auschwitz. Jugendzentrum eröffnet.* In: FAZ, 08.12.1986. (Zdroj: BArch, DO4/3467/624).

[258] Jsou tímto pojmem jsou shrnovány dva spolu související dokumenty *EKD*: memorandum *Die Lage der Vertriebenen und das Verhältnis des deutschen Volkes zu seinen östlichen Nachbarn* (1965) a prohlášení *Erklärung der Synode der EKD Vertreibung und Versöhnung* (1966). Výsledkem silné odezvy nejen z řad evangelické veřejnosti (odpor slezských evangelíků z řad vyhnanců) byla i debata o vině a smíření, která odrážela nejen proměnu dosavadního pojetí vlastenectví německého protestantismu, kterou procházela v 60. letech celá německá společnost. Tímto memorandem evangelická církev nepřímo podpořila novou východní politiku *SPD*. Srov. LEPP, Claudia – NOVAK, Kurt: Evangelische Kirche im geteilten Deutschland (1945-1989/90), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2001. A dále GRESCHAT, Martin: Die „Ostdenkschrift" zur Aussöhnung mit den östlichen Nachbarn Deutschlands in Gesellschaft zur Förderung vergleichender Staat-Kirche-Forschung (ed.), Christlicher Widerstand – Kirchlicher Neuanfang – Aussöhnung mit Polen. 2.vyd. Berlín, 2006; s. 67-79.

[259] *Aktion Sühnezeichen ruft die Kirche gegen Kohl auf. KZ-Äußerung als Folge der Historikerdebatte bewertet.* In: Frankfurter Rundschau, 11.01.1987. (Zdroj: BArch, DO4/3467/622).

[260] Rozhodnutí padlo na valné hromadě AS/F dne 27.04.1991.

[261] WULF, Dieter: *Das Ende des Kalten Krieges stellt die Friedensbewegung auf die Probe,...* . In: Frankfurter Rundschau, 11.08.1992.

[262] V roce 1980 Andreas Maislinger pracoval jako dobrovolník *AS/F* v Západním Berlíně a v Osvětimi. Doma v Rakousku se už od 2. poloviny 70.let zasazoval o uznání této služby za adekvátní formu náhradní vojenské služby; což se podařilo až v roce 1991 (*Zivildienstgesetz §12b).* V r.1992 založil obdobu AS/F v Rakousku tzv. *Österreichischer Gedenksdienst* (*ÖGD*). WWW:<http://www.maislinger.net/cv.htm>; [cit.2009-11-02].

[263] MAISLINGER, Andreas: *Moralisches Gefälle;* In: Die Welt, 10.08.1991, s. 18.

„Wenn *ZboWiD* es fünfzehn Jahre verstand, das Projekt hinauszuzögern und seine Realisierung immer wieder zu verschieben, lässt sich dies noch beim besten Willen nicht als Zusammenarbeit, sondern nur als Verhinderung einer solchen charakterisieren. Dass schließlich 1986 die Jugendbegegenungsstätte in Auschwitz eingeweiht werden konnte, das war auch ein Sieg eben über die Riege stalinistischer Betonköpfe, denen die Idee einer offenen Begegnung junger Menschen in Auschwitz und die Diskussion solcher Probleme wie des Antisemitismus von jeher Beklemmungen verursacht hatten." [264]

Současně ale připouštěl *‚Berührungsangst gegenüber entstehenden Dissidentengruppen'* jakož i polské katolické církvi.[265]

Konciliantní přístup *AS/F* ve výběru partnerů za železnou oponou vystihuje moto Kreyssigova inspirátora a pionýra mírové dobrovolné služby Eugena Rosenstock – Huessy: *Freunde gewinnen statt Feinde besiegen*, kterým se ovšem řídily obě Sühnezeichen.[266]

Gabriella Kammerer ve své knize *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste. Man kann es einfach tun* na základě následujícího citátu konstatuje, že sám zakladatel byl s tímto postupem západoněmecké větve srozuměn:

„Von innen her ist [...] bedeutsam, dass die westdeutschen Brüder im Unterschied zu uns, deren Partner die Katholiken sind, mit staatlichen Organisationen arbeiten. Derselbe Auftrag der Versöhnung wirkte also jetzt von den beiden Teilen Deutschlands her an zwei Brennpunkten der innenpolitischen Problematik Polens selbst. Denn hier ist der Aufmarsch der Ideologien noch im vollen Gang."[267]

[264] Cit. ze zmiňovaného textu z roku 1992. In: KAMMERER, s. 228.
[265] In: TAMTÉŽ.
[266] Srov. SCHMIDT, Christian: *Mini-Information über Aktion Sühnezeichen*. Berlín 1969, s. 6. In: Büroarchiv.
[267] Cit. z dopisu L. Kreyssiga z roku 1967 u KAMMERER, s. 128

5 *Aktion Sühnezeichen* a ČSSR

Jak uvádí Skriver a Kammerer, ač Československo nebylo jmenovitě uvedeno mezi adresáty výzvy *Wir bitten um Frieden*, již v červenci 1958 došlo[268] k prvním pokusům realizovat i zde misi smíření a ukázat tak, že se výzva neomezuje jen na SSSR, Polsko a Izrael. Konkrétně se mělo jednat s židovskou obcí a děkanem evangelické teologické fakulty UK v Praze, J. L. Hromádkou[269], o možnosti obnovy hrobky jedné z prvních obětí Třetí říše německého filozofa a publicity židovského původu Theodora Lessinga, který byl zavražděn krátce po útěku do československého exilu v Mariánských lázních v roce 1933. J. L. Hromádka byl jedním z hlavních iniciátorů a prvním předsedou *Křesťanské mírové konference*. Ta byla ustavena na tzv. pražské mírové konferenci v červnu 1958. Dle archivních záznamů[270] se jí, jakož i několika následujících (1960, 1961, 1964,1968) zasedání KMK, zúčastnilo i několik západoněmeckých teologů z řad příznivců a spolupracovníků *Sühnezeichen.*[271] Vzhledem k následující Kreyssigově zmínce (v dopise z května 1959), ve které vyjadřuje své zklamání z „bratrů v Praze", se domnívám, že pokus o navázání spolupráce mohl proběhnout právě u příležitosti jejich účasti na prvním pražském zasedání *KMK*, i když sám Kreysssig se jej nezúčastnil.[272] Už jeho biografie napovídá,

---

[268] SKRIVER, s.17. Srov. KAMMERER, s. 41.

[269] Josef Lukl Hromádka (1889-1969), český evangelický ‚pozitivní' teolog a filozof. Děkan ETF UK (1950-1966) a kazatel ČCE (Českobratrské církve evangelické), člen Světové rady míru; jeho vstřícný postoj k poválečnému vývoji v Československu je dodnes předmětem diskusí. Srov. EthF UK:: 75 let evangelické bohoslovecké fakulty v Praze. Praha, Karolinum 1994. Dále srov.VAŇÁČ, Martin: Křesťanské církve v českých zemích v 60. letech (1960/68). In: GETSEMANY, křesťanský měsíčník, č.121. Říjen 2001; s. 220-224. Srov. ROSKOVEC, Vladimír: Ökumenismus unten - Begegnungen der christlichen Intelligenz in den sechziger Jahren. In: Vorster, Hans (Ed.): Okumene in Ungarn, der Tschechoslowakei und Polen. Beiheft zur Ökumenischen Rundschau Nr. 64. Frankfurt am Main, Otto Lembeck 1992; s. 78-82.

[270] Archiv SRČCE, karton XII D4, D5. Dále srov. Evangelický týdeník KOSTNICKÉ JISKRY, č. 22-23, roč. XLIII., 12.06.1958.

[271] 1959 (H.Gollwitzer, H.Vogel), 1960 (H. Vogel, R. Weckerling, H. Gollwitzer), 1961 (E. Müller-Gangloff, H. Vogel, R. Weckerling, M. Niemöller, K. Wilm, E. Wilm). In: Archiv SRČCE, karton XII D4. Dále srov. FILIPI, Pavel: Ökumenisches Bemühen in der Tschechoslowakei. In: Vorster, Hans: Okumene in Ungarn, der Tschechoslowakei und Polen. Beiheft zur Ökumenischen Rundschau Nr. 64. Frankfurt am Main, Otto Lembeck 1992; s. 73-78.

[272] Nezúčastnil se jej ani Dr. Gustav Heinemann, aktivní účastník dubnového berlínského synodu na němž zazněla výzva *Wir bitten um Frieden*, který se v dopise z 8. května 1958 omlouvá Hromádkovi z neúčasti na nadcházející plánované konferenci a současně referuje o berlínském synodu *EKiD*. O výzvě se ovšem v dopise nezmiňuje. In: dopis G.Heinemanna adresovaný [Ekumenické radě církví v ČSSR] k rukám J.L.Hromádky; Essen, 08.05.1958.(Archiv korespondence J.L.Hromádky, odd.církev.dějin, ETF UK.)

že jeho vztah k Hromádkovi byl vzhledem k jejich odlišnému postoji k socialismu spíše distancovaný a dokládá to i následující citát o ztroskotání vzájemných jednání. [273]

> „Ich sehe nun mit Trauer, dass sie auf die politischen und ideologischen Formeln völlig festgelegt sind. Sinnesänderung darf nur in den Kardinalforderungen des politischen Programms bewiesen werden, an das man sich gebunden hat." [274]

Spolupráci se podařilo navázat teprve v roce 1966. A to oběma skupinám Sühnezeichen.

5. 1 *ASZ v ČSSR*

Dobrovolníci *ASZ* přijeli soukromě v srpnu 1966 do Lidic, kde pracovali v tamním Růžovém sadu.[275] Údajně přijeli jako soukromé osoby, pustili se do práce a až pak došlo ke kontaktu se správou památníku (Marií Šupíkovou) a předsedkyní MNV (Marií Jarošovou).[276] Při této příležitosti navštívili i Památník Terezín, jehož vedení svolilo aby se v říjnu téhož roku uskutečnila v jeho areálu brigáda devíti dobrovolníků *ASZ*. Brigádě (16.-30.10.1966) předcházelo víkendové školení v Drážďanech (14.-15.10.).[277] Je pravděpodobné, že kontakt s vedením památníku zprostředkovali Kreyssigovi známí, manželé Irma a Jiří Lauscherovi z Prahy, kteří byli za války ve zdejším ghettu vězněni.[278] Ve zprávě ze 4. listopadu 1966 je zmiňováno pouze navázání kontaktů

---

[273] Srov. PROPHET, s. 280 n. Dále srov. dopis Dr. Stanislawovi Stommovi, 4.5.1968. In: EZA 97/33.

[274] Zklamání pravděpodobně úzce souvisí s idejemi proklamovanými KMK v čele s J.L. Hromádkou, se kterými Kreyssig nesouhlasil. Viz PROPHET, s. 280. Zajímavé je Kreyssigovo sdělení v dopise ze dne 06.08.1958: „Wie ich angedeutet bekomme, ist der Antisemitismus dort im Lande schon wieder so bedrohlich, dass eingesessene Leute sich der Sache kaum anzunehmen getrauen." KAMMERER, s. 41.

[275] Srov. písemné poděkování M.Jarošové, „Vorsitzende des Ortsasusschusses" (MNV Lidice) ASZ, Lidice 09.09.1966. Příloha č. 5.

[276] Dietrich Erdmann v rozhovoru ze 17.12.2007. Dále srov. poděkování M. Jarošové dopisem z 09.09.1966 adresovaném ASZ. Brigáda trvala osm dní a zúčastnili se jí čtyři osoby. In: Büroarchiv ASF.

[277] Pozvání Miroslava Grísi, ředitele Památníku dopisem ze dne 24.09.1966 adresovaném F. Himpelovi, Rengersdorf, DDR. In: Büroarchiv ASF.

[278] Irma (1910-1985)[dále jen I.L.] a Jiří (1901-1989) Lauscherovi. Jakožto oběti nacistické perzekuce byli členy SPB a směli jezdit na Západ, kde později na školních besedách přednášeli o holokaustu. V 60.letech začali obdobně spolupracovat s oběma větvemi Aktion Sühnezeichen. Z rozhovoru s dcerou Lauscherových Michaelou Vidlákovou. (I.L. se v osmdesátých letech zasazovala o to, aby byl Kreyssig státem Izrael vyznamenán titulem „spravedlivý mezi národy". Vogel, B. K.- Lutz, Thomas: Vertraulich für Vorstand und Geschäftsführung: *Bericht über eine Reise nach Theresienstadt, Lidice und Prag in der Zeit vom 10. bis zum 13.Dez.1984* ze dne 04.01.1985, 5str., zde s.1.). Dále srov. STELLMACHER, Hildegart: *Irma Lauscherová Sie half uns dem Anliegen der Aktion gerecht zu werden* ZEICHEN, Nr. 3. September 2008; s. 5. Dále srov. WWW: <http://www.ghetto-theresienstadt.info/pages/l/lauscherovai.html>; [cit.2008-23-03].
STELLMACHER, Hildegart: *Friede, Friede dem Fernen und dem Nahen. Zur Erinnerung an Irma Lauscherová.*. Příspěvek na konf. 8. Münchener Bohemisten-Treffen, 05.03. 2004. Dostupné na WWW:

v Litoměřicích; se sborem ČCE a farářem Vlastimilem Slámou[279] a katolickými seminaristy. O Lauscherových není ve zprávě ani zmínka.[280] Přijetí vedením Památníku bylo vlídné.[281] S odvedenou prací bylo spokojeno a tak zaznělo pozvání, aby přijela i příští rok. Tato brigáda ovšem byla nejen první, ale na dlouhou dobu i poslední.

> Für 1967 und 1968 lagen uns eine Vielzahl von offiziellen Einladungen der Direktionen der Mahn- und Gedenkstätten in Polen und der CSSR vor, die uns in beschämend herzlicher Weise erneut eingeladen hatten. Doch hat unsere Regierung den Gruppen nicht das Ausreisevisum erteilt. Als Begründung wurde uns gesagt: Durch den Aufbau einer neuen Gesellschaftsordnung seit 1945 und den Abcshluß der Freundchafts – und Beistandsverträge zwischen der DDR und den benachbarten sozialistischen Staaten sei der Dienst von Sühnezeichen überflüssig geworden. Wir sind darüber in hohem Maße betroffen. Unsere Sorge ist, daß die DDR durch ihr ideologisches Verständnis vom Frieden, in dem sie bestimmt, was dem Frieden dient und was nicht, bei vielen polnischen und tschechischen Menschen Beirrung hervorruft und der offiziellen Außenpolitik der DDR dadurch Abbruch tut." [282]

<http://www.collegium-carolinum.de/vera/boht2004/2004-09-Stellmacher.pdf>; [cit. 2009-21-02]. Blíže o spolupráci se západoberlínskou *AS/F* (přednášky v západoberlínských školách o životě v ghettu; příprava výstavy dětských kreseb z ghetta Terezín), s I. Lauscherovou a také Dr. Josefem Borem, srov. např. EIJ (Vogel, B.K. – Hammerstein F. v.): *Ausstellung von Bildern von Helga Weissova Houskova* [správně: Hošková, P.S.] *zur Woche der Brüderlichkeit vom 1.-15.3.1969 in Berlin* (nedatováno). In: EZA 97/1628.

[279] Farář ČCE v Litoměřicích. Jako předseda odborové organizace farářů SČED (*Svaz českobratrského evangelického duchovenstva)* byl v rámci tažení FMV proti „reakčním silám" v CCE (viz uskupení *Nová orientace*) na jaře 1972 uvězněn (tříměsíční vyšetřovací vazba) a zbaven státního souhlasu k výkonu svého povolání. Pracoval pak až do odchodu do důchodu jako dělník v Chemických závodech Lovosice. Jako kontaktní osobu ASZ v ČSSR jej v rozhovoru uvádí F.Magirius. V kontaktu s AS/F a EIJ viz byl i mariánsko-lázeňský farář ČCE Zbyněk Laštovka (EIJ zvažovala materiální pomoc jeho sboru – zakoupení auta). Z. Laštovka byl i po roce 1968 aktivní v KMK. Peter DINUŠ oba uvádí jako „TS" StB ve své studii *Českobratrská církev evangelická v agenturním rozpracování STB.* Srov. SLÁMA, Vlastimil: *Ein weit gespannter Bogen – Sühnezeichen in der ČSSR und das Ende des Prager Frühlings.* In. ZEICHEN. 40 Jahre Sommerlag-er. Nr. 1. März 2002; s.9. Dále srov. fond MK ČSR sig.47 SPVC - KMK a ČCE..

[280] V souvislosti s kontaktní návštěvou Prahy (nedílná součást volnočasového programu brigád ASZ a AS/F v ČSSR) se tu hovoří o Dr. Červinkové. Dle Marty Kačerové [dále jen M.K.] by se mělo jednat o JUDr.Červinkovou, členkou sboru ČCE u Salvátora a JUDr. Pavla Šimka, tehdejšího synodního kurátora SR ČCE. Oba zmiňuje F . Steffen ve zprávě z přípravné cesty do Prahy ze dne 01.10. 1968 v souvislosti s organizačním a finančním zabezpečením akce. Dle Ch. Schmidta (rozhovor ze dne 18.12.2007) začalo působení ASZ v ČSSR na základě kontaktu s Lauscherovými, na které měla kontakt západoberlínská AS/F. Srov. rozhovor s M.Kačerovou ze dne 07.12.2008 a dále KAMMERER, s.128. edoucí

[281] Miroslavem Grisou, ředitelem Památníku v letech 1964-1966. Dr. Grisa prosadil první opatření sledující přeměnu Památníku Terezín (oficiální název od 1960) v moderní muzejní instituci. O to se během svého krátkého působení zásadně zasadil jeho nástupce promovaný historik Miroslav Pávek (ředitelem 1967-1969).

[282] SCHMIDT Ch.: *Sind die innerdeutschen Lagerdienste nur eine Notlosung ?* In: *Mini Information über Aktion Sühnezeichen*, 1969, s. 2. – cit. im *Vermerk*. Za šíření „DDR defamující "Mini Information byl Schmidt předvolán na berlínský magistrát. Předvolání se zúčastnil i představitelé *SfK,* kteří kritizovali skutečnost, že výroční setkání pořádané ve dnech 27.12. - 30.12.1970 nebylo nahlášeno policii. Popírali dokonce právo *ASZ* na sídlo a pořádání výročních setkání v Berlíně. Na výročních setkáních je údajně propagována prozápadní politika. Bylo zřejmé, že státní orgány se snaží dokázat, že *ASZ* je církevní politickou skupinou. Doposud *ASZ* nezaujalo jasné a veřejné (v tisku NDR) stanovisko, na čí straně stojí. Nevyjádřilo se ani k uznání NDR, ani ke *KBSE.*

22. května 1967 se muselo vedení AS/Z zodpovídat ze „systematického zneužívání výjezdních povolení" do PLR a ČSSR vystavených v letech 1965 - 1966 za účelem „privátní návštěvy". Pozvání pro „ctěné soudruhy" z *ASZ* obdržené z památníku v Rogoźnici či ústeckého KNV[283] byla dle *SfK* získána pochybným způsobem, tj. pod záminkou soukromé cesty bez uvědomění příslušných státních orgánů pro věci církevní. Státní tajemník pro církevní otázky Dr. Wilke důrazně připomněl, že takové jednání je v rozporu se zákony NDR. Církevní zaměstnanci a křesťané z řad občanů NDR zdržující se v sousední zemi na základě soukromého pozvání nesmějí navazovat kontakty s církevními představiteli, ani politickými činiteli. To je možno jen na základě za tímto účelem vystaveného výjezdního povolení od *SfK*. Dr. Wilke v této souvislosti připomněl význam právě skončeného 7. sjezdu *SED* a význam smluv o přátelství a vzájemné spolupráci, jejichž uzavření právě dohodnul státní tajemník NDR Walter Ulbricht ve Varšavě a Praze. Tyto smlouvy, které rozhodně nejsou výsledkem práce církví, zásadním způsobem ovlivní další vývoj vztahů s východními sousedy. Wilke uvedl, že s ohledem na tyto souvislosti je naprosto nepřípustné, aby *ASZ* působila za hranicemi NDR. Povoluje se (rozuměj: i nadále se bude tolerovat) jen činnost v tuzemsku a to jen „im innerkirlichen Raum". Sühnezeichen se totiž pohybuje na několika frontách. Jednak na frontě církevní (viz trvající zakotvení východoněmeckých církví v *EKiD*), tak i na frontě mezinárodně-politické a to ve vztahu NDR k PLR a ČSSR. Dokud se *ASZ* nedistancuje od agresivních sil a přijetí nouzových zákonů v NSR, dokud nezaujme jasné stanovisko k rozdělení Německa, dokud neodsoudí americkou invazi ve Vietnamu, nemůže jí *SfK* umožnit práci v zahraničí. (Připomenul také, že jsou to právě zakladatel Kreyssig a podporovatel *Sühnezeichen* biskup Scharf, kdo jsou pro setrvání východoněmeckých evangelických zemských církví v celoněmeckém svazu *EKiD*.) Argument Güntera Särchena, že právě činnost *ASZ* v Polsku a diskuze nejen s politickými představiteli a novináři prolomila mnohé ledy ve vztahu k Polákům, ale že navzdory právě uzavíraným smlouvám o přátelství, chová mnoho sousedů vůči Němcům strach a nedůvěru, byl vehementně smeten ze stolu: „Es ist die Sache der östlichen Nachbarn bzw. der Christen in diesen Ländern die Vergangenheit auf ihre Weise zu bewältigen." Bylo zřejmé, že Wilke má jasné instrukce z nejvyšších míst, která ASZ pokládala za „Brückenköpfe der flexiblen Ostpolitik der Bundesregierung", a že tyto byly konzultovány i s nejvyššími místy

[283] Památník Terezín byl na základě správní reformy z roku 1960 kulturním zařízením (od roku 1965) KNV v Ústí. Obdobně to bylo s památníkem v Lidicích.

v obou sousedních zemích. Zamítavá odpověď na otázku, zda *ASZ* může doufat ve schválení hromadné žádosti o výjezdní doložku byla nasnadě: „Tyto žádosti nebudou doporučeny ke kladnému vyřízení." [284]

Měsíc po srpnové invazi vojsk varšavského paktu adresovali představitelé *ASZ* dopis vedením Památníků v Lidicích a Terezíně, v němž se omlouvali za spoluúčast Národní lidové armády a tedy občanů NDR na tomto násilném aktu přirovnávajíce jej k nacistické okupaci. Dopis, který koncipoval prezes Kreyssig a *Čtvrtečníci*[285] byl předán velvyslanectví ČSSR ve Východním Berlíně s žádostí o jeho doručení adresátům.[286]

Navzdory uvolnění vízové povinnosti mezi ČSSR a NDR po roce 1972 se další brigády *ASZ* na tak historicky exponovaném místě jako byly kupříkladu Lidice uskutečnil až v letech 1979 - 1985[287] (v případě Terezína se to opět povedlo až v roce 1986). Ten první vedla Hildegart Stellmacher spolu se svým manželem Joachimem.[288] Hildegart Stellmacher[289]se sama naučila česky a v osmdesátých letech spoluorganizovala

---

[284] In: SÄRCHEN, Günter – SCHMIDT Christian: *Besprechung am 22.Mai 1967 von 11.00-12.30 Uhr.* (4 strany). Zdroj: EZA 97/937. Srov. *CHRONIK der Sommerlager ASZ-ASF 1962-2007.* Berlín, ASF e.V. April 2008. Zde s. 43-45. Dále jen CHRONIK. Viz také Příloha č. 6 (KREYSSIG, Lothar: *An alle Teilnehmer der Mannschaften Polen und CSSR 1967.* Berlín, 06.06.1967. KREYSSIG, Lothar*: Ihr lieben Freunde.* Berlín, 08.06.1967.)

[285] Tzv. *Donnerstagskreis.* Skupina osob z vedení ASZ sympatizujících s koncepcí Ostpolitik kancléře Brandta a existencí dvou německých států. Jejich partnerem a mluvčím na západoněmecké straně byl E. Müller-Gangloff. Ten se také stal jejich mluvčím v deklaraci požadavku mírové smlouvy mezi NDR a SRN na sjezdu laiků (Kirchentag) v Hannoveru (1967). Iniciovali změnu názvu východoněmecké Sühnezeichen - *Aktion Sühnezeichen (Ost)* v explicitní *ASZ in der DDR*, s čímž nesouhlasil L. Kreyssig. In: PROPHET, s. 391. Patřili sem např. D. Erdmann, K. Weiß. Dále srov. email D.E. z 29.10.2008. Byli také iniciátory dopisu kancléři Brandtovi, v němž ASZ vyjádřila podporu jeho *Ostpolitik*. Viz Příloha č. 7. Zdroj: soukromý archiv Christiana Schmidta.

[286] Kopii dopisu *An die Leitungen der Gedenkstätten Terezin und Lidice* obdržel *SfK*. Zdroj: EZA97/937. Viz Příloha č. 8. Dopis byl také otištěn v zářijovém vydání oběžníku (*Monatsbrief*) *ASZ.* Srov. *Prager Frühling*. In: Schalom – nur für den innerkirchlichen Dienstgebrauch? Quellenarbeit der Sühnezeichenarbeit in der DDR. Berlín, ASF e.V. 2008.

[287] Jednu z nich vedl pod rouškou „akce studentské pomoci" berlínský farář Reinhard Kähler, syn farářky Ingeburg Kähler, která ve svých memoárech *Frei – in zwei Diktaturem* věnuje kapitolu nazvanou *Versöhnung* nejen Aktion Sühnezeichen (se kterou jejich sbor např. při práci s mládeží spolupracoval), ale i kontaktům v ČSSR. Její vzpomínka zde patří vedle Josefa Bora a manželům Lauscherovým (se kterými spolupracovali obdobně jako se Sühnezeichen) také manželům Bičovým. Profesor dnešní ETF UK Miloš Bič přežil internaci v KZ Buchenwald, jeho žena pocházela z Lidic. Srov. emailová korespondence s R. Kählerem (20.10.2008) a M.Valentovou (19.10.2008). Dále srov. EthF UK: 75let evangelické bohoslovecké fakulty v Praze. Praha, Karolinum 1994.

[288] Z *CHRONIK* vyplývá, že další tábor v Lidicích se konal až roku 1980. H. Stellmacher uvádí, že to bylo už v létě 1979 a zúčastnilo se jen 5 osob.

[289] H. Stellmacher (*1951, roz. Becker), se dnes angažuje především ve Společnosti pro křesťansko-židovskou spolupráci. Jako sedmnáctiletá, v srpnu 1968 protestovala proti invazi varšavských vojsk psaním a šířením letáků ve Frankfurtu nad Odrou. Následovaly tři měsíce ve vyšetřovací vazbě. Srov. WWW: <http://www.jugendopposition.de/index.php?id=3406>;[cit. 2008-20-08].Na H.S. velmi

v drážďanské skupině *ASZ* (kde se vytvořil tzv. *Tschechoslowakei-Kreis*[290]) večery a semináře (6/1984, 10/1986, 10/1989) věnované českým a slovenským dějinám, kultuře a česko-německým vztahům.[291] Zásluhou drážďanské skupiny se v září 1988 v měsíčníku *ASZ Monatsbrief* objevil text petice vládě ČSSR nazvané „Podněty katolíků k řešení situace věřících občanů v ČSSR."[292]

ČSSR byla věnována část programu berlínského výročního setkání *ASZ* v prosinci 1980. Do měsíčníků *Monatsbriefe* pak po celá léta pravidelně přispívali Josef Bor[293] a Irma Lauscherová.

Dobře informovaným jednotlivcům z různých křesťanských církví z ČSSR (*ČCE, Církev bratrská /CB a Evangelická církev metodistická /ECM, Církev římskokatolická / CŘK*) se dařilo přijíždět od poloviny 60. let až do roku 1989 na brigády *ASZ* do NDR. A naopak – budování evangelického Domu Setkávání v Travné u Javorníka ve Slezsku se často samoorganizovaně účastnili dobrovolníci z NDR (1969-1980).[294] Tato „setkání" se uskutečnila i díky aktivitě faráře Friedricha Magiria[295], který v letech 1973–1982 stál v čele *ASZ* a rozšiřoval její kontakty po celém území ČSSR. Kontakty s perzekuovaným páterem (později biskupem) CŘK Karlem Otčenáškem, faráři ČCE (Miroslavem Heryánem / t.č. Brno, Lubomírem Líbalem / Cheb, Adolfem Petrem / Javorník ve Slezsku, Vlastimilem Slámou / Litoměřice a Emanuelem Vejnarem / t.č. Duchcov, Jaroslavem Vítkem / t.č. Brno), církve metodistické (Pavel Procházka /

---

zapůsobilo setkání s Irmou Lauscherovou, o jejímž životě připravuje knihu, která by měla být vydána ještě letos.

[290] Spoluorganizátorkou byla i Ute Weiß z Radebeulu (mimo jiné vedoucí lidické letní brigády 1982) .

[291] Na seminář *Böhmische Dörfer* plánovaný ve dnech 18.10. - 20.10. 1989 byli jako referenti pozváni novinář a disident Jiří Ruml a spisovatelka Lenka Reinerová, perzekuovaný farář ČCE Alfréd Kocáb a historik Miroslav Kunštát. Vzhledem k aktuálním událostem nakonec akce trvala jen jeden večer a z pozvaných referentů se zúčastnili jen poslední dva jmenovaní. In: *Bericht über den Einsatz in Lidice vom 19.07. bis 02.08.1980.* Pozvánka a zápisky k programu semináře *Böhmische Dörfer.* Zdroj: Soukromý archiv H. Stellmacher a rozhovor z 01.12.2007.

[292] Michaela Valentová (roz. Bastlová) jej dodala H.Stellmacher, která ji přeložila do němčiny. Viz e-mail H.S. autorce (21.04.2009). Srov. LIEDTKE, s. 293.

[293] BOR, Josef (1906-1979) český právník židovského původu. Vězněn v Terezíně a Osvětimi, kde ztratil své nejbližší.
Autor novel *Opuštěná panenka a Terezínské requiem.* Spolupracoval s *AS/F, EIJ* i *ASZ.*

[294] Rozhovor s Adolfem Petrem, farářem ČCE (v.v.) v Javorníku (22.09.2007) a Irmgard Eberhardt (05.09.2008, Lipsko). Přijížděla sem i evangelická mládež ze SRN a proto byly tyto akce monitorovány *StB* a A.P. „rozpracováván". In: Kopie hlášení *StB* pro *MfS* (Hauptabteilung X) ze dne 21.10.1982 *Information (zu unserer Nr. SM/M – 004469/Z- 82)* je součástí výpisu o sledování pana Jochena Ratha zpracovaném na jeho žádost 18.06.1996 *BStU.* (Zdroj: kopie v archivu A. Petra.)

[295] (*1930) F. Magirius byl farářem v lipském kostele Sv. Mikuláše. Na podzim 1989 stal moderátorem vyjednávání (*Rundtischgespräche*) s lipskými představiteli SED. V roce 1990 byl vyznamenán Cenou Gustava Heinemanna.

České Budějovice) a kazateli Církve bratrské (Janem Kašperem, Josefem Potočkem / Hradec Králové) a na Slovensku s Ľudovítem Fazekášem / Prešov, Levice).[296] Na Slovensku se uskutečnily počátkem osmdesátých let brigády v tradičních sborech *CB* ve Staré Turé (1982, 1983)[297], Levicích (1984), Prešově a zdejší slovenská evangelická mládež jezdila na akce *ASZ* do NDR.

Při mapování těchto kontaktů bylo těžké od sebe rozlišit akce a setkání týkající se čistě *ASZ* od akcí a setkání křesťanů z ČSSR a NDR bez spojitosti s *ASZ*. Většina těchto setkání bývalým účastníkům splývá, někdy šlo opravdu o akce, na kterých se podílelo více stran. Setkávání křesťanů v rámci jednoho státu či bloku, či napříč mezi Východem a Západem nikdo ze socialistických režimů nepodporoval, a tak se konaly pokoutně. Pokud jde o motivaci československých účastníků letních pracovních táborů v NDR na základě osobního setkání či písemného dotazování jednotlivých účastníků, které jsem kontaktovala na základě alespoň útržkovitých seznamů z šedesátých a sedmdesátých let v provizorním archivu v sídle *AS/F*, jsem došla k podobným závěrům jako Edith Király. Na jedné straně se jim takto skýtala jedna z mála levných a autentických příležitostí setkání pobytu v zahraničí s možností rozšířit si nejen obzor, ale i své jazykové kompetence v bezpečné pospolitosti církevní mládeže. Pro mnohé účastníky z východní Evropy byl liberální způsob jednání osob (zejména farářů) z vedení *ASZ* s prostými účastníky (jakým bylo např. možnost tykat těmto „autoritám") naprosté novum.

Ze statistiky *ASZ* vyplývá, že v letech 1962-1991 se letních táborových brigád zúčastnilo přes 12 000 osob.[298] V neroztříděném archivu *ASZ* jsem narazila na seznamy účastníků od druhé poloviny let šedesátých (1967-1971) a od poloviny do konce let sedmdesátých (1975-1980). Pokud jde o účast Čechoslováků vyplývá z nich s ohledem na účast následující. V letech 1967-1971 se zúčastnilo asi jen 81 osob. V letech 1975-1980 se zúčastnilo celkem 167 osob. Tento vzestup souvisí i s uvolněním vízového

[296] Rozhovory s F. Magiriem ze dne 25.03.2008 (Lipsko), D.Erdmannem (17.12.2007), A.Petrem (22.09. 2007) a J.Kašperem (emailem 13.03.2008). Dále k činnosti *ASZ* v ČSSR srov. tomu věnovanou kapitolu u LIEDTKE, s. 298-299.

[297] Kopie zápisu výpovědi zpravodaje *MfS „Hermanna Schneidera"** ze dne 13.09. je součástí výpisu o sledování pana Jochena Ratha zpracovaném na jeho žádost 18.06.1996 *BStU*. Zdroj: kopie v soukromém archivu Adolfa Petra. *Pozn.: Hermann Schneider bylo krycí jméno teologa Franka Stolta, který v letech 1979-81 pracoval jako praktikant v kanceláři v ASZ a i po ukončení praxe zůstal v kontaktu. Dle svazku vedeném o ASZ na MfS, který obdržela ASF v červenci 1992 F.S. informoval MfS o aktivitách ASZ v letech 1979-1988. Srov. KAMMERER, s. 230.

[298] Zpracovala ji Romi Romberg, Sommerlager-Referat *ASZ* (1969-1991) a následně *ASF* (1991-2008). Srov. *CHRONIK* (2008).

styku mezi ČSSR, PL a NDR po roce 1972. Do té doby bylo třeba osobního pozvání.[299] Přičemž ze Slovenska na jedné straně a Čech s Moravou na straně druhé se účastnil přibližně stejný počet lidí.[300]

Mezi slovenskými účastníky dominuje Bratislava a jižní Slovensko (zejména okolí Levíc), v souvislosti s kontakty na tamní kazatele Církve bratrské.[301] Církev bratrská je výrazně menšinovou evangelickou církví.[302] Kontakty s většinovou *Slovenskou evanjelickou církvou augšpurského vyznania* byly minimální s ohledem na její vůči režimu konciliantnější postoj.[303]

5. 2 *AS/F* v ČSSR

V srpnu a v říjnu 1966 se uskutečnila i první brigáda západoberlínské *AS/F* (ve spolupráci a pod hlavičkou sdružení evangelické odborové mládeže *(EIJ)* v Památníku Terezín a v Lidicích. Vedli ji Bernd Karl Vogel[304] a Jürgen Winkel[305], kteří byli zaměstnáni jako referenti *EIJ*. Během srpnové (21.-31.08.) brigády se uskutečnila řada jednání na různých místech. Vedle jednání s vedením Památníku se Vogel a Winkel sešli s představiteli NV v Terezíně, Lidicích a Mariánských lázních. Při jednání v Terezíně nešlo jen o možnosti dlouhodobé spolupráce formou brigád v Památníku, ale poprvé zde byl zástupci Sühnezeichen přednesen návrh vybudování mezinárodního centra setkávání jaké se o dvacet let později podařilo vybudovat v Osvětimi.

---

[299] In: *Die Teilung der Aktion Sühnezeichen 1961. Sommerlager der Aktion Sühnezeichen Ost.* Dostupné na WWW: <http://www.asf-ev.de/ueber_uns/asf_geschichte/die_teilung_ der_aktion_suehnezeichen_1961>; [cit. 2009-02-05]. Srov. ERDMANN, Dietrich: *Selbstgeschriebene Einladungen nach Polen.* In: ZEICHEN, Nr.1, März 2007; s. 4-5.

[300] Samostatně zpracováno na základě neúplných (některé roky chybí) seznamů v *Büroarchiv ASF a* dle *CHRONIK* (2008).

[301] Především Doc. ThDr. Lúdovíta Fazekáše, který působil v Levicích a Prešově. Srov. WWW: <http://www.detm.org>.

[302] Se zformovala ze slovenských sborů Jednoty českobratrské (Prešov, Bratislava) ve 20.letech 20.století. Po dobu existence Slovenského štátu byly zakázány. Po válce se tyto sbory připojily k Církvi bratrské. Jako mnohá další církevní společenství byli i její členové v letech 1948-1989 perzekuováni. Srov. FILIPI, Pavel: KŘESŤANSTVO. 3.upr.vyd. Brno, CDK 2001; s. 134n.

[303] Rozhovor s F. Magiriem. Lipsko, 25.03.2008.

[304] V roce 2004 mu byl udělen *Bundesverdienstkreuz* za třicet let občanské angažovanosti, a to především za zásluhy o připomínání významu odkazu ghetta Terezín. Místopředseda sdružení *Vereine der Freunde und Förderer von Theresienstadt/Terezín – ČR im Lande Brandenburg e.V.*

[305] (*1944), laureát ocenění *Bundesverdienstkreuz* (2008). Autor on-line slovníku *Ghetto-Theresienstadt.info* In: dostupné na WWW: <http://www.Ghetto-Theresienstadt.info>.

V Mariánských lázních se chtěla EIJ ve spolupráci se svazem *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* postarat o úpravu tzv. berlínského hřbitova.[306] (První brigáda se uskutečnila na jaře 1967 a poslední v roce 1969.). Do Lidic měla přijet skupina dobrovolníků na dva dny ještě počátkem října a další na jaře, ještě před vzpomínovými akty k 25. výročí vypálení Lidic. [307]

Již v roce 1966 působili dobrovolníci AS/F v sociálních a zdravotních ústavech. Pomáhali v ÚSP pro mentálně postižené v Mariánské Kruši u Jáchymova.[308] V dalších třech letech tak činili v domovech důchodců v Liběšicích u Litoměřic, Děčíně a v dětské ozdravovně v Luži-Košumberku u Chrudimi. [309]

Obdobně jako v případě Polska (*ZMP*)[310] byl při této příležitosti (formálně ze strany *EIJ*) navázán kontakt s ČSM v Ústí nad Labem. ČSM přijala nabídku pravidelných setkání německé a české mládeže z řad ČSM a EIJ, která se měla uskutečňovat na obou stranách hranic.[311]

Další kontaktními osobami byl již zmiňovaný litoměřický farář Sláma a také Dr. Rudolf Iltis (bývalý vězeň ghetta Terezín a člen SPB) jako zástupce *ŽO* v Praze. S doktorem Iltisem se jednalo o možnostech spolupráce s ŽO.

V Terezíně v čase brigády proběhla demostrace proti válce ve Vietnamu sledovaná novináři. A tak došlo na interview pro Mladou Frontu a přítomný štáb Československé televize nasnímal kromě demonstrantů i berlínské dobrovolníky při práci.[312]

V roce 1967 plánovaly letní brigádu v ČSSR obě Sühnezeichen. Tentokrát se to ovšem mělo podařit jen západoněmecké skupině, která uskutečnila tři brigády v Památníku Terezín a jednu v Lidicích. Další brigáda pracovala na hřbitově v Mariánských lázních a ve zmíněném domově v Kruši.

---

[306] Část mariánsko-lázeňkého hřbitova, kde byli pochováváni civilisté zranění při bombardování Berlína a vojáci wehrmachtu, kteří zemřeli ve zde za války umístěném lazaretu.
[307] In: *AS/F*-Rundbrief *Liebe Freunde , November*1966. Zdroj: EZA 97/1775.
[308] In: TAMTÉŽ.
[309] In: *Bericht über die von den Herren Winkel und Vogel (Aktion Sühnezeichen/Evangelische Industriejugend) während ihres Aufenthaltes in der CSSR vom 21.-31.August 1966 geführten Verhandlungen* z 20.09.1966. Stran: 7. Zdroj: Büroarchiv ASF.
[310] *Związek Młodzieży Polskiej* (zal.1948) obdoba ČSM či sovětského komsomolu (KSK).
[311] Spolupráce v této oblasti byla navázana s CSM v chemických závodech Lovosice, Ústí a papírnách Štětí. Srov. EZA 97/1773
[312] Srov. ČFT č.46/1966: *Mládež západního Berlína v terezínském památníku.* (Zdroj: Archiv KFP, a.s.)

5.2.1 *AS/F – EIJ* a „pražské jaro" 1968

Na základě pozvání *Státního židovského muzea* pracovala v létě 1968 skupina západoberlínských dobrovolníků na rekonstrukci Pinkasovy synagogy v Praze.[313] Paralelně po celé léto probíhaly v několika turnusech brigády v Terezíně a Lidicích. V případě Terezína šlo jednak o práce v areálu pevnosti a dále v místním domově důchodců[314] Náklady na ubytování (dobrovolníci bydleli přímo v pevnosti a pracovali 44 hodin týdně mimo jiné na rekonstrukci kolumbária) a stravu nesl památník. V té době už byl jeho ředitelem blízký spolupracovník Alexandra Dubčeka promovaný historik Dr. Miroslav Pávek,[315] který se zasazoval o proměnu Památníku v moderní muzejní instituci dokumentující utrpení obyvatel ghetta a vězňů zde internovaných za druhé světové války.[316] Tj. především vybudování archivu a Muzea ghetta, židovského hřbitova, pietního místa u Ohře, změna obsahového zaměření práce osvětového oddělení. Nová koncepce počítala se zřízením mezinárodního výboru (to navrhovala i EIJ po vzoru Buchenwaldu a Osvětimi), Památník měl mít internacionální charakter. Se svými plány obeznámil doktor Pávek na podzim roku 1967 i zástupce *EIJ*, kteří dostali za úkol zajištění překladů projektové dokumentace. *EIJ*, resp. *AS/F* se chtěla na těchto záměrech podílet, nejen překlady (včetně přípravy českého vydání knihy Eugena Kogona *Der SS-Staat*) a manuelní prací. Navrhovala nejen vybudování mezinárodního domu setkání mládeže - obdobně jako o něj usilovala v Osvětimi, se zázemím pro dobrovolníky, kteří by měli na starosti výchovně-vzdělávací programy pro návstěvníky, a zajišťovali pomocnou historickou činnost). *EIJ* (respektive *AS/F)* dostala na starost zajištění podpory projektu v BRD. To jest jak organizaci podpory mediální (zveřejňování výzev v tisku, rozhlase a televizi), tak i institucionálně-společenské: tj. oslovení *Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes*, Židovské obce v Berlíně, frankfurtské Ústřední rady Židů v Německu a berlínské *Zentraltreuhänder für*

---

[313] A to ve dvou turnusech od 15.07 - 31.07.a od 01.08. do 15.09. 1968. Ve druhém případě byl pobyt kratší v důsledku okupace varšavskými vojsky.

[314] In: VOGEL, B.K.- WINKEL, J.: *Streng vertraulich Bericht über eine Fahrt in die CSSR vom 31.08.-03.09.1968.* Zdroj: EZA 97/1628.

[315] Dr. Pávek chtěl dokonce kvůli plánované brigádě *EIJ* odmítnout brigádu *FDJ* z NDR. In: SALZMANN, Horst – HAMMERSTEIN, Franz v.: *Bericht über die von den Herren Dr. Franz von Hammerstein und Salzmann geführten Verhandlungen in der ČSSR vom 19.-24. November 1967*; s. 3. Zdroj: EZA 97/1212. Na podzim 1969 byl M. Pávek odvolán, posléze obviněn z protistátní činnosti a vězněn.

[316] Těžištěm činnosti měla být vědecká práce. Novátorské bylo i jeho pojetí práce osvětového oddělení. Srov. MUNK, Jan: 60.let Památníku Terezín.Terezín, duben 2007.

Rückerstattungsvermögen. [317] Jednalo se ovšem o běh na dlouhou trať, ač některé dílčí kroky se stihly do konce roku 1968. Realizace projektu jako takového se v důsledku srpnových událostí zpozdila o dvacet let.[318]

Na jaře 1968 došlo k setkání za účelem detailního naplánování nadcházejících letních brigád. A to nejen v památnících Terezín a Lidice, mariánsko-lázeňském berlínském hřbitově či ŽM v Praze. Dobrovolníci *EIJ* a *AS/F* se měli podílet i na renovacích prostor ČSM CHZ Lovosice či opravě fary ČCE v Litoměřicích.[319] Spolupráce s ČSM měla zahrnovat i společné politické semináře v rámci „kulturního volnočasového vyžití" účastníků letních terezínských brigád (na jejichž programu se podílel také SPB), a mládež ČSM CHZ Lovosice byla také zvána do Západního Berlína (listopad 1968 a únor 1969).[320]

Původně byla práce v Památníku rozplánována na tři turnusy (15.7.-5.8., 6.8.-26.8. a 26.8.-15.9.), v důsledku srpnových událostí se uskutečnily jen dva. Kromě běžné terénní údržby se pokračovalo v rekonstrukci kolumbária v Malé pevnosti. *EIJ*, respektive *AS/F* měla zájem i o možnost průvodcovat německy hovořící návštěvníky, což ještě na podzim Dr. Pávek i jeho spolupracovník Dr. Bohuslav Sýkora odmítli jako psychologicky i politicky problematické. Nyní bylo dohodnuta asistence dobrovolníků při průvodcování prohlídek „západoněmeckých a západoberlínských" skupin spojená s prezentací činnosti a cílů sdružení.

Události 21.srpna jsou dobře zdokumentovány v „biografii Sühnezeichen" - *Man kann es einfach tun* od Gabrielle Kammerer v jedenáctistránkové kapitole pod titulkem

---

[317] In: VOGEL, B.K.- HAMMERSTEIN, F. v.:*Gespräch mit Direktor Pávek von der Pamatnik Terezin über Kontaktherstellung zu ehemaligen Terezin-Häftlingen, die heute im Westen leben, über die Mitarbeit von Angehörigen der EIJ bei Veröffentlichungen der Gedenkstätte in deutscher Sprache.* Nedatovaná příloha k v.u. zprávě o jednáních z 19.11.-24.11.1967. Zdroj: EZA 97/1628.

[318] Otevření nové prohlídkové trasy v červenci 1968 byla i zásluhou brigád *EIJ*. Viz Příloha č. 9 (Zpráva *Památník Terezín dnešku i příštím generacím* z titulní strany Rudého práva z 08.07.1968). Vláda ČSSR se schválila materiál projektu změn „hlavního tematické zaměření a rozvoje činnosti" Památníku ještě na podzim 1968. In: MUNK, s. 14n.

[319] In: VOGEL, B.K. - WINKEL J.: *Bericht über eine Vorbereitungsfahrt in die CSSR. Vom 22.5.-26.5.1968.* Celkem stran 9. Zdroj: EZA 97/1628.

[320] Naopak pozvání lidické mládeže do Západního Berlína (01.07.-13.07.) bylo 24.05.1968 předsedkyní tamního MNV Marií Jarošovou (již podruhé) odřeknuto s ohledem „na politickou situaci v CSSR a SRN, která je nejistá." In: TAMTÉŽ, zde s. 8. Pokud jde o část programu ve spolupráci s SPB – šlo nejen o setkání s dobovými svědky jakými byli Lauscherovi, ale zejména o přednášky Vojtěcha Erbana o antifašistech z SPB a jejich úkolech pro současnost či o probíhajícícm demokratizačním procesuv CSSR. Srov. SALZMANN, Horst: *Bericht über die Verhandlungen in Terezín, Prag und Lidice während der Vorbereitungsfahrt vom 8.-16. Juni 1968.* Zdroj: EZA 97/1628.

Welcher Sozialismus ? – Sühnezeichen und der Prager Frühling[321] na základě četných dopisů (hlášení) vedoucího terezínských brigádníků Jürgena Winkela vedení *EIJ*, pod jejíž hlavičkou se brigády doch „im Sinn und Geist [*Sühnezeichen*]"[322] *AS/F* konaly. 24. srpna 1968 skupina dobrovolníků, mezi nimiž bylo několik nezletilých, odjela z Terezína zpět do SRN. Už 31. srpna se ovšem část z nich vrátila,[323] především s cílem zmonitorovat situaci. Ta se zpočátku nejevila být natolik závažnou.[324] V listopadu se podařilo vyslat jednotlivce jako dlouhodobé dobrovolníky jednak do Terezína (památník)[325] a dále do sociálně-zdravotnických zařízení jakými byly domov důchodců v Děčíně a dětská léčebna v Luži - Košumberku u Chrudimi.[326] V létě 1969 se opět uskutečnily v Terezíně a o rok později pouze v Lidicích.[327] Postupně se projevily důsledky normalizace. Ředitel Památníku Terezín Miroslav Pávek byl zbaven funkce a obviněn z protistátní činnosti. Změnilo se vedení Památníku Terezín, které si netroufalo v započaté spolupráci v restaurativních normalizačních poměrech, ani později (jak o tom svědčí korespondence a zápisy *AS/F* v archivu *EZAB* ze sedmdesátých a osmdesátých let) pokračovat.[328] Příslušní ministerští úředníci a krajští funkcionáři nevydali příslušná povolení.[329] V září 1969 bylo několik pracovníků *EIJ* a současně dobrovolníků *AS/F* obviněno ze špionáže a byl jim zakázán vstup na území

---

[321] KAMMERER, s. 124-135.

[322] In: HAMMERSTEIN, F.v. – SALZMANN, H. [EIJ]: *Betrifft: Freiwilligendienste in der ČSSR.*, Berlín 19.11.1966. (Zdroj: EZA 97/1775). Srov. Příloha č.10. GUNTER, Horst*: Im Sinne von Aktion Sühnezeichen.* In: BERLINER SONNTAGSBLATT – DIE KIRCHE. Berlín, 10.12.1967. Zdroj: Kopie v EZA 97/1722.

[323] Kromě referentů *EIJ* Winkela a Vogela se vrátili i dva dobrovolníci, kteří po dva předchozí měsíce vypomáhali jako pečovatelé v DD v Terezíně Ulrike Kuckhoff a Günter Wahrheit.

[324] Pozvání Dr. M. Pávka ze dne 06.11.1968. In: EZA 97/1773.

[325] V památníku Terezín a v Pinkasově synagoze v Praze pracoval od 15.11.1968 až do března 1969 západoberlínský student Axel Böing [dále jen A.B.] a krátce i dva američtí kvakeři Art McAuley a Peter O. Lawson. In: závěrečná zpráva ze 07.04.1969 v soukromém archivu A.B. Dále srov. rozhovor s A.B., Berlín, 10.03. 2008; článek *Gegen den Schleier des Vergessens.* In: ZEICHEN. Nr. 2. Juni 2002; s.11. Dále srov. překlad článku Rudolfa Wlodarka (pod titulem) *Sie machen die Taten ihrer Väter wieder gut* v litoměřickém týdeníku Proud; [zdroj:soukromý archiv A.B.]. Viz také Příloha č. 11 – článek B. Osvaldové: *Nemohou zapomenout*, in: Universita Karlova č. 20, roč. XV; Praha, 18.06.1969, s. 3. Zdroj: Archiv UK, inv.č. 15131.

[326] V těchto zařízeních pracovaly celkem tři dobrovolnice. Detailně své působení zachytila Charlotta Walter.
Podpory při prodlužování pracovního víza se jí dostalo od ředitele Památníku Terezín Dr. Pávka, ale i lidmi z řad členů ČCE MUDr. Pavlem Jerie (významný český kardiolog, který se silně angažoval v Pražském jaru), dále MUDr. Čejkou (Děčín) a ústeckým farářem ČCE Renatem Schillerem.
In: WALTER, Ch.: *Bericht über meine Tätigkeit im Altersheim in Děčín.* Zdroj: EZA, 97/1774.

[327] Zpráva o brigádě v Lidicích (13.07. - 02.08.1970) Friedhelma SCHMUCKa formou dopisu ze dne 29.09.1970 adresovaném *AS/F*. Zdroj: EZA, 97/1775.

[328] Srov. MUNK, s. 17n. a korespondence *AS/F* a *EIJ* v EZA 97/1772 – 1775.

[329] Viz tamtéž. Dále srov. Příloha č. 12 - vyjádření z Ministerstva zdravotnictví ČSSR z 22.10.1969. In: EZA, 97/1773.

ČSSR.[330] Následně se v českém tisku objevila série pamfletů o činnosti *EIJ* a *AS/F* , na kterou vedení *AS/F* mohlo zareagovat pouze protestním prohlášením.[331] Z dochované korespondence a výpovědí pamětníků vyplývá, že nepomohly ani kontakty na mezinárodní výbor památníku, ani na SPB[332], Československý mírový výbor / ČMV, KMK[333] či Československou vojenskou misi (dále jen MM ČSSR)[334] v Západním Berlíně. Navzdory opakovaným pokusům ještě v průběhu 70. let (cca. od roku 1972[335]) ani později tj. v polovině let osmdesátých[336] se vedení *AS/F* až do roku 1990[337] činnost na území Československa obnovit nepodařilo.

---

[330] In: WINKEL, Jürgen: *Friedensdienst mit der Aktion Sühnezeichen und der Evangelischen Industriejugend in der Tschechoslowakei 1966 - 1969 und der Prager Frühling.* Belitz. Dále viz následující poznámka č.329.

[331] Dále viz Příloha č. 13, 14 a 15. Tj. STACH, Vladimír: *K činnosti antisocialistických sil v ČSSR.* In: Národní výbory, č. 3 ze dne 21.01.1971. Příloha č. 13.; LORENC, K.: *Tatsachen sprechen,* in: Prager *Volkszeitung* 11.12.1970 viz Příloha č. 14. Dále viz Příloha č. 15: *Erklärung des Vorstandes der Aktion Sühnezeichen*, 05.04.1971, stran: 2 stran Prohlášení ze dne 05.04.1971 bylo zasláno ÚV KSČ, vojenské misi ČSSR v Západním Berlíně, MZV ČSSR, SPB, představitelům Národní fronty a Vojtěchu Erbanovi šéfredaktorovi časopisu AV ČR.

[332] Kromě bývalých terezínských vězňů manželů Lauscherových, Dr. Laguse či Dr. Sýkory se jednalo hlavně o velmi spornou osobnost předsedy SPB Dr. Vojtěcha Erbana.

[333] Geschäftsführer DEILE, Volkmar an Generalsekretär der CFK Dr. L.Mířejovský [ČCE, pozn.PS] 11.06.1981. Zdroj: EZA97/1773: složka CSSR, allgemeine Korrespondenz B-W (1967-1990)".

[334] Zaslání *Denkschrift über den Friedensdienst der AS/F e.V. in der CSSR*, Berlín 16.04.1974, stran: 2 Ladislavu Koubovi, šéfovi MM ČSSR v Záp.Berlíně. Viz Příloha č. 16. Dále srov. TÖRNE, Volker v.: *Vermerk Betr.: Zukünftige Arbeit in der CSSR.* Nedatováno (pravděpodobně listopad 1974). Zdroj: EZA 97/1772. V korespondenci ze 70.let nacházíme pozvánky ČSSR MM na recepce konaná u příležitosti státních svátků.

[335] U příležitosti 25. výročí založení Památníku. Srov. TÖRNE, Volker v. – HAMMERSTEIN, F.v. : *Vermerk über ein Gespräch mit Herrn Lindemann und Herrn Michel von Theresienstadtkomitte am Mittwoch dem 23.2. A.S. 28.2.1972.* Zdroj: EZA 97/1772. Viz také VOGEL, B.K.: *Bericht über eine Dienstreise nach Prag und Terezin/CSSR vom 19.5. bis zum 22.5.1972.* In: EZA97/1772. Dále srov. STÖFFLER, Friedrich: An *AS/F. Bericht zur Fahrt des Theresienstadtkomitees in die CSSR von 25.10. bis 02.11.vom 20.11.1972.*

[336] Srov. *Bericht über eine Reise nach Theresienstadt, Lidice und Prag in der Zeit vom 10. bis zum 13.Dez.1984* ze dne 4.1.1985. Korespondence s V.Novákem, žádosti o podporu ve věci získání povolení pro brigádu v Památníku Terezín ze dne 15.02.1985 adresované ČCE (synod. kurátorovi Miloši Lešikarovi, ved. zahr.odd. SPB („*Kamerad* Miroslav Kňourek") a ČK SSM Praha. Žádost o povolení pro brigádu , jejíž součástí by byl osvětově-vzdělávací program však byla kulturním odborem KNV Ústí nad Labem zamítnuta.

[337] In: VOGEL, B.K. – FRANKE, Dagmar: *Bericht über meine Reise nach Theresienstadt und Prag in der Zeit vom 8. bis zum 11. Februar 1990.* Berlín, 11.02.1990. Zdroj: EZA 97/212. Se záměrem domluvit letní brigádu v sprnu 1990 byli osloveni stávající ředitel Památníku Terezín V.Novák i bývalí pracovníci a příznivci z 60. let. (bývalý ředitel Grisa, bývalý technický ředitel Roman Čech, a další) .

6 Znovusjednocení *Sühnezeichen* na pozadí procesu vyrovnání se s vlastní minulostí.

„Der Dienst soll Deutsche aus der Bundesrepublik und der Deutschen Demokratischen Republik vereinen“ [338]

„Spolupráce s *Aktion Sühnezeichen/DDR* pokračovala v přátelském duchu“, konstatuje se ve zprávě představenstva *AS/F* vydané u příležitosti valné hromady v dubnu 1990. Toto konstatování zní trochu paradoxně, když si uvědomíme, že hodnoceným obdobím bylo období od jara 1989 do jara 1990.[339]

Moto výročního setkání prosincového setkání ASZ v roce 1989 znělo *Wir bleiben Nachbarn - aber wie*. Myšleno bylo ovšem německo-polské sousedství. Leitmotivem 50. výročí začátku druhé světové války, které si svět v roce 1989 připomínal, byly v pojetí *ASZ* německo-polské vztahy. [340]

Na zmiňované dubnové valné hromadě vydalo představenstvo *AS/F* prohlášení v němž varovalo před ukvapeným sjednocením obou německých států.[341] Vzhledem k jeho zdrženlivosti v této otázce nepřekvapí, že se drželo zpátky i pokud šlo o hlasy artikulující obdobnou představu o opět (jedině) společné budoucnosti *Sühnezeichen*. Valné hromady *‚Aktion Sühnezeichen – West‘* se zúčastnil i vedoucí *‚Aktion Sühnezeichen – Ost‘* Werner Liedtke, který názor druhé strany (přitakání vzájemné spolupráci, ale odmítavé stanovisko vůči návrhům na sloučení, resp. znovusjednocení) kulantně formuloval výrokem „Wir sind vor allem Aktion, und deshalb sollten wir die Gemeinsamkeit in Aktionen angehen.“ [342] V neděli 11. března 1990 se uskuteční první společná brigáda na židovském hřbitově v Berlíně-Weissensee za účasti dobrovolníků

---

[338] Cit. z výzvy „Wir bitten um Frieden“

[339] V létě uplynulého roku 1989 u příležitosti 50. výročí napadení Polska nacistickým Německem, povolilo vedení NDR do té doby nemyslitelné: společný mírový pochod (*Friedensmarsch)* - nebo jak byl nazýván církevním tisku „pout“ (*Pilgerweg*), dobrovolníků *ASZ* a *AS/F* z památníku *KZ Buchenwald* do památníku *KZ Dachau,* kde se zúčastnili mezinárodní letní školy mládeže. Srov. článek Süddeutsche Zeitung: *Von Buchenwald nach Dachau. DDR genehmigt Friedensmarsch. Aktion Sühnezeichen: Verantwortung für den Frieden.* 31.07.1989. Dále srov. vydání Neues Deutschland: *Junge Christen aus der DDR und der BRD ehrten Opfer des Faschmismus* ze dne 11.08.1989. A dále článek vedoucího ASZ Wernera LIEDTKE: *Verantwortungsgemeinschaft für Frieden und Gerechtigkeit.* In: DIE KIRCHE, Berlín. 13.08.1989.

[340] Srov. ASZ in der DDR: *Erklärung der Aktion Sühnezeichen verabschiedet auf dem Jahrestreffen am 29.12.1989* . In: MB ASZ Februar 1990; s. 10-11.

[341] Už v prosinci 1989 vyjádřilo vedení *AS/F* k myšlence znovusjednocení skepsi, když se podílelo na svolání demonstrace *Nein zu Großdeutschland !* Obdobný byl názor většiny členů *ASZ.* Vyzvalo např. k vytvoření lidského řetězce podél hranice na znamení podpory reforem změn v NDR. Viz výzva uveřejněná v MB ASZ Oktober/November 1989 (s. 14: *Ein Licht für unser Land*). Dále srov. MB ASZ Februar 1990 a LIEDTKE, s.

[342] Cit. z protokolu valné hromady u KAMMERER, s. 221.

z obou organizací. Společně se podílí na organizaci tradičného „Velikonočního pochodu" (*Ostermarsch).* Na léto se plánují první společné letní pracovní tábory v SSSR a Terezíně.

První úvahy o sjednocení *‚Sühnezeichen Ost'* a *‚Sühnezeichen West'* se objevují ve dvoučísle oběžníku východoněmecké *ASZ Monatsbrief* z přelomu května a června 1990:

> „Eine Anmerkung zum Schluss. Auch wir bereiten uns auf eine Vereinigung mit unseren Partnern in der BRD vor. Gemeinsame Aktionen begleiten bereits unsere Strukturüberlegungen, die wir nicht unter Zeitdruck anstellen. Als Sühnezeichen in der DDR möchten wir unser Profil, unsere gelebte Ökumene, unsere Partner schaft mit Gruppen und Kirchen in Osteuropa als einen eigenständigen, sich weiterentwickelnden Beitrag in die Zusammenarbeit einbringen."[343]

Zde se nabízí určitá paralela se sjednocením Německa. Ani Kreyssigovi „dědicové" si nepředstavovali tak rychlé sloučení ‚[der] *Sühnezeichen-Familie'*, o kterém rozhodla valná hromada na závěr svého zasedání konaném ve dnech 26.- 28. dubna 1991. V pozvánce na valnou hromadu nacházíme v bodě „Společný program *ASF/ ASZ (Fest ?)*" - rozpačitý otazník. Tomuto rozhodnutí předcházel rok velkých diskuzí a sporů, jak o tom svědčí následující vyjádření tehdejšího jednatele *Aktion Sühnezeichen /West* Jo Rodejohanna:

> „Dieser schnelle organisatorische Zusammenschluss war nicht der gewünschte Weg, auf dem wir zu einer gemeinsamen Arbeit kommen wollten; viele Gespräche, auch Konflikte, auf beiden Seiten und miteinander haben das deutlich gemacht. Wir sind auf ihn gezwungen worden, weil kein anderer Weg sichtbar geworden ist, der eine Alternative hätte sein können."[344]

Od léta 1990 diskutovali zástupci vedení obou stran všechna pro a proti sloučení. Vedení *AS/F* konstatovalo, že další fungování dvou samostatných „frakcí" je finančně, organizačně, a potažmo i z hlediska zprostředkování veřejnosti neúnosné. Konstruktivně připomínalo, že „rozdílnost nemusí být překážkou, ale ziskem a obohacením pro naši činnost." Překážek je ovšem celá řada. Ať už šlo o politické názory na působení v zemích Východní Evropy a na Blízkém Východě. Konfliktním bodem byla rozdílnost ideové základny. *ASZ* byla téměř po třicet let organizačně i ideově zakotvena v církvi. Zatímco *AS/F* bylo na církvi nezávislým profánně liberálním občanským sdružením.

---

[343] Cit. z *Spendenaufruf* v ASZ MB Mai-Juni 1990; s. 20.
[344] Cit. z materiálů k valné hromadě u KAMMERER,. s. 223.

Zástupci *ASZ* navrhovali vytvoření svazu *‚Aktionsgemeinschaft Sühnezeichen in der Deutschen Demokratischen Bundesrepublik'*. Jako samostatné občanské sdružení (tj. se silným zastoupením neplacených spolupracovníků) chtělo *ASZ* pokračovat v organizaci letních táborů a v ekumenickém dialogu. Shoda panovala především o tom, v čem se organizace neshodnou a sice v oblasti *Gedenkstättenarbeit* a osvětové činnosti, a na koncepcích dlouhodobé dobrovolnické služby a působení ve Východní Evropě a Izraeli. Konotace pojmů *‚Antifaschismus'*, *‚Erinnerungsarbeit'*, *‚Frieden'* a *‚Sozialismus'* byly na obou stranách rozdílné. Kdo byli a budou našimi cílovými skupinami, kdo partnery a kdo protivníky ? Po turbulentních debatách je nakonec s ohledem na nemožnost svazku ve formě „personální unie"[345] dvou samostatných sdružení rozhodnuto pragmaticky. Obdobně jako v případě své vlasti, přistoupila *ASZ* s účinností k 1. květnu 1991 k *ASF*. K tomuto datu začal dlouhodobý a často bolestný proces sjednocování zevnitř.

Strukturální a koncepční reorganizace měla být dle plánu stanoveném v tzv. „Rámcové dohodě o spolupráci po sjednocení *ASZ* a *ASF*" uzavřena do 1. ledna 1993. Turbulentní byl především rok 1992. Přispěly k tomu jak okolnosti jakými byl proces transformace a integrace celé země provázený skandály o spolupráci se státní bezpečností a zahraničně-politické události typu války na Blízkém Východě[346]. Sžívání se s novou identitou, kterým procházela celá východoněmecká společnost byl bolestným i pro *‚ASF e.V.'*. Vedle hledání odpovědi na otázku jak a kam tentokrát společně po pádu železné opony, to jest otázku po vlastní identitě čelila ASF existečním problémům v důsledku finanční tísně, což ještě stupňovalo napětí mezi spolupracovníky, kteří pocházeli ze dvou naprosto odlišných světů a byli zvyklí na rozdílné koncepce realizace mise *Sühnezeichen*. Mnoho *‚Ost-Sühner'* propadalo pocitu, že všechno, o co se léta zasazovali „ ...‚nenávratně mizí'[347] (...) v téhleté společné *‚ASF'* se můžeme prosadit jen minimálně. Musíme přejímat její struktury, ač nechceme. Angažovat se samostatně už nelze, zůstáváme mimo." A obdobně jako autor článku, měli chuť „...se na to všecko vykašlat"[348]. Změny se neobešly bez závažných osobních konfliktů, které se v ojedinělých případech řešily soudní cestou. Mnozí aktivisté *ASZ*,

[345] S přistoupením NDR k SRN ke dni 03.10.1990 již nebylo možné založit zvláštní sdružení „Aktion Sühnezeichen Ost", protože sdružení „Aktion Sühnezeichen e.V." již v jednotném Německu existovalo.
[346] Válka v Golfu polarizovala pacifisty a „sionisty". Srov. KAMMERER, s. 227n.
[347] RASCH, Joachim:*Der andere Weg der Vereinigung*. In: ZEICHEN, Nr. 1, März 1992; s. 10-13, zde s. 10
[348] TAMTÉŽ.

kteří se politicky angažovali už před rokem 1989 především v disentu, organizaci opustili.[349]

Jednou ze zásadních otázek byla otázka vlastní minulosti. Tu jsem v případě *AS/F* nastínila v páté kapitole o jejím působení ve východní a střední Evropě (a potažmo i v kapitole šesté věnované Československu).

Ožehavá otázka „kolaborace s režimem" se týkala i *ASZ*.. Podezření z kolaborace zaznělo poprvé zveřejněním zprávy *MfS* (z února 1989), hodnotící *ASZ* jako jednu z „nejprogresivnějších církevních sil"[350] na jaře roku 1990. Již v červenci 1992 se *ASF* podařilo získat padesátistránkovou složku vedenou o *ASZ* východoněmeckou státní bezpečností. Vedení sdružení doporučilo dlouholetým spolupracovníkům, aby si taktéž vyžádali své osobní spisy vedené tamtéž. V roce 1995 byla zřízena zvláštní „komise důvěrníků" (*Vertrauenskomission*) v níž zasedly osobnosti z řad *‚Ost-Sühner'* a *‚West-Sühner'*, která měla vyhodnotit tuto stránku minulosti *Sühnezeichen*. V červnu 1998 přednesla zprávu, jejíž závěry byly relativně uspokojivé. Komise došla k závěru, že „*ASZ* byla předmětem zájmu Státní bezpečnosti. Nenašli jsme ovšem žádné známky o tom, že by se jí podařilo *Aktion Sühnezeichen* zinstrumentalizovat pro své vlastní cíle."[351] Hlavního cíle, který sledovala, tj. „umožnit smíření", však komise nedosáhla. Komise pracovala následujícím způsobem: konkrétní podněty pro její činnost měly přicházet od všech osob angažovaných (členů či zaměstnanců) v *Sühnezeichen*. Každý měl možnost se na „komisi důvěrníků" s důvěrou obrátit. Na komisi se ovšem obrátil jen minimální počet osob. Komise tedy uzavřela svoji činnost již po jedenapůlletém působení v červnu 1998 s odůvodněním, že se ocitla „ ‚na konci svých možností'... Usmíření je možné jen nezakrýváním pravdy o tom, co se stalo a na základě vzájemné otevřenosti a upřímnosti." Konstatovala, že jejím prvotním cílem nebylo „odstranění vzájemných názorových rozporů", ale „abychom si navzdory opodstatněnému obvinění a následovně ospravedlnění, opět dokázali jeden druhého vážit a tak také spolu jednat".[352]

---

[349] Srov. interview s Manfredem Karnetzki: „Einige, die bei ASZ f\ur Bürgerrechte und Demokratisierung standen, haben sich bei ASF nicht bleibend eingebracht ...der friedenspolitische Ansatz allein war [ihnen] zu eingeengt. Die Aufarbeitung des Sozialismus sollte davon nicht abgetrennt werden.[...].Auch Werner Liedtke, der die Friedensfrage betonte, hat keine weiterf\uhrende Form der Mitarbeit f\ur sich gefunden... ..der friedenspolitische Ansatz allein war [ihnen] zu eingeengt. Die Aufarbeitung des Sozialismus sollte davon nicht abgetrennt werden. In: *Neuerungen brachten die Lebendigkeit des Vereins. Manfred Karnetzki im Gespräch mit Johanna Pütz.* ZEICHEN. Nr. 3. September 2001; s. 20-21, zde s. 20.

[350] KAMMERER, s. 229. Srov. MITTER, Armin - WOLLE, Stefan (ed.) : *Ich liebe euch doch alle! : Befehle und Lageberichte des MfS, Januar - November 1989.* 2.vyd. Berlín, Basis-Dr.1990.

[351] KAMMERER, s. 232.

[352] TAMTÉŽ.

Klasickým příkladem komise byl případ posledního vedoucího *ASZ* Wernera Liedtke. Dokumenty z *MfS* svědčily o jeho tajné spolupráci s východoněmeckou tajnou policií Liedtke nepopřel, že komunikoval s představiteli *Stasi*, ale odmítal nařčení, že by se zavázal k spolupráci s ní (že by měl status „*IM*“[353]). Většina „důvěrníků“ při posuzování případu Liedtke vyjádřila důvěru v pravdivost jeho vysvětlení[354] s odůvodněním, že by to znamenalo „věřit více Stasi, než-li Liedtkemu.[355] K obdobnému závěru došlo i představenstvo *ASF*. Případ se uzavřel, když na valné hromadě grémium užšího vedení (*Leitungskreis*) Liedtkeho vyzvalo, aby rezignoval na kandidaturu do představenstva.

V nadcházejících letech se plánovalo nezávislé zpracování problematiky minulosti odborníkem formou výzkumného záměru. [356] K realizaci tohoto záměru sice nakonec (dosud) nedošlo, ovšem biografie *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste: Aber Man kann es einfach tun* Gabrielle Kammerer myslím tento nesplněný úkol překonání vlastní minulosti na cestě do budoucnosti do značné míry vyřešila.

---

[353] *Innofizieller Mitarbeiter*. Doslova „tajný spolupracovník“, resp. „spolupracovník státní bezpečnosti“.
[354] Als Leiter bemühte ich mich, mit Augenmaß, Leidenschaft und politischen Argumenten die Arbeitsmöglichkeiten, und das hieß auch immer die Reisemöglichkeiten, für unsre Freiwilligen zu erweitern. Ich wollte, dass unsere Aktion in einem Staat, der sich als antifaschistich definierte, nicht nur toleriert, sondern als eigenständige und unabhänhige Organisation akzeptiert wird. Um diese Ziele zu erreichen, benutzte ich gängige Losungen und Parolen. Cit.z LIEDTKE, s. 289.
[355] Ne všichni členové komise sdíleli tento názor a z komise vystoupili. Srov. KAMMERER, s. 233. Dále viz *Zusatzprotokoll der Klausurtagung des Leitungskreises 24.01. -26. 1.1992. Werner Liedtke berichtet über seine Berührung mit der Stasi.* (Zdroj: Büroarchiv.) Dále srov. např.v BArch, DO4/814 - obsahuje záznamy jednání *SfK* s W. Liedtke.
[356] Srov. KAMMERER, s. 233.

ZÁVĚR

Dlouhý název této diplomové práce s titulem *Aktion Sühnezeichen v letech 1958-1991. Její role a místo v rekonciliačních procesech ve střední a východní Evropě* naznačuje širokost a přesahy tématu, kterému je věnována. Na jedné straně jde o převážně deskriptivně pojatou kapitolu z dějin rekonciliačních procesů nestátních aktérů veřejné diplomacie jako jsou církve, respektive instituce s nimi spjaté. V tomto případě především běžní občané (laikové) křesťanského vyznání. Na straně druhé tento materiál představuje koncizní mikrostudii dokumentující peripetie problematických vztahů mezi Východem a Západem na specifickém případě zmiňovaných aktérů.

První část práce je věnována osobnosti a životnímu příběhu zakladatele a a autora výzvy *Wir bitten um Frieden* Lothara Kreyssiga. Tato pozoruhodná osobnost je jediným známým soudcem, který protestoval proti eutanazii prováděné nacisty na „méněcenných" říšských občanech. Výzva, kterou přečetl 30. dubna 1958 na závěr jednání „bezmocného" berlínského synodu začínala slovy „My Němci jsme rozpoutali druhou světovou válku a tím více než kdokoliv jiný, způsobili lidstvu nezměrné útrapy.[...] Nikdo z nás, kdo jsme si to nepřáli, a přežili, jsme neučinili dost, abychom tomu zabránili." V těchto slovech je vyjádřen základní narativ iniciativy *Sühnezeichen*. Použití kolektivního podmětu „my Němci" garantoval symbolickou platnost výzvy i pro pokolení budoucí. Vedle akcentace nacionálního prvku („my Němci") musela výzva k „aktu pokání" (*Sühneakt*) vyjadřovat univerzalitu smíření. V průběhu existence iniciativy střídavě dominovaly oba tyto aspekty.

Iniciativa vznikla v době, kdy před německými soudy poprvé stanuli jejich občané, aby se zodpovídali za zločiny spáchané mimo území Německa (ulmský proces s příslušníky jednotek SS a následně frankfurtský s personálem koncentračního tábora Osvětim). Tyto procesy znamenaly předěl v dosavadním způsobu nazírání německé veřejnosti na zločiny nacismu.

Paralelně rodícímu se hnutí „Znamení smíření / pokání" (*Sühne-zeichen*) nešlo o zúčtování ve smyslu politickém, ale o nápravu (narovnání) pokřiveného (v důsledku křivdy) ve smyslu křesťanské teologie. *Sühne* v teologickém smyslu „expiace" (odpykání, odčinění) jako předpoklad „rekonciliace" (smíření), které nejsou možné bez

uznání hříchu (porušení Božího zákona). Bez identifikace a sebereflexe nelze dojít odpuštění a potažmo narovnat pokřivené vztahy. Iniciátoři založení *Sühnezeichen* reflektovali platnost tohoto schématu nejen v oblasti osobních mezilidských vztahů, ale i ve smyslu kolektivním, a to především v kontextu širších společenství a celků, tj. národů a států.

Dle otce myšlenky *Sühnezeichen* Lothara Kreyssiga byla odpovídajícím výrazem projevu „pokání" jednoletá dobrovolná „mírová služba" v některé ze zemí, které byly nacismem postiženy nejvíce. Od samého počátku se dalo očekávat, že NDR výkon takové služby svým občanům neumožní, navzdory jasné deklaraci, že *Sühnezeichen* nejde o realizaci nějaké vlastní formy politiky *Wiedergutmachung*. (Pro zde po roce 1949 nastolený režim bylo naprosto neakceptovatelné, že se v provolání nehovoří o těch „nepolepšitelných fašistech", ale o „nás Němcích" [!] .) Naprosto jisté to bylo po srpnu 1961, kdy s definitivním rozdělením země po vztyčení berlínské zdi se musela rozdělit i samotná organizace. Naproti tomu vláda SRN neměla námitek a v dalších letech západoberlínskou *Sühnezeichen* podporovala i finančně. Byli to především politici sociální demokracie, u kterých iniciativa transformovaná do podoby občanského sdružení (1968) nacházela podporu. Západoněmecká *Aktion Sühnezeichen / Friedensdienste - AS/F* (jak se od roku 1968 označovala) se postupem času (do značné míry paralelně se zásadními změnami německé společnosti, jejichž byla nejen svědkem, ale na nichž se sama aktivně podílela) vyvinula v instituci, jejíž renomé se neomezovalo jen na neziskový sektor.

Vazba na církev slábla ještě před uzavřením právního aktu odluky (právní status *eingetragener Verein* od roku 1968). Po roce 1968 se ocitla nejprve pod vlivem studentského hnutí, později mírového hnutí (slovo *Friedensdienste* v názvu), což souviselo s členskou základnou (převážně levicově orientované mládeže, mezi nimiž se vyskytovalo mnoho členů *SPD*, *SEW* či *Die Falken*) a její emancipací v duchu své doby. Vnějším projevem proměny vlastní identity a posunu akcentů byla změna „ikonografie". Pod tíhou vin shrbeného „kajícníčka" (*Sühnie*, *Sühnemännchen*) v logu brzy nahradila olivová větev umístěná doprostřed „vinklu" („identifičního" štítku vězňů nacistických koncentračních táborů).

Naopak *ASZ* neboli *Aktion Sühnezeichen in der DDR* byla finančně i organizačně (v rámci sekce „vnitřní misie") pevně svázána s evangelickou církví v NDR (*BEK*). Její tuzemské i zahraniční aktivity se omezovaly na církevní prostředí. (Dokumentuje to například poznámka „nur für den innerkirchklichen Dienstgebrauch",

kterou nesly všechny její materiály.) Její působení v zahraničí bylo nelegální a mělo informální charakter. „Legalizace" nastávala jen v krajním případě – v reakci na tlak z vnějšku. Informalita měla své meze. *ASZ* se snažila kontrolu ze strany státu minimalizovat. Například tím, že jednou za rok zasílala orgánům (konkrétně *SfK* do jehož agendy spadala) ročenku, jejíž obsah byl předem pečlivě „přecezen". *Sühnezeichen v NDR* se na jedné straně od počátku cílevědomě vyhýbala politizaci (kreyssigovská premisa „unterhalb und oberhalb der Politik") své „mise". Tato koncepce ovšem byla z podstaty věci neudržitelná. Vědomě se stávala „cvičištěm demokracie" a mimoděk i „školou opozice". (Někteří její „absolventi" spolupracovali např. s českými chartisty.) V sedmdesátých letech se existence Sühnezeichen jeví jako relativně etablovaná (umožnění brigád v památnících *Buchenwald* a *Sachsenhausen a* na židovském hřbitově v *Berlíně-Weisensee*). Ovšem další rizikový moment představují osmdesátá léta, kdy se (obdobně činila na druhé straně „bloku" její západoněmecká „sestra") aktivně zapojila do mírového hnutí *Schwerter zu Pflugscharen*, čímž se opět dostávala do „mezní" situace (např. apel ze dne 28.11.1983 proti stacionování raket na území obou německých států adresovaný velvyslancům SSSR a USA v NDR), kdy hrozilo zneužití ze strany režimu (*Olaf-Palme-Friedensmarsch 1987*). V souvislosti s opozičními rysy *ASZ* si zaslouží pozornost dva momenty. Východoněmecké zemské církve (sjednocené od roku 1969 v *BEK*) byly početně třetí největší masovou organizací v NDR a současně největší protestanskou církví ve východním bloku. Narozdíl od katolické církve, která zůstala organizačně spojená s katolickou církví v SRN. Jakkoliv se do určité míry na straně jedné režimu přizpůsobila (vyjádřené heslem „církev v socializmu"), na straně druhé disponovala diametrálně odlišnými možnosti i ve srovnání s evangelickými církvemi v ostatních zemích východního bloku, a navzdory ortodoxnosti režimu v NDR přetrvávajícím až do konce „svých dnů", měla z tohoto pohledu kapacity udržet si jistou distanc, respektive sféru vlivu v teritoriu své působnosti.(Mezi církevními představiteli neměl „verbuňk" *Stasi* velký úspěch ve srovnání s evangelickými diasporami v jiných bratrských zemích východního bloku.) A jako takové poskytovala zázemí nesčetným opozičním „Basisbewegungen" . Mnohé z nich spolupracovaly i s *ASZ*, která se od samotného počátku vedle připomínání nedávné neradostné národní minulosti věnovala aktuálním otázkám - počínaje válkou ve Vietnamu, přes události pražského jara, situaci v Jižní Americe a problematiku odzbrojení až po otázky života v přetechnizované společnosti a stavu životního prostředí.

SLOVO ZÁVĚREM

Na synodě EKD (1965), která projednávala tzv. *Ostdenkschrift* přednesl hlavní referát historik H.Dietrich Erdmann. V úvodu svého referátu o smíření s Polskem konstatoval, že historické zkoumání a argumentace dějinami nemůže vést ke smíření (Versöhnung). Protože dějiny stejně tak přinášejí další a další materiál k dalšímu obnažování starých ran. Poukázal přitom na skutečnost, že vedle znalosti dějin je nezbytným předpokladem ochota (připravenost) ke smíření. Na základě znalosti historických souvislostí můžeme pouze určit, jaká vina vztahy obou stran zatěžuje a jak ji by ji bylo možno dát do pořádku. Z pohledu historika je tedy téma smíření hledáním odpovědi na otázku, jak se ten který zdařilý případ smíření udál, co mu předcházelo tj. co bylo tím nezbytný předpokladem, který jej umožnil.

Již v úvodu práce jsem konstatovala, že nehledám odpověď na konkrétní otázku. Od počátku jsem se snažila na základě deskriptivní-analýzy postihnout v kontextu dějinných událostí a společenských změn posledních takřka čtyřech dekád vznik, vývoj i současnost jedné iniciativy deklarující nestandardně vznešený cíl – „smíření". Vznešené myšlenky a cíle docházejí naplnění často jaksi mimoděk na základě vytrvalého úsilí mnoha obyčejných lidí, kteří mají pro své angažmá různou motivaci, která se odvíjí od jejich osobních dispozic, ale i historické zkušenosti jejich předků. Mým cílem byla studie ve smyslu biografické kroniky. Zejména v souvislosti s dosud nezmapovaným působením organizace v ČSSR. Domnívám se, že této mety jsem dosáhla.

RESUMÉ

Diplomová práce *Aktion Sühnezeichen v letech 1958-1991. Její role a místo v rekonciliačních procesech ve střední a východní Evropě* je deskriptivně pojatou kapitolou z dějin rekonciliačních procesů dokumentující peripetie problematických vztahů mezi Východem a Západem v podobě případové mikrostudie existence a působení laické evangelické iniciativy (občanského sdružení) „Znamení smíření".

První část je věnována osobnosti a životnímu příběhu zakladatele Lothara Kreyssiga. Na pozadí procesu vyrovnávání se protestantských církví s dědictvím nacistického režimu v čerstvě rozdělené zemi na pokraji atomové války, jsou popsány okolnosti vzniku a prvních pět let působení *Sühnezeichen*. Následně je zachycen moment reálného rozdělení organizace berlínskou zdí na „Aktion Sühnezeichen - Ost" (*Aktion Sühnezeichen in der DDR / ASZ*) a „Aktion Sühnezeichen - West" (*Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. - AS/F*) a následně proces vzájemného odcizení spočívající v divergentnosti dalšího vývoje obou „větví" v důsledku rozdílných existenčních podmínek. Ve třetí kapitole se podrobně zabývám téměř celým obdobím třicetiletého samostatného působení západoněmecké větve *(AS/F)*. Čtvrtá kapitola nastiňuje působení *AS/F* v zemích východního bloku obecně, zatímco pátá kapitola mapuje na činnost obou *Sühnezeichen* na území socialistického Československa. Závěrečná šestá kapitola je věnována otázce vyrovnání se s vlastní minulosti v kontextu procesu znovusjednocení organizace nastoleném uskutečněním příslušných právních kroků v dubnu 1991.

SUMMARY

Diploma thesis *Aktion Sühnezeichen between 1958-1991. Its role and place in reconciliation processes in Central and Eastern Europe* is a descriptive chapter from the history of reconciliation processes documenting the developments in problematic relations of East and West. It is a case microstudy of the existence and working of a lay Evangelical initiative (civic association) "Action Reconciliation"

The first part treats the personality and life story of Lothar Kreyssig, the founder. At the backdrop of the reconciliation process of protestant churches with the heritage of Nazi regime in a freshly divided country on the edge of a nuclear war, the circumstances of origin and first five years of Sühnezeichen are described. This is followed by the depiction of the moment of splitting of the organisation by the Berlin wall to „Aktion Sühnezeichen - Ost" (*Aktion Sühnezeichen in der DDR / ASZ*) and „Aktion Sühnezeichen - West" (*Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e. V. - AS/F*) and of the subsequent process of mutual alienation. It stemmed from the different development of the two "branches" caused by dissimilar living conditions. I investigate in detail almost the whole thirty-year long period of independent existence of the West German branch (*AS/F*) in the third chapter. The fourth chapter outlines the operation of *AS/F* in the countries of the Eastern Block in general whereas the fifth maps the operation of both Sühnezeichen in socialist Czechoslovakia. The final sixth chapter deals with the issue of reconciliation with one´s own past in the context of reunification of the organisation, which took place in April 1991.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha č. 1

Dopis Gustava Heinemanna J.L.Hromádkovi o průběhu berlínské synody. *Essen, 08.05.1958* (kopie z archivu ETF UK)

Příloha č. 2

Wir bitten um Frieden (BArch, DO/4/5614/1660-1662)

Příloha č. 3

Dopis E. Müller-Gangloffa ze dne 04.03.1958 J. L. Hromádkovi (archiv ETF UK)

Příloha č. 4

An alle Freunde der Aktion Sühnezeichen ! *Berlín, 31.01.1965.* (Büroarchiv ASF)

Příloha č. 5

Werte Freunde! *Poděkování MNV Lidice dobrovolníkům ASZ* Lidice, 09.09.1966. (Büroarchiv ASF)

Příloha č. 6

An alle Teilnehmer der Mannschaften Polen und CSSR 1967 Berlín, 06.06.1967 (Büroarchiv ASF)
Ihr lieben Freunde, Berlín 08.06.1967 (Büroarchiv ASF)

Příloha č. 7

Sehr geehrter Herr Bundeskanzler! Berlín 12.10.1972 (soukromý archiv)
Sehr geehrter Herr von Hammerstein, Berlín 04.11.1972 (soukromý archiv)

Příloha č. 8

An die Leitungen der Gedenkstätten Terezin und Lidice
nedatovaný koncept (EZA 97/937)
Prager Frühling ASZ Monatsbrief – 23. September 1968

Příloha č. 9

Památník Terezín dnešku i příštím generacím Rudé právo 8.7.1968

Příloha č. 10

Im Sinne von Aktion Sühnezeichen
BERLINER SONNTAGSBLATT – DIE KIRCHE. 10.12.1967 (EZA97/1722)

Příloha č. 11

B.Osvaldová: ***Nemohou zapomenout***
Universita Karlova ze dne 18.6.1969

Příloha č. 12

Ministerstvo zdravotnictví ČSSR Dr. Franzi v.Hammerstein,
Praha, 22.10.1969 (EZA 97/1773)

Příloha č. 13

V. Stach: ***K činnosti antisocialistických sil v ČSSR***
Národní výbory, 21.1.1971

Příloha č. 14

K.Lorenc: ***Tatsachen sprechen*** Prager Volkszeitung, 11.12.1970

Příloha č. 15

Erklärung des Vorstandes der Aktion Sühnezeichen
Berlín, 5.4.1971 (EZA 97/1772)

Příloha č. 16

Denkschrift über den Friedensdienst der Aktion Sühnezeichen/ Friedensdienste e.V. in der ČSSR Berlín, 16.4.1974 (EZA 97/1773)

Příloha č. 1

Dopis Gustava Heinemanna J.L.Hromádkovi o průběhu berlínské synody. Essen, 08.05.1958

(kopie z archivu ETF UK)

Bonn , den 8. Mai 1958
Bundeshaus Dr. H./S.
Fernruf 201 41 (Ortsverkehr)
201 51 (Fernverkehr)

Essen, Lindenallee 5

Dr.Dr. Heinemann
Mitglied des Deutschen Bundestages

An den
Oekumenischen Rat der Kirchen
in der Tschechoslowakei
z.Hd. Herrn Prof. Dr. Hromadka

Praha II
Jungmannova 9

Sehr geehrter Herr Professor!

Es ist nun zu begreiflich, daß Sie meine Antwort auf Ihre freundliche Einladung angemahnt haben. Entschuldigen Sie bitte meine Zögerung. Sie ist aus der Undurchsichtigkeit meiner Aufgaben hier entstanden. Zu den beruflichen und kirchlichen Verpflichtungen sind in verstärktem Maße politische Verpflichtungen hinzugetreten, seitdem ich dem Bundestag in Bonn angehöre. Angesichts dessen kann ich nicht alles wahrnehmen, was auf mich zukommt. Wegen der unverkennbaren Bedeutung der von Ihnen eingeladenen Konferenz habe ich versucht, mir den zeitlichen Spielraum zu verschaffen, der für die Reise nach Prag notwendig wäre. Leider gelingt dieses aber nicht. Ich war für die Tage, an denen Ihre Konferenz stattfinden soll (3o. Mai/ 3. Juni) schon seit längerem eine Verpflicht zu politischen Kundgebungen gegen die atomare Bewaffnung Westdeutschlan eingegangen, aus denen wieder herauszukommen sich nunmehr als unmöglich erwiesen hat. Deshalb muß ich Ihnen, wie ich bereits gestern telegraphi mitteilen, daß ich nicht kommen kann. Es tut mir das sehr leid, weil ic gern an Ihrer Beratung teilgenommen hätte,und weil ich zugleich gern erneut Ihnen und anderen Freunden dort begegnet wäre.

Sie haben gewiß die Synode unserer Evangelischen Kirche verfolgt, welch in der vorigen Woche in Berlin stattfand. Wir haben dort sehr intensiv die Frage diskutiert, ob Atomwaffen christlich verantwortet werden könn Es kam nicht zu einer einmütigen Antwort auf diese Frage. Es ist aber v mieden worden, daß ein Ja und ein Nein zu den Massenvernichtungsmitteln nebeneinander in unserer Kirche anzuerkennen sind. Die Auseinandersetzu wird also weitergehen und zu einer klaren Entscheidung führen müssen.

Wegen dieser Situation bei uns werden wir, die wir die Frage, ob irgendein Zweck denkbar sei, der die Anwendung von Massenvernichtungsmitteln rechtfertigen könnte, mit Nein beantworten, dankbar sein, wenn auch andere Personen oder kirchliche Konferenzen es ebenfalls aussprechen. Wir (das heißt: Niemöller, Gollwitzer, Vogel, Iwand usw. sind der Meinung, daß es jetzt um Erklärungen geht, in denen die Autoren persönlich bekennen, was sie für verantwortbar halten und was sie nicht für verantwortbar halten. Allgemeine Appelle an Regierungen oder allgemeine Warnungen an die Völker reichen nicht aus, um die schreckliche Entwicklung aufzuhalten. Jetzt müssen Wissenschaftler, Theologen, Arbeiter, Politiker, Soldaten usw. öffentlich sagen, daß sie für ihre Person jede Beteiligung an der Herstellung oder Anwendung von Atomwaffen ablehnen und daß sie diese Ablehnung in ihrem Umkreis zur Geltung zu bringen gewillt sind. Es darf nicht mehr einer auf den anderen warten, sondern wir meinen, daß jeder jetzt an seinem Platz selber so handeln sollte. In Westdeutschland haben dies vor 1 Jahr die 18 Atomphysiker (die sogenannten "Göttinger") getan. Sie verpflichteten sich öffentlich, jede Mitwirkung bei der Herstellu Erprobung oder Anwendung von Massenvernichtungsmitteln abzulehnen; si erklärten öffentlich, daß sie es mitverantworten wollen, die Bundesrepublik ohne Atomwaffen zu lassen. Dieses Beispiel hat starke Wirkun gehabt. Viele sind ihm gefolgt und es geht darum, daß dieser Kreis überall immer größer wird.

Wenn ich zu Ihrer Konferenz kommen könnte, wäre es mir wichtig gewesen, diese Gedanken und diese Erfahrung auszusprechen. So kann ich es nur auf diese Weise tun und die Bitte aussprechen, zu prüfen, ob Ihre Konferenz sich dem anschließen könnte.

Gewiß haben Sie noch weitere Fragen zu besprechen. Für das ganze Programm wünsche ich Ihnen von Herzen guten Verlauf.

Mit besten Grüßen für Sie und die anderen Freunde dor
bin ich

Ihr

(Dr. Heinemann)

Příloha č. 2

Wir bitten um Frieden

(BArch, DO/4/5614/1660-1662)

! DO/4/5614

13-17-18

Aktion "Sühnezeichen"

Wir bitten um Frieden

Wir Deutschen haben den zweiten Weltkrieg begonnen und schon damit mehr als andere unmessbares Leiden der Menschheit verschuldet; Deutsche haben in frevlerischem Aufstand gegen Gott Millionen von Juden umgebracht. Wer von uns Überlebenden das nicht gewollt hat, der hat nicht genug getan, es zu verhindern.

Wir haben vornehmlich darum noch immer keinen Frieden, weil zu wenig Versöhnung ist. Dreizehn Jahre sind erst in dumpfer Betäubung, dann in neuer angstvoller Selbstbehauptung vergangen. Es droht zu spät zu werden. Aber noch können wir, unbeschadet der Pflicht zu gewissenhafter politischer Entscheidung, der Selbstrechtfertigung, der Bitterkeit und dem Hass eine Kraft entgegensetzen, wenn wir selbst wirklich vergeben, Vergebung erbitten und diese Gesinnung praktizieren.

Des zum Zeichen bitten wir die Völker, die Gewalt von uns erlitten haben, daß sie uns erlauben, mit unseren Händen und mit unseren Mitteln in ihrem Land etwas Gutes zu tun, ein Dorf, eine Siedlung, eine Kirche, ein Krankenhaus oder was sie sonst Gemeinnütziges wollen, als Sühnezeichen zu errichten.

Lasst uns mit Polen, Russland und Israel beginnen, denen wir wohl am meisten wehgetan haben.

Wir bitten heute, Deutsche die Deutschen, daß sich um Gottes willen arbeitsfähige Männer aller Stände und Konfessionen bereitfinden möchten, je auf ein Jahr nach Polen, Russland oder Israel zu gehen, um dort gemeinsam ein Friedenszeichen zu errichten. Auch Frauen werden zur Mitarbeit gebraucht. Wer es für seine Person nicht vermag, bekenne sich zur Versöhnungstat durch ein Geldopfer, welches zur Beschaffung des Materials, des Unterhaltes für die Arbeitenden und zur Bestreitung der Unkosten dienen wird. Als Entgelt soll jeder Teilnehmer nur erhalten, was er für seinen Unterhalt und für die Reise benötigt. Wird das Werk in einem Jahr nicht fertig, so werden andere für ein weiteres Jahr aufgerufen. Mindestalter 17 Jahre. Der Meldung ist ein ärztliches Zeugnis über Gesundheit und Arbeitsfähigkeit beizufügen. Minderjährige bedürfen zur Meldung der Zustimmung des gesetzlichen Vertreters.

Der Dienst soll Deutsche aus der Bundesrepublik und der Deutschen Demokratischen Republik vereinen.

Wir bitten die Regierungen Polens, der UdSSR und Israels, den Dienst, wie viele sich immer dazu bereitfinden möchten, nicht als eine irgendwie beträchtliche Hilfe oder Wiedergutmachung, aber als Bitte um Vergebung und Frieden anzunehmen und zu helfen, daß der Dienst zustande kommt.

Wir bitten die Regierungen der Deutschen Demokratischen Republik und der Bundesrepublik, die Aktion zu gestatten und zu fördern.

Meldungen und Anschreiben an "Aktion Sühnezeichen":

Für DDR und demokratischen Sektor von Groß-Berlin:
Berlin C 2, Friedrichsgracht 53, Ruf 51 69 76
Bankkonto Nr. 1/8162 Berliner Stadtkontor, Berlin C 2, Kurstr.

Für Bundesrepublik und Westberlin:
Berlin-Charlottenburg 2, Jebensstr. 1, Aufgang 4, Ruf 32 87 01
Postscheckkonto Berlin-West Nr. 675

! DO/4/5614

Mitglieder der Synode der Evangelischen Kirche in Deutschland,
die den Aufruf "Sühnezeichen" sofort nach Bekanntgabe unterzeichnet haben.

Achenbach	Superintendent	Niederschelden üs. Siegen in Westfalen
Andler	Oberkonsistorialrat	Berlin C 2, Friedrichsgracht 53
Dr. Autenrieth	Ministerialrat	Stuttgart-W., Gaußstr. 82
D.Dr. Beckmann	Präses	Düsseldorf, Inselstr. 10
von Bismarck		Villigst üb. Schwerte/Ruhr
Boué	Oberkirchenrat	Düsseldorf, Inselstr. 10
Dr. Bourbeck	Studiendirektorin	Berlin-Spandau, Ev. Johannesstift
D. Braun	Generalsuperintendent	Potsdam, Eisenhartstr. 18
Brückner	Frau Alice	Weimar, Böcklinstr. 2
Burkhardt	Maschinenschlosser	Berlin-Weißensee, Langhansstr. 116
Busch	Superintendent	Bautzen, Aug.-Bebel-Platz 11
Cieslak	Ofensetzmeister	Seifhennersdorf/O.L., Zollstr. 9
Diakonisse Coerper	Oberin	Detmold, Hofstr. 8
Danielsmeyer	Ephorus lic.	Soest/Westf., An der Thomäkirche
Erbkamm	Stud.Ass.a.D.	Magdeburg, Basedowstr. 3
Dr. von Eickstedt	Arzt	Göttingen-Weende, Ev. Krankenhaus
Ellenbeck	Frau Hildegard	Berlin-Spandau, Ev. Johannesstift
Engel	Superintendent	Dirmingen/Saar, Illinger Str. 26
Figur	Superintendent	Berlin-Köpenick, Kirchstr. 4
D. Martin Fischer	Professor	Berlin-Zehlendorf, Heimat 27
Frau Dr. Flügge		Clausthal/Harz
Fournes	Lehrer	Ebersbach/Sa. Max-Höra-Str. 3
Fränkel	Oberkonsistorialrat	Görlitz, Berliner Str. 62
Führ	Generalsuperintendent	Berlin-Lichtenberg, Nöldnerstr. 43
Dr. v.d. Gablentz	Professor	Berlin-Dahlem, Habelschwerdter Allee 24
Galley	Pastor	Rostock, Trojanstr. 1
Giese	Professor	Berlin-Friedenau, Handjerystr. 19/20
Dr. Gollwitzer	Professor	Berlin-Nikolassee, Schopenhauerstr. 47
Lic. Dr. Güldenberg	Professor	Naumburg/S., Luxemburgstr. 22
D.Dr. Grüber	Propst	Berlin-Dahlem, Im Winkel 5
Haase	Kreiskatechet	Neustrelitz, Borwinheim
Hachtmann, Dr.	Landessynodalpräsident	Schwerin, Obotritenring 62
Dr. Hammelsbeck	Professor	W.-Wichlinghausen, Königsberger Str. 64
Helmbold	Studienrätin a.D.	Hildburghausen, Bergerscher Privatweg 2
Dr.Dr. Heinemann	Rechtsanwalt u. Notar	Essen, an d. Reichsbank 14
Heuner	Superintendent	Dortmund, Schliepstr. 11

Hildebrandt	Präsident	Berlin O 17, Stralauer Platz 32
Hoffmann	Propst	Nordhausen, Stolberger Str. 35
D. Jacobi	Bischof	Oldenburg/Oldenb., Amalienstr. 6
D. Jänicke	Bischof	Magdeburg, Am Dom 2
Dr. Johannes	Oberkirchenrat	Dresden A 20, Barlachstr. 3
Prof.Dr. Kinder	Professor	Münster/W., Martin-Luther-Str. 4
Dr. Kreyssig	Präses	Berlin-Treptow, Am Park 44
D. Krummacher	Bischof	Greifswald, Stalinstr. 35/36
Kunze	Pfarrer	Görlitz-Biesnitz, Schönberger Str.
Löwe	Oberstudienrat	Ballenstedt/Harz, Marx-Str. 5
Locher	Pfarrer	Düsseldorf, Graf-Recke-Str. 209
Mager	Synodalpräsident	Dresden N 6, Dr. Conert-Str. 8
Maetzke	Frau Lotte	Görlitz, Berliner Str. 62
Metzger	Rechtsanwalt	Darmstadt, Claudiusweg 15
D. Middendorf	Kirchenpräsident	Schüttorf, Krs. Bentheim, Mauerstr.40
D.Dr. Eberhard Müller	Akademiedirektor	Bad Boll ü. Göppingen/Württ.
Mütze	Landesinspektor	Karl-Marx-Stadt, Weststr. 111
D. Niemöller	Kirchenpräsident	Wiesbaden, Brentano Str. 3
D. Niesel	Pastor	Schöller, Post Dornap/Rhl.
Pagels	Landessuperintendent	Bad Doberan, Dammchaussee 3
Pfleiderer	Präsident	Stuttgart-N., Marstallstr. 3
Dr. Puttfarcken	Ministerialrat	Wiesbaden, Wilhelmstr. 24
Dr. Ranft	Arzt	Leipzig O5, Lilienstr. 4
D.Dr. Ritter	Kirchenrat u. Dekan	Marburg/Lahn, Liebigstr. 35
von Rohden	Rektor	Ilsenburg/Harz, Schloßstr. 19
Rott	Pfarrer	Koblenz, An der Christuskirche Hohenzollernstr. 2
D. Scharf	Präses	Berlin C 2, Neue Grünstr. 19
Schäfer	Arbeiter	Medingen b/Dresden, Bergtanne 131 f.
Schröter	Kirchenpräsident	Dessau, Friedrichstr. 22
Smidt	Landessuperintendent	Detmold, Postfach 132
Steinhauer	Industrieangestellter	Jeßnitz/Anh., Raguhner Str. 15
Dr. med. Schiele	Arzt	Naumburg, Friedenstr. 5
Stolte	Superintendent	Potsdam, Grünes Gitter 1
Schultz	Propst	Ziethen Krs. Anklam
D.Dr. von Thadden-Trieglaff	Kirchentagspräsident	Fulda, Magdeburger Str. 19
Dr. Verwiebe	Propst	Erfurt, Andreasstr. 16
D. Vogel	Professor	Bln.-Schlachtensee, Spanische Allee 38
D. Vogt	Bischof	Herrenhut/O.L.
Wätsel	Ephorus	Wittenberg, Predigerseminar
Wendelin	Landespfarrer	Dresden N 6, Arndtstr. 7
Welter	Frau Emmi MdB	Aachen, Arndstr. 15
Wibbeling	Propst	Langendiebach Krs. Hanau
D. Wilm	Präses	Bielefeld, Goethestr. 18

Auszüge aus den Rundschreiben der Aktion "Sühnezeichen".

Aus Rundschreiben Nr. 1 vom Mai 1958:

Die Regierungen der UdSSR, Polens und Israels, der Bundesrepublik und der Deutschen Demokratischen Republik haben unmittelbar, nachdem der Aufruf auf der Synode der EKiD bekanntgegeben war, Mitteilung von dem Vorhaben erhalten. Erst wenn übersehbar ist, wieviel zu Dienst bereit sein werden und was an Mitteln verfügbar wird, hat das Angebot genug Realität, um einen bestimmten Antrag auszusprechen und bestimmte Vorschläge zu erbitten. Das ist den genannten Regierungen auch geschrieben worden. ....

Schon jetzt zeigt sich, dass die Jugend, von der wir noch nicht einmal wussten, wie wir ihr die Aufgabe, Vergangenheit zu bewältigen, aufzuarbeiten, überhaupt begreiflich machen sollten, den tiefen und vielfältigen Fragen aufgeschlossen und voll Teilnahme zugewandt ist. Hier scheint eine gute Frucht dem Anliegen wirklicher Vergebung und Versöhnung zuzuwachsen. Bitte verstehen Sie an dieser Stelle noch einmal, dass wir bei allem gebotenen Fleiss nicht treiben und lärmen, sondern uns stören und beschenken lassen wollen. Es wäre zutiefst überzeugend, wenn die zunächst für Polen, Russland und Israel zustande kommenden Mannschaften überwiegend junge Menschen wären. Dann wird in der Aufgabe selbst und um sie herum für reife und ältere Menschen, die sich auch schon gemeldet haben, noch genug zu tun bleiben.

Es wird gefragt, ob nicht auch ein halbes Jahr statt des in Aussicht genommenen Jahres gedient werden könne. Wir erkennen die Bereitwilligkeit, ein halbes Lebensjahr daranzugeben, voll herzlichen Dankes an. Es könnte ja mehr persönliches Opfer in sich schliessen als im anderen Falle ein ganzes und mehr. Vielleicht lehrt die Erfahrung sogar, dass ein halbes Jahr das bessere, sachgerechtere Mass wäre. Wir bitten Teilnehmer, die sich nur auf weniger als ein Jahr meinen verpflichten zu können ihre Bereitwilligkeit aufrechtzuerhalten, bis wir das Gesamtergebnis der Meldungen besser übersehen. Verstehen Sie bitte, daß wir zunächst an einem Jahr festhalten. Die "Ablösung" ist ein praktisches Problem. Aber wichtiger ist ein innerliches Moment. Das Ganze kann zwar kein Akt der Wiedergutmachung sein, bei welchem Wert und Nutzbarkeit des Geleisteten in einigem Verhältnis zum einstmaligen Schaden stünde. Es kann vielmehr nur ein Tatzeichen für Sinnesänderung, Vergebung, Versöhnung sein. Aber als solches sollte es ein beträchtliches persönliches Opfer sein. Wer ein ganzes Jahr seines Lebens darangibt, hätte immerhin glaubhaft gemacht, daß es ihm sehr beträchtlich erscheint, was zu sühnen sein möchte.

Unterhaltspflichtige Väter fragen, wer ein Jahr lang für Frau und Kinder sorgt. Das würde Sache der Aktionsgemeinschaft sein. Das könnte sie getrost übernehmen. Macht Gott genug Menschen willig, ein Jahr umsonst zu dienen, so kann es an materiellen Hilfsmitteln aller Art nicht fehlen. Wir gedenken, dieser Frage noch auf eine bessere, persönlichere Weise beizukommen. Wo ein Familienvater oder sonst ein Mensch, der für andere zu sorgen hat, von dem Ruf erreicht und überwunden würde, sollte sich in einer Art Patenschaft um ihn herum ein Kreis von Nachbarn und Gesinnungsgenossen bilden, die es als ihren Beitrag ansehen, ihm nach Menschenvermögen die Sorgen um das, was er zurücklässt, abzunehmen. Materielle Entschädigung aus zentralen Mitteln könnte dann noch immer nach Bedarf und Gerechtigkeit geschehen. ....

Bitte geben Sie der gemeinsamen Aufgabe "Versöhnungszeichen" einen festen Platz in ihrem täglichen Gebet. Es wird wirklicher sein als alle Schwierigkeiten und Hindernisse.

Aus dem Rundschreiben Nr. 2 vom 9. Januar 1959:

Der Innenminister der Bundesrepublik hat die Aktion begrüßt und sie zu fördern zugesagt. Auch der Innenminister der Deutschen Demokratischen Republik hat das Vorhaben in einer Unterredung zustimmend beurteilt, wegen der Genehmigung für die Sammlung und Förderung in der Werbung aber zuständigkeitshalber an die Regierung verwiesen. Hier sind offizielle Schritte noch im Gange. Im westlichen Bereich ist die Sammlung für Berlin gesch

Příloha č. 3

Dopis E. Müller-Gangloffa ze dne 04.03.1958 J. L. Hromádkovi

(archiv ETF UK)

Evangelische Akademie Berlin
Berlin-Charlottenburg 2
Jebensstr. 1 - Aufgang 8
Telefon: 32 54 03

Berlin-Charlottenburg, den 4. März 1958

Herrn
Professor Hromadka
Comenius-Fakultät
Universität Prag
P r a g

Sehr verehrter Herr Professor,
lieber Bruder Hromadka!

Einen Tag zu spät ist mir eingefallen, daß ich das, was ich Ihnen in diesem Brief sagen will, sehr gut und sogar noch besser Bruder Gollwitzer auf den Weg hätte mitgeben können. Ich hoffe, daß dieser Brief nun wenigstens so rechtzeitig bei Ihnen eintrifft, daß Gollwitzer noch nicht weiter gereist ist, sondern sich über die Sache mit Ihnen unterhalten kann.

Es handelt sich um einen Plan, den wir für sehr dringend und wichtig halten. Wir hatten kürzlich ein erstes Gespräch mit einem verantwortlichen polnischen Journalisten, dem Deutschlandkommentator des Warschauer Rundfunks, Wladyslaw Sliwka. Diese Tagung über Deutschla und Polen hatte nicht nur einen sehr erfreulichen Verlauf, sondern auch ein bemerkenswert gutes und positives Echo in der deutschen Öffentlichk Die Evangelische Akademie hat hier, wie schon so manches Mal, einen stellvertretenden Dienst tun können, der ja auch allein ihre Existenz am Rande der verfaßten Kirche rechtfertigt.

Wir halten es für unsere Aufgabe, auf dem begonnenen Wege weiterzugehen, zumal die Politiker sich ja heute in einer Sackgassensituation vorfinden. Wir wollen den Himmelfahrtstermin, den wir schon mehrfach dem Thema Koexistenz gewidmet haben, in diesem Jahr zu einer Tagung mit ausländischen Studenten benutzen, zu der wir vor allem polnische und tschechische Studenten zu Gast haben möchten. Wir hatten schon im vergangenen Jahr eine ganz ähnlich angelegte Tagung mit dem Thema "Universität in der geteilten Welt", zu der wir aber leider keine Gäste aus Polen erhalten konnten.

In diesem Jahr haben wir nach einer mit Dr. Sliwka getroffenen

Absprache begründete Hoffnung, etwa zehn bis fünfzehn Polen bei uns zu haben. Sliwka riet uns, uns zu diesem Zweck mit der Evangelischen Kirche in Polen in Verbindung zu setzen. Als ich die Frage aufwarf, ob man nicht auch evangelische Studenten aus der Tschechoslowakei hinzuziehen sollte, war er sehr angetan von einer solchen Möglichkeit und meinte, für eine Dreier-Begegnung seien auch die Polen eher zu interessieren als für eine deutsch-polnische. Meine Bitte an Sie ist nun, uns zur Verwirklichung einer solchen Begegnung Ihre Hilfe zu leihen. Die Tagung soll von Himmelfahrt bis zum darauffolgenden Sonntag (14. - 18.5.) stattfinden. Wir haben als vorläufigen Arbeitstitel an "Christenheit in der geteilten Welt" gedacht, obwohl wir nicht nur die kirchliche oder geistliche Fragestellung behandelt wissen möchten. Mir wäre zunächst sehr erwünscht, Ihre Meinung über diese unsere Absicht zu erfahren, dann aber auch, inwieweit Sie uns Ihren Rat und konkrete Hilfe in Aussicht stellen können. Bruder Gollwitzer weiß von unserer Unternehmung noch nichts, wird Ihnen aber sicher das sagen können, was aus der Situation von Berlin heraus dazu gesagt werden kann.

Mit der Bitte um Ihre baldige freundliche Äußerung sowie mit brüderlichen Grüßen

bin ich

Ihr

Erich Müller-Gangloff

PS

Wir schicken Ihnen mit gleicher Post
das letzte Heft unserer Berichtszeitschrift
KOMMUNITÄT, in der Sie vielleicht der
programmatisch gemeinte Aufsatz über "Christsein als politische Aufgabe
interessiert. Berichte über die
Polentagung werden erst im nächsten Heft
erscheinen.

Příloha č. 4

An alle Freunde der Aktion Sühnezeichen ! *Berlín, 31.01.1965.*

(Büroarchiv ASF)

Wir sollten nicht nur fragen, warum wir geteilt sind. Vielleicht ist es noch wichtiger einzusehen, wozu wir geteilt sind; was für einen Sinn die über uns verhängte Teilung im Blick auf die Zukunft unseres Volkes und der Welt haben kann, wenn wir sie nicht nur als Verhängnis, sondern als Aufgabe aufzufassen bereit sind. Vielleicht ist uns aufgegeben, den Weltkonflikt, der das Unheil in sich birgt, am eigenen Leib zu erleben und der ideologischen Verfeindung, nachdem wir als Deutsche den Deutschen Nachbarn geworden sind, eine duldsame und verständnisbereite, nachbarliche Gesinnung entgegen zu setzen. Dann könnten wir vielleicht den schmerzlichsten Tag unserer jüngsten Geschichte, den 13. August 1961, als ein Anfangsdatum begreifen lernen, das uns von den Illusionen schnellfertiger Lösungen frei macht für Aufgaben, die wirksame Friedensstiftung bedeuten können. Wir könnten in der Selbstbescheidung, die wir in der Durchführung der Aktion Sühnezeichen gelernt haben, nächste kleine aber entschiedene Schritte zu neuer Nachbarlichkeit tun, die ein erster Ansatz zu dem sein könnte, was Carl Friedrich von Weizsäcker als die notwendige Generalstabsarbeit für den Frieden der Welt bezeichnet hat.

Für den Leitungskreis Ost

gez. Dr. Lothar Kreyssig

Der Leitungskreis West

gez. Irmgard Block
gez. Ernst Buczys
gez. Paul Cates
gez. Franz von Hammerstein
gez. Gotthard Kutzner
gez. Johannes Müller
gez. Erich Müller-Gangloff
gez. Hans-Richard Nevermann
gez. Joop Siezen
gez. Volker von Törne
gez. Klaus Wilm

AKTION SÜHNEZEICHEN

An alle Freunde der Aktion Sühnezeichen !

Die Verleihung des Theodor-Heuss-Preises gibt der Aktion Sühnezeichen d Anlaß, einen Augenblick innezuhalten und sich auf ihren Weg zu besinnen. W sehen den Preis als eine Ermutigung in unserem Bemühen an. Denn neben versöhnenden Tat in den Ländern, die im vergangenen Kriege durch unser Volk großes Leid erfahren haben, ist es unsere Absicht, im eigenen Lande für einen versöhnlichen Geist und wahrhafte Demokratisierung zu wirken.

Obschon unsere Kraft sehr gering ist, haben wir staunend und dankbar fest stellen können, wie überall, wo wir Zugang gefunden haben, Mißtrauen und Haß überwunden wurden und Frieden aus Versöhnung Gestalt gewann. Wir h ben in den verwundeten Völkern nicht wenige Menschen entdeckt, die als A wort auf unseren Dienst über die Verflechtung der Schuld und ihre Verbund heit in der Verantwortung nachdenken.

Mit diesen verheißungsvollen Anzeichen einer sich anbahnenden Heilung vo Augen erfüllen uns einige Erscheinungen in unserem Volke mit zunehmende Beunruhigung. Wir nehmen Entwicklungen wahr, die alle mühsam gewonne Nachbarlichkeit zunichte zu machen drohen. Die Erfahrungen unseres Dien stes verpflichten uns, dieses gerade jetzt unseren Freunden mitzuteilen un um ihr Mitdenken und ihre Mitbemühung bei der Überwindung dieser bedro lichen Phänomene zu bitten.

I. Mit großer Sorge erfüllt uns unsere Haltung gegenüber Israel. Sie ste unsere Versöhnungsarbeit in Frage, die wir in diesem Lande mit fünf Einsätzen begonnen haben. Durch das Fehlen diplomatischer Beziehun gen wird unser Hinweis auf die Sinnesänderung unseres Volkes unglaub würdig. Die Mitarbeit deutscher Wissenschaftler an der Produktion vo Atomwaffen in Ägypten gefährdet alles neu entstehende Vertrauen. Au diesen Gründen sprechen sich israelische Jugendorganisationen mehr mehr gegen Kontakte mit Deutschen aus.

Wenn man in der Bundesrepublik meint, man könne die deutsch-israelische Problematik durch wirtschaftliche Wiedergutmachung bereinigen, so muß gefragt werden, ob dies alles nicht sinnlos sei, wenn nicht der Wille zur Versöhnung aus Vergebung dahinter steht. Ebenso fragen wir, inwieweit die von der DDR vertretene Meinung in Israel Glauben finden kann, daß man sich durch den Aufbau einer neuen Gesellschaftsordnung von der Verantwortung für die gemeinsame deutsche Vergangenheit distanzieren kann.

II. Symptomatisch für unsere Unbußfertigkeit erscheint uns ein Vorgang, der das Land unseres ersten großen Einsatzes, Norwegen, beleidigen muß. Eine Infantrie-Division will ausgerechnet am 9. April, dem Tag des Überfalls auf Norwegen, die 25-Jahrfeier durch eine Kameradschaftsbegegnung in Berlin begehen. Wir geben mit solchen Instinktlosigkeiten denjenigen Norwegern Recht, die noch heute unversöhnlich auf die Zeit zurückblicken, in der ihr Land von unserer Armee besetzt war.

III. Ganz besonders trifft uns die Fragestellung, warum es uns bis heute nicht möglich war, in einem der östlichen Länder zu arbeiten. So haben sich die Türen nach Polen, das schon im Gründungsaufruf der Aktion Sühnezeichen an erster Stelle in der Reihe der zu besuchenden Länder steht, noch immer nicht aufgetan. Und gerade hier wäre ein Zeichen deutschen Versöhnungswillens notwendiger als anderswo.

Unserer Absicht, mit Polen zu einer neuen, vertrauensvollen Nachbarschaft zu kommen, steht ein ganzes Knäuel ungelöster nationaler und internationaler Probleme entgegen: Auf unserer Seite besonders das Fixiertsein auf das eigene Recht bzw. das an uns geschehene Unrecht und im Zusammenhang damit das Vergessen oder Verdrängen der vorhergegangenen Schuld von Menschen unseres Volkes. Wir kommen nicht weiter, wenn wir nicht über diese Mauer des Mißtrauens hinweg zunächst einmal dieses so schwer getroffene Volk verstehen zu lernen versuchen. Nicht weniger wichtig wäre es, Polen - besonders jungen Polen - großzügige Gelegenheit zu geben, unser Land kennenzulernen. Immerhin war der Besuch des Frankfurter Gerichts in Auschwitz ein Zeichen für die Polen, daß die deutschen Nachbarn sich ernstlich mit den Realitäten ihrer Vergangenheit auseinander setzen wollen. Möchte dies der Anfang einer Ära von erweiterten und vertieften Kontakten sein!

IV. In Coventry baute die Aktion Sühnezeichen ein Jugendbegegnungszentrum in der Ruine der zerbombten Kathedrale. Auf dieses Projekt antworten junge Engländer durch Aufbauarbeit in der durch englisch-amerikanische Bombenangriffe zerstörten Stadt Dresden. Diese Arbeit auf eine neue Zukunft hin wird jedoch in Frage gestellt, wenn unser Volk nicht bereit ist, darauf zu verzichten, sein Vertrauen weiterhin auf militärische Gewalt zu setzen.

Wenn die Massenvernichtungsmittel das Potential der Zerstörung ins Ungemessene vergrößern, so muß ihm ein Potential der Gewaltlosigkeit entgegengestellt werden. Haben nicht gerade wir Deutschen, die wir die Welt zweimal an den Rand des Abgrunds geführt haben, die Aufgabe, mit einer Politik der Gewaltlosigkeit zu beginnen? Das könnte in unserem besonderen Falle bedeuten: Verzicht auf Atomwaffen für beide deutsche Armeen; Beteiligung an den internationalen Bemühungen um Abrüstung, insbesondere um eine atomwaffenfreie Zone.

Alles das setzt ein Umdenken voraus. Um dieses zu befördern, ermutigen wir alle Freunde der Aktion Sühnezeichen gegen die Atombewaffnung deutscher Armeen einzutreten. Wer aus diesem Grunde an einem der Ostermärsche teilnimmt, hat die volle Unterstützung des Leitungskreises unserer Aktion. Denn Schweigen wäre neue Schuld.

V. Wir sind betroffen über die formal-juristische Verengung in der Diskussion über die Verjährung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen. Die Art und das Maß dieser Verbrechen sprengen die herkömmlichen Rechtsbegriffe. Die Bedenken gegen die Verlängerung der Verjährungsfrist sind vielfach so, daß die betroffenen Völker eine mehr oder weniger bewußte Begünstigung der Täter vermuten müssen.

Zu den Prozessen als Gesamtkomplex meinen wir anmerken zu sollen, daß die Bereitschaft zur Aburteilung nicht zum Alibi für diejenigen Deutschen werden darf, die ihre Hand nicht im gleichen Maße schmutzig gemacht haben. Wir müssen erkennen, daß alle jene Verbrechen nur möglich waren durch die Verirrung eines ganzen Volkes. Nur unter dieser Voraussetzung werden die Prozesse der inneren Heilung dienen können.

VI. Wenn wir nach der Umkehr unseres Volkes zu einem neuen Anfang streben, ist die schwierigste aller Fragen, die uns neben der nach einem guten Verhältnis zu unseren Nachbarn, nach der Verjährung der Gewaltverbrechen und nach der Berechtigung der atomaren Rüstung Besorgnis bereiten, die nach unserem Verhältnis zu der anderen Hälfte unseres Volkes. Haben wir schon ernstlich danach gefragt, warum wir geteilt sind? Sind wir es nicht selbst gewesen, die die Armeen der anderen Mächte durch den von uns entfesselten Krieg in unser Land geholt haben? Haben wir nicht den anderen Völkern Teilung und Verpflanzung von Volksgruppen, Ausrottung ihrer Intelligenz zugedacht und bereitet? Ist uns bewußt, daß wir außer den Millionen von Polen und Juden allein vier Millionen russischen Kriegsgefangenen das Schicksal der Vernichtung bereitet haben? Und ist die Teilung unseres Volkes nicht zudem die brutale, aber logische Konsequenz einer Politik, die beinahe zwei Jahrzehnte lang an all diesen Fragen vorbeigegangen ist?

All denen, die an diesem Punkt Schwierigkeiten haben, möchten wir ins Gedächtnis zurückrufen, daß auf unser Bekenntnis hin sich Menschen nicht mehr gegenseitig die Schuld vorwerfen, sondern unserem Beispiel folgen:

Junge Franzosen sind als Antwort auf unsere Arbeit in Taizé in die DDR gekommen, um dort in Sühnezeichengruppen mitzuarbeiten.

Junge Engländer leisten einen Versöhnungsdienst in Dresden.

Junge Schweizer arbeiten in unserer Israelgruppe mit.

Junge Leute aus verschiedenen Nachbarländern haben sich für Freiwilligendienste in Bergen-Belsen und Dachau gemeldet.

20 Jahre danach ... ? Zusammenbruch, Kapitulation, Befreiung, Niederlage, Nullpunkt. Es gibt Menschen, die meinen, nun müsse doch endlich Schluß sein mit Strafe und Sühne, mit der Erinnerung an das "1000jährige Reich". Sind 20 Jahre viel oder wenig, eine lange oder kurze Zeit nach dem 12 Jahre dauernden Reich, dem 6 Jahre dauernden Krieg und dem noch kürzer dauernden Morden in Auschwitz und anderswo? In 20 Jahren ist unendlich viel geschehen: Wiederaufbau, Familiengründungen, Sterben und neues Leben. Viele Wunden sind verheilt, manches ist vergessen und vergeben. Aber 20 Jahre sind doch auch eine kurze Zeitspanne, wenn man die ungeheuerlich einschneidenden Veränderungen bedenkt, wenn man die vielen unheilbaren Wunden betrachtet. Sie können in 20 Jahren nicht heilen.

Vor 20 Jahren haben wir quer durch Europa unendlich verschiedene Erlebnisse gehabt. Was bedeutet dieses Datum, diese Zeitspanne für unsere Nachbarn? Und was bedeutet der Unterschied zwischen ihrem Erleben und unserem Erleben? Wir müssen lernen - auch noch 20 Jahre danach - die Ereignisse mit den Augen des oder der Anderen zu sehen, desjenigen, der sich nie von den erhaltenen Schlägen erholt hat, derjenigen, die als Volk mindestens so stark oder gar noch stärker als wir aus der Bahn geworfen wurden.

Man müßte einmal nicht nur Zeitungsartikel oder Reden, sondern auch das päischen Ländern nebeneinanderstellen - etwa aus der Sowjetunion, Polen, Deutschland, Holland, England, Israel - um sich eine Vorstellung von der Aufgabe zu machen: nicht gegen- oder nebeneinander, sondern füreinander leben. - Wir wären dankbar, wenn besonders unsere Gruppen, aber auch Freunde uns möglichst viele Gedanken und Material aller Art zu diesem Thema zuschickten, damit wir es vielleicht für alle zusammenstellen.

Im Herbst planen wir je eine Studienfahrt nach Polen und in die Sowjetunion. Da Sühnezeichen dort noch nicht möglich sind, möchten wir auf diese Weise Menschen, ihre Schicksale, ihr Denken, ihre Hoffnungen kennenlernen. Wir sind der Überzeugung, daß dies eine gute Vorbereitung für die kommenden Sühnezeichen ist.

Im April dieses Jahres sind folgende Gruppen für ein Jahr ausgesandt worden:

Finnland: 6 Mädchen - sozialer Dienst -

Anschrift: Nelly Kasjankov
Lastenkoti
MELTAUS / Finnland

Norwegen: 20 Mädchen - sozialer Dienst -

Anschrift: Gruppe Aktion Sühnezeichen
c/o Renate Pokrandt
Diakonhjem
VINDEREN/Oslo/Norwegen

Belgien: 5 Mädchen - sozialer Dienst -

Anschrift: Gruppe Aktion Sühnezeichen
78, rue de Calvaire
WASMUËL/Borinage/Belgien

Jugoslawien: 4 Mädchen, 22 Jungen - Bau einer Kindertagesstätte - Gruppenleiter: Günter Kube

Anschrift: Gruppe Aktion Sühnezeichen
Direkcija za stambena i komunalna izgradba na grad
SKOPJE - Makedonija
Postfah 38 Gradjewinska grupa
Aktion Sühnezeichen
Jugoslawien

Příloha č. 5

Werte Freunde!

Poděkování MNV Lidice dobrovolníkům ASZ Lidice, 09.09.1966.

(Büroarchiv ASF)

5 X Kontrolle

RADA MÍSTNÍHO NÁRODNÍHO VÝBORU V LIDICÍCH

Zn.: I/b. 1719,

Vyřizuje: Žižka

V Lidicích, dne 9. September 1966.

Aktion Sühnezeichen
Bischofstrasse 6-8
102 B e r l i n , DDR.

773/ 14. Sep. 1966

Werte Freunde!

Ich benütze gerne die Gelegenheit Ihnen mitzuteilen, dass im Monate August folgende Herren unsere Gemeinde Lidice besuchten:

Christoph Märker, 124 Fürstenwalde, Langewaler Str. 1.,
Peter Diessner, 806 Dresden, Sebnitzer Str. 11,,
Hartmut Rau, 9412 Schneeberg, Pestalozzistr. 21.,
Dr. Dietrich Erdmann, 1185 Berlin, Schneewittchenstr. 37.,

welche 8 Tage in unserem "Garten der Freundschaft und des Friedens " arbeiteten.

Ich betone, dass wir uns die damit erwiesene Solidarität und Frendschaft, welche damit diese Herren uns gegenüber erwiesen haben, über alle Massen zu Schätzen wissen.

Wir danken diesen Herren nochmals durch Ihre Vermittlung.

Mit freunschaftlichen Grüssen und alles für den Frieden

M. Jarošová
Vorsitzende des Ortausschusses
der Gemeinde Lidice

Jarošová m.

Telefon: Lidice 21

Adressen!
H. Erdmann

St 302 2632 65

Příloha č. 6

An alle Teilnehmer der Mannschaften Polen und CSSR 1967

Berlín, 06.06.1967 (Büroarchiv ASF)

Ihr lieben Freunde,

Berlín 08.06.1967 (Büroarchiv ASF)

Aktion Sühnezeichen

102 Berlin, den 6. Juni 196
Bischofstr. 6-8
Telefon: 51 69 61

An alle Teilnehmer
der Mannschaften Polen und CSSR 1967

Meine lieben Mädchen und Jungen,

wir werden keine Ausreisebewilligung erhalten. Am 22. Mai ist es Christian Schmidt und Günter Särchen im Staatssekretariat für Kirchenfragen eröffnet worden. Wir alle sind davon betroffen. Einen ersten Umblick, was es für unseren Dienst bedeuten möchte, findet Ihr im Rundschreiben II/1967. Als Nächstbetroffene werdet Ihr, so hoffen wir, der Frage besonders offen sein, was uns in der schmerzlichen Prüfung zugedacht ist. Ihr wart ausersehen, Saatpflege zu tun auf dem Acker der Versöhnung. Und nach 2. Tim. 2,6 soll der Bauer, der sich müht, am Ertrag auch zuerst teilhaben. Es wird ein neuer, entschiedener, wirksamer Gehorsam sein, so gewiß in allem Gericht Gnade verborgen ist. Wir sind auch dankbar, daß wir nicht bis zuletzt im Unklaren gelassen worden sind und eine offene Begründung gehört haben.

Wir haben ernstlich alle aufmerksam zu sein, wieweit wir vor neue Möglichkeiten und Notwendigkeiten gestellt werden. Auch der Zusammenhang mit der Bestreitung Israels, das Anbruch, Mitte und Ziel aller Versöhnung ist, ist ja ebenso wirklich, wie verborgen.

Aber bis wir eine neue Weisung empfangen, haben wir geduldig und beharrlich zu bleiben bei dem, war wir gelernt haben und uns vertraut ist 2. Tim. 3,14. Jeder und jede ist daher herzlich eingeladen, unverdrossen das für diesen Sommer geplante Opfer an Zeit, Urlaubsmuße, Entspannung in einem unserer innerdeutschen Lager zu erbringen. Es wird einen eigenen Segen bei sich haben. Schon jetzt ist mancherlei sinnvolle Beziehung zwischen dem ursprünglichen Plan und dem Ersatzdienst erkennbar. Und als wir 1964 beim ersten Anlauf nicht hinauskamen und die eine Mannschaft statt nach Auschwitz von Görlitz nach Sachsenhausen, die andere statt nach Chełmno von Frankfurt nach Ravensbrück pilgerte, haben wir dabei erkannt, daß wir diese geistliche Weise des Unterwegsseins offenbar neu lernen und auch im innerdeutschen Dienst weiterpflegen sollen. Wir teilen am Briefende mit, was wir anzubieten haben. Wer auf diesem Weg zur Sache steht, ist besonders herzlich willkommen.

Aber nochmals: wir geben acht, ob wir in alledem zu einer mehr verteilten, persönlichen, unorganisierten Verwirklichung unseres Auftrages geführt werden. Wer daheimbleiben oder irgendwo im Lande ausruhen will, lade einen unserer ausländischen Freunde zu sich ein.

Wer allein oder mit einer Gesellschaft ins Ausland kommt, reise getrost und ohne jede besondere Weisung von uns. Wenn er unserem Auftrag treu bleibt, wird er vielfältig und ohne Programm Gelegenheit finden, der Versöhnung zu dienen, die er im Herzen trägt.

Wer dieses Jahr nicht mit ins Lager kommt, schreibe aber vom Urlaub einem Lager oder uns einen Gruß, damit wir in der Freiheit der Kinder Gottes beieinander bleiben und voneinander wissen.
Tust Du aber im Lager mit, so bitten wir Dich

vom bis ins Lager

zu kommen. Wir müssen aber Klarheit haben. Bitte schreibe sofort.

Schalom!

Lothar Kreyssig

Aktion Sühnezeichen

102 Berlin, den 8. Juni 1967
Bischofstr. 6-8

Ihr lieben Freunde,

am 17. Oktober 1966 ist uns im Staatssekretariat für Kirchenfragen der DDR eröffnet worden, unsere Lagerdienste in Polen und CSSR und die Beteiligung von Ausländern an unseren innerdeutschen Sühnezeichen-Lagern sei Mißbrauch der staatlichen Reisebestimmungen gewesen, weil alle diese Personen Einreise- und Ausreiseerlaubnis nur als Privatpersonen hatten. In den folgenden Monaten haben die staatlichen Organisationen und Verwaltungen in VR Polen und der CSSR, die bei unseren Besuchen 1965 und 1966 Vertrauen zu unserem Dienst der Versöhnung gewonnen hatten, ihre Einladungen für 1967 alle erneuert. Wir haben beim Staatssekretariat für Kirchenfragen um Bescheid gebeten, ob wir auf Ausreisebewilligung rechnen können. Am 22. Mai ist uns die Ablehnung eröffnet worden. Bitte ersehen Sie das Nähere aus dem beifolgenden Rundschreiben und Monatsbrief Juni. Zwischen Ihnen und uns ist in der Versöhnung soviel Verbundenheit und unbedingtes Vertrauen erwachsen, daß wir Sie nicht anders beteiligen und unterrichten können, wie unsere eigenen Teilnehmer.

Sie hören, daß Sie mit Ausweisung zu rechnen haben, wenn Sie in der bisherigen Weise, d.h. als von dem ökumenischen Werk "Sühnezeichen" eingeladener Besucher, an einem unserer Lager teilnehmen. Wir können nicht wünschen und erwarten, daß Sie sich aus dem Lande ausweisen lassen, in das Sie um des Friedens, der Versöhnung, einer neuen Nachbarlichkeit willen gekommen sind. Aus staatsbürgerlicher Mitverantwortung können wir auch die Bitterkeit nicht aufkommen lassen, die mit einer solchen Zwangsmaßnahme im Empfinden der Besucher unvermeidlich entstehen würde. Damit ist die Grundlage für die im freudigen Einvernehmen zwischen Ihnen und uns bisher vorgesehene Einladung entfallen.

Aber Sie persönlich und unsere Teilnehmer persönlich sind nicht gehindert, privat, je nach den für Jeden und Jede gegebenen Möglichkeiten, die herzlichen Freundschaften weiterzupflegen, die hin und her schon zahlreich entstanden sind, und sich dazu wechselseitig zu besuchen und einzuladen. Das kann das ganze Jahr hindurch und zu mannigfachen Gelegenheiten geschehen. Ist bei solchem Besuch irgendwo ein Lager von uns im Gange, so kann es auch nicht verboten sein, die alten Freunde dort einmal zu besuchen und wiederzusehen.

Aber nochmals: Wir vermitteln oder organisieren das in keiner Weise, überlassen es vielmehr völlig der privaten Initiative und den Möglichkeiten, die def Einzelne hat. Es könnte uns Deutschen ganz erzieherisch und heilsam sein, in einer von einem inneren Antrieb lebenden Sache nichts mehr zu veranstalten und zu organisieren. Vielleicht werden wir auf diesem Wege erst recht die Sühnezeichen-Familie, als die wir uns schon lange empfinden.

Lassen Sie uns weiter im Gedenken aneinander und in der Fürbitte füreinander zusammenstehen.

Schalom!

Arnim

Příloha č. 7

Sehr geehrter Herr Bundeskanzler!

Berlín 12.10.1972 (soukromý archiv)

Sehr geehrter Herr von Hammerstein,

Berlín 04.11.1972 (soukromý archiv)

ABSCHRIFT!

Absender: Aktion Sühnezeichen DDR 104 Berlin, Auguststraße 82 am 12. Oktober 1972

Herrn
Bundeskanzler Willy Brandt

Bonn

Sehr geehrter Herr Bundeskanzler!

In einer Zeit, in der die Entspannungspolitik Ihrer Regierung zugleich begrüßt und bekämpft wird, möchte die Leitung der Aktion Sühnezeichen in der DDR mit diesem Brief Ihnen und Ihren Freunden für Ihre Schritte auf dem Weg der Versöhnung mit unseren Nachbarn im Osten danken.

Wie Sie wissen, bemüht sich die Aktion Sühnezeichen seit Jahren, Menschen unseres Volkes bereit zu machen, die im 2. Weltkrieg begangenen Verbrechen deutscher Menschen an anderen Völkern als Schuld zu erkennen und öffentlich zu bekennen. Sie versucht, mit der Bitte um Vergebung, Zeichen für Versöhnung und Frieden mit unseren Nachbarn zu setzen.

Darum haben wir Sie in Gedanken auf Ihren Reisen nach Moskau und Warschau begleitet. Wir würdigen Ihre politische Absicht, die nicht nur in den Verträgen erkennbar wird, sondern auch in Ihrer persönlichen Haltung, die Sie besonders in Warschau zeigten. Dass Sie als Antifaschist, stellvertretend für viele Ihre Knie vor dem Warschauer Mahnmal gebeugt haben, zeigt uns Ihre Gesinnung: Frieden durch Versöhnung zu erreichen.

Wir wissen, wie schwer Sie es haben, diese Politik der eigenen Bevölkerung verständlich zu machen. Zu lange sind in der Bundesrepublik Hoffnungen wachgehalten worden, die nicht erfüllbar waren und sind.

Sie werden heute der „Verzichtspolitik" verdächtigt. Wenn Sie wirklich auf etwas verzichtet haben, dann – nach unserer Überzeugung – nur auf Rechte, die wir Deutsche bereits durch eigene Schuld verloren hatten.

Selten hat sich die richtige politische Einsicht mit der Mehrheit des Volkes verbunden. Um so wichtiger ist deswegen Ihr augenblickliches Bemühen, möglichst viele Menschen – die Mehrheit – für den von Ihnen eingeschlagenen Weg zu gewinnen. Bewusst sagen wir „ für den Weg" und nicht „für das Ziel", denn in der Zielstellung, den Frieden, soziale Gerechtigkeit und umfassende Sicherheit zu erreichen, sind sich bekanntlich die meisten Menschen einig. Doch nicht auf jedem Weg ist dieses Ziel erreichbar. Nur wer sich zu der Schuld in der Vergangenheit bekennt, und die realen Möglichkeiten der Gegenwart erkennt, wird den Weg in politisches Neuland finden, in dem es sich leben lässt.

Die unterschiedlichsten Gegner Ihrer Politik brauchen wir nicht zu benennen. Wir wünschen Ihnen, dass Sie sich von keinem Ihrer Gegner irritieren oder missbrauchen lassen.

Wir meinen, dass Ihre Entspannungspolitik zu einer wachsenden Kommunikation der europäischen Staaten unterschiedlicher Gesellschaftsordnungen beiträgt und hoffen, dass Sie diese Politik auch weiterhin verantwortlich fortsetzen können.

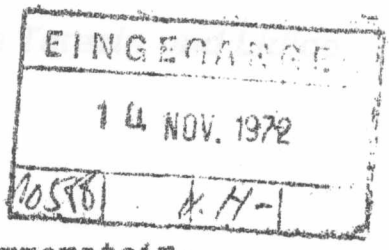
Gott gebe Ihnen und Ihren Freunden für den weiteren Weg Kraft und Mut.

Es grüßt Sie die Leitung der Aktion Sühnezeichen in der DDR.

Gez. Dr. Dietrich Erdmann
Gez. Günter Särchen
Gez. Gottfried Zollmann
Gez. Werner Liedtke
Gez. Christian Schmidt

BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND
DER BUNDESKANZLER

Bonn, den 9. November 1972

Sehr geehrter Herr von Hammerstein,

Sie waren so freundlich, mir einen Brief der Leitung der Aktion Sühnezeichen in der DDR zuzuleiten; ich danke Ihnen dafür.

Ich habe den Brief sehr genau gelesen und freue mich über dieses positive Echo auf die Bemühungen der Bundesregierung, die Folgen des Krieges und der Teilung Deutschlands nach Kräften zu mildern.

Bitte, übermitteln Sie den Verfassern des Schreibens bei Gelegenheit meinen persönlichen Dank.
Auf Ihre Mitteilung hin, daß gegen eine Veröffentlichung des Briefes keine Bedenken bestünden, habe ich ihn an das Presse-und Informationsamt der Bundesregierung weitergeleitet.

Mit freundlichen Grüßen

Herrn
Dr. F. von Hammerstein
Aktion Sühnezeichen
Friedensdienste

1000 B e r l i n 12
Jebensstraße 1

Příloha č. 8

An die Leitungen der Gedenkstätten Terezin und Lidice

nedatovaný koncept (EZA 97/937)

Prager Frühling

ASZ Monatsbrief – 23. September 1968

Entwurf

An die Leiter der Gedenkstätten Terezin und Lidice

Sie haben sich seit zwei Jahren jeweils in den Sommerwochen den Dienst junger Deutscher in Ihren Gedenkstätten gefallen lassen. Er sollte zum Ausdruck bringen, daß wir uns unter die Schuld unseres Volkes beugen und uns des Unrechtes schämen, das Ihrem Volk 1938 bis 45 durch uns in freventlicher Gewalt geschehen ist. Indem Sie uns freundlich und verständnisvoll aufgenommen haben, ist Versöhnung geschehen. Die uralte Nachbarschaft unserer beiden Völker in der Mitte Europas ist an einem Punkt heil geworden, wo ihre Zerstörung bis ins Innerste sichtbar geworden war.

Aber wir sind auch erschrocken, wie mächtig die Anfänge wirklichen Friedens noch und wieder von Unduldsamkeit, Mißtrauen und Waffengewalt bedroht sind. Wir können die vielfältigen Zusammenhänge im Einzelnen nicht beurteilen. ~~Aber wir brauchen es auch nicht.~~ Denn wo wir in der Entscheidung des Gewissens mit Ihnen in teilnehmerder Liebe verbunden sind, ist die Wahrheit eindeutig:

Als Deutsche aus der DDR, die für Versöhnung einstehen und dienen, lernen wir aus eigener Anschauung, daß durch eine sozialistische Ordnung die Lebensverhältnisse und Produktionsbedingungen entscheidend und unumkehrbar verändert sind und eine bessere soziale Gerechtigkeit Raum bekommen hat. Weil Sozialismus so wenig wie jede menschliche Ordnung vollendet sein und automatisch wirken kann, können Nachteile im System und menschliche Schwäche in der Verwirklichung an diesem Urteil nichts ändern. Das ist auch die geschichtliche Erfahrung Ihres Volkes. Wir glauben ~~Ihnen daher~~, daß es dem tschechoslowakischen Volk und seiner Regierung bei den 1968 begonnenen Reformen ~~nicht~~ um ~~konterrevolutionäre~~ politische sozialistische Ziele ging und geht.

Geistig tiefe und weittragende Entscheidungen können dadurch besonders geschichtswirksam werden, daß dafür gelitten wird. Im Anbruch eines neuen Weltzeitalters empfinden wir das Zeugnis Ihres Reformwillens und das Leiden dafür als den Entschluß, gutes, demokratisches und humanistisches Erbe mit sozialistischen Errungenschaften zu verbinden, und damit den Sozialismus zu einer ganz neuen und weltweiten Geschichtsmächtigkeit zu verhelfen.

Gewalt löst kein Problem. Auch in einer geordneten Weltgesellschaft der Völker wird sich mit jeder geistigen Entscheidung von geschichtlicher Tragweite acht verbinden. Aber entschiedener als je zuvor müssen die Mächtigen der Versuchung zum Ausbruch in die Gewalt widerstehen. Sonst widerlegen und zerstören sie, was ihnen aufgetragen war. Indem Sie es über sich gewonnen haben, Gewalt nicht mit Gewalt zu erwidern, haben Sie allen Beteiligten einen stellvertretenden Dienst geleistet. Das wird auf dem langen Weg gute und reiche Frucht tragen.

Daß unter den ~~Besatzungs~~truppen auch Deutsche waren, hat Ihnen - wir wissen und verstehen es - die Schrecknisse der Vergangenheit wieder gegenwärtig gemacht. Einzig mit dem Recht, der zwischen uns begonnenen Versöhnung bitten wir Sie: überlassen Sie sich nicht einer verständlichen Verbitterung; weder gegen die Deutschen noch gegen die anderen beteiligten Völker. Vor allem nicht gegen das sowjetische Volk, ~~Man muß sich~~ vergegenwärtigen, daß ~~der russische Mensch~~ für die Durchsetzung der sozialen Gerechtigkeit länger und mehr gelitten hat als andere. Wenn jetzt durch Gewalt Unrecht geschehen ist, so helft Ihr durch Versöhnungsbereitschaft zum Frieden. In Liebe, Hoffnung und Geduld auf der Wahrheit zu beharren, ist der einzig gewisse Weg, ihr zum Sieg zu helfen.

Möchten Sie dazu täglich neuen Beistand und behüteten Weg haben!

~~Schalom!~~

Evangelisches Zentralarchiv in Berlin (ZA 5129 / 07) | Signatur: EZA 97 / 937

Aktion Sühnezeichen
104 Berlin, Auguststr. 82

Anfang Monatsbrief September 1968

Liebe Freunde,
am 20./21. September war der Leitungskreis zur dritten, ordentlichen Tagung dieses Jahres beisammen. Die September–Tagung war im Rückblick auf die Sommerlager, im Vorblick auf das Jahrestreffen schon immer besonders wichtig. Diesmal sollten ihr Mitteilungen im Monatsbrief umsoweniger etwas vorwegnehmen, als die weltpolitischen Ereignisse alle aufs stärkste bewegten. Versöhnung als Friedewirken zwischen den Völkern kann ja nicht im Winkel geschehen.
Um den vielen neugewonnenen Freunden in der Tschechoslowakei in ihrem Ringen um einen Frieden in Wahrheit und Liebe unsere Solidarität zu bezeugen, hat der Leitungskreis am 21. September an die Leiter der KZ-Gedenkstätten in Terezin und Lidice zu schreiben beschlossen. So gewiß Tat und Haltung in unserem Dienst das erste und eigentliche Zeichen sind und bleiben müssen, ist jetzt auch das teilnehmende Wort geboten. Es zu unterdrücken, würde eine schuldhafte Versäumnis sein. Darüber war volle Einmütigkeit. Wir sehen aber davon ab, den Wortlaut mitzuteilen. Er bekäme im Monatsbrief eine, wenn auch begrenzte, Öffentlichkeit, die politisch mißbraucht werden könnte und der Absicht des persönlichen Zeugnisses zuwiderliefe.

[...]

Prager Frühling 1968

Brief des Leitungskreises der Aktion Sühnezeichen in der DDR an die Leitungen der Gedenkstätten in Lidice und Terezin

(Anrede) Berlin, 23. September 1968

Sie haben sich seit zwei Jahren jeweils in den Sommermonaten den Dienst junger Deutscher in Ihren Gedenkstätten gefallen lassen. Er sollte zum Ausdruck bringen, daß wir uns unter die Schuld unseres Volkes beugen und uns des Unrechtes schämen, das Ihrem Volk 1938 bis 1945 durch uns in freventlicher [verbrecherisch, frevelhaft] Gewalt geschehen ist. Indem Sie uns freundlich und verständnisvoll aufgenommen haben, ist Versöhnung geschehen. Die uralte Nachbarschaft unserer beiden Völker in der Mitte Europas ist an einem Punkt heil geworden, wo ihre Zerstörung bis ins Innerste sichtbar geworden war.

Aber wir sind auch erschrocken, wie mächtig die Anfänge wirklichen Friedens noch und wieder von Unduldsamkeit, Misstrauen und Waffengewalt bedroht sind. Wir können die vielfältigen Zusammenhänge im Einzelnen nicht beurteilen. Aber wo wir in der Entscheidung des Gewissens mit Ihnen in teilnehmender Liebe verbunden sind, ist die Wahrheit eindeutig: Als Deutsche aus der DDR, die für Versöhnung einstehen und dienen, lernen wir aus eigener Anschauung, daß durch eine sozialistische Ordnung die Lebensverhältnisse und Produktionsbedingungen entscheidend und unumkehrbar verändert sind und eine bessere soziale Gerechtigkeit Raum bekommen hat. Weil Sozialismus so wenig wie jede menschliche Ordnung vollendet sein und automatisch wirken kann, können Nachteile im System und menschliche Schwäche in der Verwirklichung an diesem Urteil nichts ändern. Das ist auch die geschichtliche Erfahrung Ihres Volkes. Wir glauben, daß es dem tschechoslowakischen Volk und seiner Regierung bei den 1968 begonnenen Reformen um sozialistische Ziele ging und geht, wiewohl wir die Besorgnis um Verfälschung durch reaktionäre Einflüsse verstehen.

Geistig tiefe und weittragende Entscheidungen können dadurch besonders geschichtswirksam werden, daß dafür gelitten wird. Im Anbruch eines neuen Weltzeitalters empfinden wir das Zeugnis Ihres Reformwillens und das Leiden dafür als den Entschluss, gutes, demokratisches und humanistisches Erbe mit sozialistischen Errungenschaften zu verbinden und damit dem Sozialismus zu einer ganz neuen und weltweiten Geschichtsmächtigkeit zu verhelfen.

Gewalt löst kein Problem. Auch in einer geordneten Weltgesellschaft der Völker wird sich mit jeder geistigen Entscheidung von geschichtlicher Tragweite Macht verbinden. Aber entschiedener als je zuvor müssen die Mächtigen der Versuchung zum Ausbruch in die Gewalt widerstehen. Sonst widerlegen und zerstören sie, was ihnen aufgetragen war. Indem Sie es über sich gewonnen haben, Gewalt nicht mit Gewalt zu erwidern, haben Sie allen Beteiligten einen stellvertretenden Dienst geleistet. Das wird auf dem langen Weg gute und reiche Frucht tragen.

Daß unter den fremden Truppen auch Deutsche waren, hat Ihnen – wir wissen und verstehen es – die Schrecknisse der Vergangenheit wieder gegenwärtig gemacht. Einzig mit dem Recht der zwischen uns begonnenen Versöhnung bitten wir Sie: Überlassen Sie sich nicht einer verständlichen Erbitterung; weder gegen die Deutschen noch gegen die anderen beteiligten Völker, vor allem nicht gegen das sowjetische Volk, das für die Durchsetzung der sozialen Gerechtigkeit länger und mehr gelitten hat als andere. Wenn jetzt durch Gewalt Unrecht geschehen ist, so helft Ihr durch Versöhnungsbereitschaft zum Frieden. In Liebe, Hoffnung und Geduld auf der Wahrheit zu beharren, ist der einzig gewisse Weg, ihr zum Sieg zu verhelfen.

Möchten Sie dazu täglich neuen Beistand und behüteten Weg haben!

Der Leitungskreis der Aktion Sühnezeichen *(Unterschriften)*

Příloha č. 9

Památník Terezín dnešku i příštím generacím

Rudé právo 8.7.1968

Památník Terezín dnešku a příštím generacím

■ Další pietní místa zpřístupněna návštěvníkům
■ Uctění památky terezínských mučedníků

TEREZÍN 7. července (lc) — V neděli byli v památníku Terezín v bývalém ghettu zpřístupněny veřejnosti nové ideově a umělecky upravené obřadní síně křesťanská a židovská spolu s bývalou márnicí. Jak nám sdělil ředitel památníku, prom. historik M. Pávek, je to jeden z prvních kroků, směřujících k odstranění deformací v nazírání na úlohu Židů za II. světové války a k uctění piety všech, kteří v Terezíně v době okupace naší země zahynuli.

Na úpravách se podíleli příslušníci západoberlínské mládeže, evangelické organizace Ewangelische Industrie Jugend. Ideový návrh vypracoval akademický architekt Jiří Musil a uměleckou část výzdoby navrhl akademický sochař J. Marek. Úpravy pietních síní v Terezíně budou pokračovat uměleckou výzdobou prostoru bývalého kolumbária, kde byl ukládán popel s pozůstatky desetitisíců obětí německého fašismu, a který byl odtud nacisty na podzim v roce 1944 odvezen a vhozen do řeky Ohře.

Rovněž bývalá železniční vlečka, která se nachází v blízkosti zpřístupněných objektů, bude upravena a stane se jejím historicky významným památkovým místem, neboť po ní přijížděli do Terezína vězňové téměř z celé Evropy a odjížděli odtud na smrt do vyhlazovacích táborů.

Přípravný výbor bývalých terezínských vězňů jednal také se zástupcem ministerstva národní obrany o vytvoření předpokladů pro uskutečnění dalších akcí, které jsou nutné k tomu, aby Památník Terezín mohl plnit své důležité poslání při antifašistické výchově naší mládeže a v úsilí o zabezpečení míru v Evropě.

Jde především o uvolnění míst na břehu řeky Ohře, odkud esesmani naházeli do vody papírové urny s popelem 22 000 umučených vězňů a o vyřešení nevhodné symbiózy židovského hřbitova a vojenského cvičiště. Dále je nutné uvolnit vhodné objekty pro vybudování trvalé židovské expozice v ghettu a upravit místa bývalého masového hrobu v kasárnách pod Radobýlem.

V neposlední řadě je třeba též urychlit výstavbu moderního areálu služeb pro návštěvníky Terezína.

[illegible] Plzeňsku: za [illegible] družstevních spolků [illegible] především vzpomněli [illegible] západočeského kraje [illegible] družstevníků na Plzeňsku, ale opět spojením společenství družstevníků právě v dnešní obrodné době dochází postupně k ekonomické a společenské rehabilitaci družstevníků.

Jednoty v Západočeském kraji sdružují dnes přes 111 000 členů; vykonaly obrovský kus záslužné práce na vesnici a jejich soutěžení se státním obchodem v městech, které se opět rozvíjí, bude jen ku prospěchu našeho trhu.

Příloha č. 10

Günter Horst: ***Im Sinne von Aktion Sühnezeichen***

Berliner Sonntagsblatt – Die Kirche, 10.12.1967

(EZA97/1722)

Evangelisches Zentralarchiv in Berlin (ZA 5026 / 08) | Signatur: EZA 97 / 1722

DER Ausschnitt 1 BERLIN 45, Königsberger Str. 37
Telefon 0311/73 85 90 Telex: 1-83 538

Berliner Sonntagsblatt - Die Kirche
1000 Berlin 41

10.12.67 AH

Im Sinne von Aktion Sühnezeichen

Evangelische Jugend Charlottenburgs arbeitete in Theresienstadt

SX

Theresienstadt war vor 50 Jahren noch ein harmloser Name, der Name einer Festung, die Kaiser Joseph II. in seinem böhmischen Grenzland gegen Preußen erbaute. Heute verbindet sich mit dem Namen Theresienstadt das ganze Grauen des SS-Terrors, dem unzählige Menschen in der Zeit der Nazi-Herrschaft zum Opfer fielen.

Theresienstadt ist auch heute wieder Garnisonsstadt, aber alles in dieser Stadt erinnert an die fürchterliche Vergangenheit. Wer heute Theresienstadt besucht, erhält das Bild einer Kleinstadt voller Kasernen, rings umgeben von gewaltigen Festungswällen, und überall stößt man auf die Spuren ihrer grauenvollen Geschichte. Noch heute tragen Hauswände die Bezeichnung, die die SS den Kasernen und Häuserblocks gab, als in der Stadt ein Getto für die Juden Europas eingerichtet wurde. Vor der Stadt liegt eine kleine Festung, früher ein Militärgefängnis, das dann der SS als KZ dienen mußte. Diese Festung mit ihren weiten, düsteren Höfen, mit den vielen Blocks voller Einzel- und Massenzellen ist heute Gedenkstätte, die täglich von Hunderten, manchmal von Tausenden von Menschen besucht wird.

In Zusammenarbeit mit dem Industriejugendpfarramt Berlin hatten wir vom Kreisjugendpfarramt Charlottenburg aus eine Gruppe junger Leute zusammengestellt, die bereit war, ihren Urlaub dranzugeben, um an einem Arbeitseinsatz in dieser Gedenkstätte im Sinne der Versöhnung teilzunehmen. In unserer Gruppe waren Jungen und Mädchen im Alter von 18 bis 25 Jahren, Handwerker, Lehrlinge, Schüler und Studenten, die zeigen wollten, daß die junge Generation bei uns zur Versöhnung mit diesem unserem Nachbarvolk bereit ist, daß sie als junge Christen im Bewußtsein des unendlichen menschlichen Leides in der jüngsten Vergangenheit an einer Zukunft der Verständigung und des friedlichen Miteinanderlebens mitwirken wollen.

Nach einer intensiven Vorbereitung der Gruppe auf ihre Aufgabe in Seminaren arbeiteten wir im Juli und August drei Wochen lang in der Gedenkstätte Theresienstadt.

Wir arbeiteten in kleinen Teams an Renovierungs- und Konservierungsarbeiten in den Zellen der kleinen Festung, auf den Wällen und in den Höfen. Wir verrichteten gärtnerische Arbeiten auf dem Nationalfriedhof und auf dem Gedenkfriedhof am Krematorium, Renovierungsarbeiten im Krematorium selbst und im Columbarium, einem unterirdisch in den Festungswällen gelegenen System von Gängen und Hallen, in denen die Leichen des Gettos vor der Verbrennung gelagert wurden. Wir wohnten auch im ehemaligen KZ und waren so immer mit dem grausigen Geschehen der Vergangenheit konfrontiert. Das Wichtigste aber war der Kontakt mit den Menschen dort. Wir arbeiteten ja mit tschechischen Arbeitern zusammen. Wir lebten in der Gedenkstätte mit denen zusammen, die selbst als Häftlinge jahrelang im Getto oder in der kleinen Festung fast unvorstellbare Leiden haben mitmachen müssen und die nun als Überlebende als Archivare oder Historiker oder als Führer im Museum der Festung tätig sind. Was sie zu erzählen hatten, bewegte uns aufs tiefste. Mehr aber noch ihre versöhnliche und menschlich gütige Haltung uns gegenüber, die wir an ihnen bewundern lernten. Wir kamen in einen engen Kontakt mit den leitenden Persönlichkeiten der Gedenkstätte, dezidierten Kommunisten, die unser Anliegen verstanden und unterstützten und uns in jeder Beziehung hilfreich waren. Menschen, die oft selbst im zweiten Weltkrieg gegen uns gekämpft hatten, deren Väter, Brüder oder Söhne von Deutschen getötet wurden und deren heute versöhnliche, auf einen Neubeginn und eine friedliche Zukunft guten, gegenseitigen Miteinanderlebens ausgerichtete Haltung sich mit der unseren traf. Wir hatten intensive Aussprachen mit Jugendlichen und Funktionären der kommunistischen Staatsjugend, in denen wir einander unsere Beweggründe und Ziele nicht ohne Kritik deutlich zu machen suchten.

Die für uns eindrücklichste Begegnung war die mit den Menschen der Jüdischen Gemeinde in Prag. Schon vor unserer Reise hatten wir glücklicherweise Persönlichkeiten wie Dr. Josef Bor und Frau Professor Lauscher kennenlernen können, die sich uns dann in ihrer Heimat in großzügiger Weise zur Verfügung stellten. Niemand von uns wird den Tag in Prag vergessen können, an dem uns Frau Lauscher, selbst jahrelang Häftling im Getto Theresienstadt, durch das jüdische Prag führte und lebendig von ihren Erfahrungen aus der Gettozeit erzählte, ohne Haß, in einer Liebe zur neuen Generation unseres Volkes und in einem Geiste der Versöhnung, der uns als Christen einfach beschämte, uns aber auch in unserem Unternehmen bestärkte. Sie zeigte uns nach dem mittelalterlichen ehemaligen Getto der Juden mit seinen bedeutsamen Synagogen Prag mit seinen kostbaren architektonischen Schönheiten und ließ aus ihrem schier unerschöpflichen Wissen der Geschichte, auch der Kirchengeschichte, das Bild der Goldenen Stadt, die einst das Herz Europas war, im Glanz seiner vergangenen Geschichte erstehen und nahm schließlich an unserem Gottesdienst in der berühmten Bethlehemskapelle, der Predigtstätte von Hus und der böhmischen Reformatoren, teil.

Dr. Bor war die Persönlichkeit, die unsere Gruppe dann entscheidend prägte. Er war selbst jahrelang im Getto Theresienstadt gewesen, hat dort Vater, Frau und Kinder verloren, überlebte Auschwitz und den Todesmarsch nach Buchenwald. Heute ist er als Autor des Romans über Theresienstadt „Die verlorene Puppe" und des weltberühmten „Theresienstädter Requiems" bekannt. Er war mit uns oft zusammen, begleitete uns durch Prag, erzählte aus seinem Leben, besuchte mit uns die Gottesdienste in der Synagoge. Einen ganzen Tag lang führte er uns durch Theresienstadt und ließ vor uns die Gettozeit mit all der Qual der Menschen lebendig erstehen. Durch ihn erst haben wir schließlich begriffen, was es bedeutet, wenn junge Christen aus Deutschland in Theresienstadt arbeiten, etwa das Fenstergitter einer Zelle am Erschießungshof der kleinen Festung streichen oder die Rosenhecken auf dem Nationalfriedhof beschneiden, die zwischen langen Grabsteinen stehen, Steinen, die Namen enthalten oder nur die Inschrift: „10 000 Tote", oder wie am Krematorium: „Asche, 4000 Tote", tragen.

Horst Gunter, Kreisjugendpfarrer

DER Ausschnitt 1 BERLIN 45, Wilhelmstraße 37
Telefon 0311/73 85 90 Telex: 1-83 538

Horizont, (646) Gelnhausen

11/66

AKTION SÜHNEZEICHEN IN DER CSSR

Mit einer Gruppe der „Aktion Sühnezeichen" hielten sich dreizehn Jugendliche aus Westberlin in der CSSR auf. Die Gruppe, die auf dem Gelände des ehemaligen Konzentrationslagers, der sogenannten „Kleinen Festung" freiwillig und ohne Entgelt daran arbeitete, ein Dach auszubessern, hatte Gelegenheit, mit vielen Tschechoslowaken Kontakt aufzunehmen. Die jungen Berliner waren nachhaltig beeindruckt von der Herzlichkeit, mit der sie überall aufgenommen wurden. Politische Gespräche offenbarten immer wieder ein großes Verständnis für die deutschen Probleme. Siehe dazu auch Seite 7.

"Aktion Sühnezeichen" in der Tschechoslowakei

epd Berlin, 22. September. Eine 13köpfige Gruppe de
in enger Verbindung zur Evangelischen Industriejugend
Aufenthalt in der Tschechoslowakei nach West-Berlin zu
auf dem Gelände der sogenannten "Kleinen Festung", des
gers von Theresienstadt, freiwillig und ohne Entgelt e
Gelegenheit zur Kontaktaufnahme mit der tschechoslowa
en Berliner zeigten sich von der Herzlichkeit beeindr
genommen wurden. In politischen Gesprächen begegneten
deutschen Probleme.

Bereits am 1. Oktober fährt eine neue Gruppe in die Ts
chen werden zwei Tage im Ehrenmal von Lidice arbeiten

Příloha č. 11

B.Osvaldová: ***Nemohou zapomenout***

Universita Karlova ze dne 18.6.1969

nemohou zapomenout

„AKTION SÜHNEZEICHEN", řekla jsem poprvé. „Cože," zeptal se můj známý. No dobrá, nemusí všechno vědět, usoudila jsem. Ale on nebyl sám. „Aktion Sühnezeichen," opakovala německy mluvící známá. !To je něco jako Znamení smíření, nebo Znamení odpykání. Nevím, co to má být za akci." Ani ona nebyla sama, kdo netušil.

„Aktion Sühnezeichen," řekl Axel Böing, student pedagogické fakulty ze západního Berlína, a dál pokračoval velice dobrou češtinou: „je původně evangelická organizace, která sdružuje převážně mladé lidi, studující i pracující, ale také starší generaci. Jde v podstatě o pracovní skupiny, které pomáhají bezplatně budovat různé objekty a pracují v sociálních zařízeních v zemích postižených nacistickou okupací. To je hlavně Polsko, Československo, Izrael, jsou navázány kontakty se Sovětským svazem."

Axel to musel vědět, protože je jedním z šesti tisíc členů této organizace. Nepoutá je nějaká politická příslušnost, spíš je to kolektivní pocit viny, který je nutí odejít do cizí země a pracovat tam manuálně několik měsíců v roce.

Původně byla tato organizace jednotná pro oba německé státy. Po postavení Berlínské zdi v roce 1961 se rozdělila na dvě sekce. Základní evangelický ráz byl částečně setřen, dnes jde hlavně o ono „Znamení smíření". Od roku 1964 pracují členové organizace v Izraeli, od roku 1966 také v Československu. Podíleli se na budování obce Lidice, na úpravě Lidického růžového sadu, staví památník obětem nacismu v Terezíně, pracují na vysoušení zdi okolo Pinkasovy synagogy v Praze. Jedna z členek dělala ošetřovatelku v Domově mentálně zaostalých dětí... -

Letos v létě má do Československa přijet další skupina 60 lidí, která bude přes prázdniny pracovat v Terezíně a v Praze.

Ptala jsem se Axela Boinga na odezvu jejich akce:

„U nás je to různé. Setkáváme se s pochopením i se zásadním odporem, nejvíc je lhostejných. V zemích, kde jsme pracovali, byly ze začátku potíže s vydáváním pasů a víz, to bylo třeba u vás, jinak nás lidé přijímají kladně. Nejde jen o práci, ale o vyjádření přátelství, o navázání kontaktů s občany postižených zemí. Práce, kterou dělám, není jen mým vkladem, mnoho jsem poznal a mnoho jsem se za dobu, co jsem v organizaci, naučil. Myslím, že je to lepší než dva semestry na vysoké škole."

I když to přímo neříkají, spojuje členy Aktion Sühnezeichen určitý pocit viny a odpovědnosti. Mladí lidé v NSR to nemají po stránce morální lehké. Buď odsuzovat Hitlerův režim, ale tím většinou i své rodiče, což je přes veškeré generační problémy nerealizovatelné, nebo věřit svým rodičům a omlouvat je, a tím také omlouvat statisícové vraždy. Třetí cesta je lhostejnost.

Paradoxní je, že členové Aktion Sühnezeichen jsou většinou mladí lidé, kteří se narodili na konci války nebo až po ní. Oni křivdy nespáchali. Přesto se snaží je napravit.

B. OSVALDOVÁ

Příloha č. 12

Ministerstvo zdravotnictví ČSSR

Dr. Franzi v.Hammerstein, *Aktion Sühnezeichen*

Praha, 22.10.1969 (EZA 97/1773)

Evangelisches Zentralarchiv in Berlin (ZA 5026 / 08) | Signatur: EZA 97 / 1773

ČSSR

MINISTERSTVO ZDRAVOTNICTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ SOCIALISTICKÉ REPUBLIKY
МИНИСТЕРСТВО ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTERE DE LA SANTE DE LA REPUBLIQUE SOCIALISTE TCHECOSLOVAQUE
MINISTRY OF HEALTH OF THE CZECHOSLOVAK SOCIALIST REPUBLIC
MINISTERIUM FÜR GESUNDHEITSWESEN DER TSCHECHOSLOWAKISCHEN SOZIALISTISCHEN REPUBLIK

Tel. 250651 Praha 10, tř. W. Piecka 98 Telegr.: ZDRAVMINI PRAHA

3. NOV 1969

3605 VH/ČSSR
35

Prag, 22. 10. 1969
SZ - 093.4 - 2.6.69

Sehr geehrter Herr Dr. von Hammerstein,

besten Dank für Ihr Schreiben mit dem Sie uns die Hilfe einiger Ihrer Freiwilliger anbieten, die sich der Fürsorge um in unseren Kinderheilstätten untergebrachte Kinder, zu widmen bereit sind.

Nehmen Sie bitte meinen herzlichen Dank für Ihr frdl. Anerbieten an. Wir sind gerade im Begriff, den Mangel an Arbeitenden in diesen Einrichtungen durch nahmhafte organisatorische und finanzielle Massnahmen zu lösen und setzen daher voraus, dass wir in der nahen Zukunft imstande sein werden, dieses unser Problem mit eigenen Kräften zu lösen.

Ich schätze ungemein Ihr aufrichtiges Bemühen uns in unserer schwierigen Situation zur Seite zu stehen und gestatten Sie mir bitte Ihnen bei dieser Gelegenheit auch meinen aufrichtigen Dank an Frl. Charlotte Walter für ihre musterhate und aufopfernde Arbeit, die sie für unsere Kinder in der Heilanstalt Košumberk tätigte, zu übermitteln.

Mit dem Ausdruck vorzüglicher Hochachtung

Abteilung Internationale Verbindungen

Dr. Jaroslav C i m i c k ý
Hauptabteilungsleiter

Herrn
Dr. F. von H a m m e r s t e i n,
Aktion Sühnezeichen

Frankenallee 6,
1. B e r l i n 19 (Charlottenburg)

Příloha č. 13

Vladimír Stach

K činnosti antisocialistických sil v ČSSR

Národní výbory, 21.1.1971

In: NÁRODNÍ VÝBORY. 21.01.1971, č. 3 (=Ausg. Nr. 3), S. 16-19

DOKUMENTY

V západním Berlíně, Frankenalle 6 působí organizace EVANGELISCHE INDUSTRIE JUNGENG (dále jen EIJ), která o sobě prohlašuje, že je pokrokovou organizací, zaměřenou na budování mírových vztahů s ostatními mladými lidmi celého světa, hlavně pak s mladými lidmi socialistického tábora. Organizace EIJ je ideologicky vedena EVANGELISCHE AKADEMIE (dále EA). EA disponuje početným kádrem vedoucích pracovníků pro výchovu mladých lidí, kteří jsou specificky zaměřeni na jednotlivé státy jak východní, tak i západní Evropy. Dále pak disponuje finančními prostředky, které získává nejen od členů, ale i od západoněmeckého senátu i velkých průmyslových závodů.

K ČINNOSTI

ANTISOCIALISTICKÝCH SIL V ČSSR

VLADIMÍR STACH

V roce 1963 EA projevila snahu o navázání bližších kontaktů s kulturními, společenskými a evangelickými organizacemi v ČSSR. Prvé kontakty, vedené formou diskuse o vztahu mezi Čechy a Němci, nenalezly u představitelů výše uvedených organizací pochopení proto, že z vystoupení delegátů EA byla patrna snaha přesvědčit zástupce čs. společenských organizací o vůdčím postavení a poslání německého národa v Evropě.

Po tomto jednání (ze strany EA neúspěšném) byl EA vypracován projekt **„AKTION ZÜHNEZEICHEN" (Akce odčinění)**, který vychází z odčiňování křivd spáchaných za nacistické okupace na porobených národech. Cílem této akce je prostřednictvím mladých Němců — členů EIJ — pronikat hlavně do zemí soc. tábora formou brigád na úpravě pietních objektů bývalých koncentračních táborů, současně navazovat kontakty s mládežnickými organizacemi, diskutovat s nimi a přesvědčovat je o těchto cílech. Další a **hlavní náplní akce „AKCE ODČINĚNÍ" byly diskuse, zaměřené na propagování západní nepřátelské ideologie mezi čs. mládeží.**

Od roku 1967 byly již v PNU Terezín nasazeny brigády EIJ v průběhu prázdnin. Navázání kontaktů mezi uvedenými organizacemi bylo projednáno na OV ČSM a ÚV ČSM. V obou orgánech nebylo k navázání přátelských vztahů připomínek.

V průběhu roku 1967 byla již pro činnost EIJ v ČSSR vytvořena řada předpokladů nejen z hlediska možností brigád v Terezíně, ale hlavně proto, že EIJ se podařilo získat partnera k vedení politických diskusí, což bylo další a dá se říci hlavní náplní práce EIJ v ČSSR.

Cíl organizace EA a EIJ, jak byl původně prezentován a při každé příležitosti neustále zdůrazňován, byl vedlejší záležitostí. **Byly získány důkazy o postupném zanášení nepřátelské ideologie prostřednictvím členů EIJ v ČSSR, ale i ovlivňování některých čs. mládežníků při jejich návštěvách v západním Berlíně.**

V roce 1963—1966 představitelé EA a EIJ dr. Erich MÜLLER GANGLOV, dr. von MAMMERSTEIN Franz, Joob SIEZEN, v pozdější době pak docent VOGEL, GUNTER a WINKEL vypracovali úvahy a náměty pro diskuse s východními partnery, a to nejen z oblasti náboženské, ale i z oblasti kulturní a politické.

Dr. Erich MÜLLER GANGLOV (v roce 1942—1945 pracoval jako rozvědčík Abwehru ve Francii) přijel dne 25. 10. 1966 do Prahy. Po jednání s profesorem GOLDSTÜCKEREM (Machovcem, Turnovským) se GANGLOV rozhodl použít pro ČSSR, vzhledem k probíhajícímu liberalizačnímu procesu, jím zpracovanou „akci odčinění", nebo „COMENIUS CLUB".

V tomto jednání jej podporoval další představitel těchto organizací Eduard WÄSTTEN — přítel býv. ministra obrany (rezident německé a americké rozvědky v Istanbulu).

Vypracované úvahy a náměty vycházejí z toho, najít alespoň nějaké možnosti k dialogu se zeměmi socialistického tábora.

„COMENIUS CLUB", který byl založen z iniciativy EA, má za cíl uvést v život společnost Německo — východoevropské země, tzn. NSR — NDR ČSSR — MLR — PLR — SSSR. Spole nost má nahradit nepružnou západon meckou politiku vůči socialistický zemím.

Úvaha **„KŘESŤANÉ POD KOMUN TICKÝM PANSTVÍM"** má za cíl na okruh otázek, o kterých by bylo mo né diskutovat s marxisty. Vychází z toho, že obě ideologie mají stejný k nečný cíl, blaho člověka. Z pozdější d by je pak pro tyto cíle charakterist ký článek z bulletinu „ČSSR 1967, A TION ZÜHNEZEICHEN záp. Berlín", v daný v říjnu 1967, mající název „RO HOVOR S MLADÝMI ČECHY".

Cituji z úvahy „Křesťané pod kom nistickým panstvím", zpracoval Jo SIEZEN:

... chtěli bychom přispět něčím diskusi, a to na základě dojmů, jic jsme nabyli při setkání v SSSR, PI ČSSR a NDR. V uvedených státech je církev pod marxistickým re mem. Především položme si otázk co zde znamená „marxistický"? J dalece byl původní marxismus tra formován a deformován a byrok ticky manipulovanou ideologii?

... Je ale zřejmé, co těmto čtyře socialistickým zemím je společn „STÁT" je téměř identický s kom nistickou stranou. I tam, kde ji strany spolupromýšlejí státní zá žitosti, jsou nejdůležitější rozhodn tí v poslední instanci činěna v k komunistické strany. Tato posled rozhodující státní instituce je ale z měřena ateisticky. Odluka církve státu zde tedy má velmi specific význam ...

Cituji z článku „Rozhovor s mladý Čechy":

... Tak marxismus musí bojovat pr ti církvi, neboť církev podle marx mu zapírá a stojí v cestě nevyčerp telným schopnostem člověka. Vi me, že je mnoho veskrze správný a nefalšovaných otázek mezi kře ťanstvím a marxismem. Dříve n začneme diskutovat s marxisty, m síme si uvědomit podstatu křesťa ské víry. Proč se má vždy u disku poukazovat pouze na protiklad Proč má docházet k diskusi, když předem ví, k jakému konci se dojd Tyto diskuse jsou neplodné! Musín se snažit o společné; o člověka, kt rý stojí ve středu bodu jak křesťa ství, tak i marxismu. Potom se můž me komunistů vážně zeptat; je jis že církev sama o sobě je překážk pro lidský pokrok. A potom můž me říci a marxismus ujistit: „Kře

S. 16 [1/4] Autor / Titel: K činnosti antisocialistických sil v ČS
VLADIMÍR STACH In: Národní výbory, 21.1.1971, č. 3, s. 16-1

ťanská církev se nesnaží o sebemenší odcizení lidského bytí" ...

Z iniciativy EIJ byly také v pozdější době organizovány besedy v některých národních podnicích Severočeského kraje, které však nebyly zaměřeny jen k původnímu cíli — přátelství — ale k otázkám politickým, hospodářským a ekonomickým.

Cituji z výpovědi některých čs. mládežníků:

... WINKEL projevil zájem o novou strukturu mládežnických organizací v ČSSR. Zajímal se o vztahy na další mládežnické organizace (Junák, Svaz studentů apod.). Přitom si vzpomínám, že projevil zájem o plakáty politického zaměření ...

... Zajímali se také o vztah na CZV-KSČ, zda jsme ovlivňováni nebo zda nám pomáhají v naší činnosti. K tomuto jsem jim uvedl, že nám CZV-KSČ pomáhá v řízení práce a prosazování zájmů podniku. Dále měli zájem, jak nám pomáhají odbory, platy (technici, dělníci), sociální zařazení apod. Vysvětlil jsem jim také vztah na org. FDJ v NDR. WINKEL doporučoval, aby další naše společná činnost nebyla zaměřena jen k výměnným bezdevizovým zájezdům a spolupráci na PNU Terezín, jednalo se mu zejména o uskutečnění politických seminářů, zejména na téma Mnichovské dohody.

... Materiály z naší strany týkající se politického charakteru, o něž projevila zájem EIJ, se výhradně specializovaly na usnesení ÚV KSČ a na projevy některých představitelů obdivovaných na Západě, tzn. KRIEGLA, VODSLONĚ, SMRKOVSKÉHO, PACHMANA, KINCLA a dalších. K tomu mohu říci, že byly velké zmatky kolem shánění materiálů pro EIJ, protože si vzpomněl jeden člen mládeže a chtěl ode mne ještě některé magnetofonové záznamy z pohřbu PALACHA z loňského srpna ap.

Za pobytu čs. mládežníků v záp. Berlíně v březnu 1969 bylo o politických, hospodářských a ekonomických otázkách znovu diskutováno, ze strany fy SIEMENS a SCHERING byl projeven zájem o podnikové rady pracujících, vztah vedení ROH na vedení podniku, vliv strany na odbory apod. Odpovědi na některé ekonomické otázky ze strany některých ekonomických odborníků byly vedeny v duchu podceňování sebe i celé naší ekonomiky. Dále byl projeven zájem o Šikův model ekonomiky v ČSSR, výhodnost obchodu apod.

●

K ekonomickým a hospodářským otázkám byly čs. mládežníci vytěžováni na Holandské evangelické misi v západním Berlíně. Ze strany pracovníků této mise byl projeven zájem o surovinovou základnu v čs. republice, výhodnost obchodu v rámci RVHP, zda je možné se od této integrace odtrhnout, zda ČSSR má možnost obchodovat s kým chce apod.

V říjnu 1967, kdy se prakticky začaly rozšiřovat styky EIJ v ČSSR, byl jedním z členů EOJ při diskusi na ideologické téma pronesen výrok: „HITLER CHTĚL VAŠI ZEMI SPOUTAT NÁSILÍM — MOCÍ. NAM SE TO PODAŘÍ IDEOLOGICKY". I když jde o projev jednotlivce (GRAUMANN) v hotelu Labuť v Litoměřicích.

K propagaci činnost EIJ v ČSSR byla v roce 1967 pozvána západoněmecká televize, která natáčela průběh několika besed, i při zábavě (koupání) na jezeře v Žernosekách. Poslání západoněmecké televize nejlépe charakterizuje ve své výpovědi jeden účastník.

Cituji:

... vedoucím skupiny EIJ WINKLEREM na společný výlet na Žernosecké jezero. Tento den se také uskutečnil, přičemž se nepočítalo s účastí západoněmecké televize a hlavně s její rafinovaností. Uvedu některé případy, které mi byly sděleny. Vhazování amerických cigaret do vody s tím, že pro ně bude naše mládež plavat. Toto však naše mládež postřehla včas, ale skupina EIJ učinila pravý opak. Přitom kameraman z televize natočil tento šot. Pracovníci televize zadali naší mládeži otázky sociálního charakteru. Šlo o otázky, které naše mládež znala. Myslím si, že to bylo ponižující. Tento film měl v západním Berlíně velký ohlas a tak jsme měli zájem, aby nám byl promítnut, ale k tomuto nedošlo. Při těchto otázkách měli pracovníci televize zamaskovány mikrofony v písku a trávě.

Angažovanost některých členů EIJ do srpna 1968 byla intenzívní. Byli nadšeni atmosférou v ČSSR, podepisovali všechna prohlášení a stanoviska, která byla formulována v památníku Terezín. WAHRHEIT navrhoval podporovat „demokratizační" proces v ČSSR teroristickými akcemi a doporučoval výrobu výbušnin. Organizace EIJ opatřila své automobily hesly „DUBČEK-SMRKOVSKÝ" apod.

Po vstupu spřátelených vojsk nabídla organizace EIJ prostřednictvím WINKELA pomoc mládežníkům dodávkou léků, papírů a možnost rozmnožovat některé materiály.

Nad těmito problémy se pozastavila celá řada občanů.

Cituji:

... Koncem srpna 1968 přijel WINKEL ke mně do bytu. Chtěl vědět, zda nepotřebujeme pomoc léky a nabízel mi knihu Mňačka (jednalo se o jeho poslední spis) ... hovořil o tom, že dělají sbírky na Vietnam-Biafru a nebyl by problém udělat sbírku na ČSSR ... Nabídl se, že by EIJ mohla v západním Berlíně pro potřeby SPM vytisknout nějaké publikace ...

●

Ve dnech 18.—21. 8. 1969 prováděla skupina sociologů ze západního Berlína (FRIEBEL, BILZER a MALY) na požadavek dr. von HAMMERSTEINA pro potřebu EIJ v Terezíně sociologický průzkum u skupiny EIJ, která se v této době zde nacházela. Dotazník obsahoval 59 otázek. Jsou v něm obsaženy otázky

ČETLI JSME ZA V

ÚTOK NA HLUK. V Sově
se intenzívně pracuje na sníž
ho hluku. Například v Esto
sku a Litvě vytvořili komise
hluku, které mají rozsáhlou
členy jsou odborníci a zás
nosti. Tyto komise nejen boj
ním hlukem ve stávajících
čtvrtích, ale opravují také
vých čtvrtích a obvodů. Příz
v nových obvodech Vilniusu
to Litvy) a Tallinu (hlavní
ska) neexistují prakticky žá
na městský hluk. Ve starých
linu na doporučení komise
hluku udělali zvukovou izol
chladírenských zařízení, řa
vých nádraží přemístili na

Z podnětu městského sov
pracujících vytvořili také v
vědeckou „službu ticha". V
vém obytném domě či spole
vě udělali zvukovou izolaci
a jiných konstrukcí.

Za zmínku stojí i ticho na
slední době jezdí v Leningra
tramvaje. Do budoucna plá
starých vagónů a rekonstru

Také milice má za úkol p
žet na dodržování ticha na u

JADERNÁ ENERGETIKA

Protože vývoj těžkovodního
ČSSR, spalujícího přírodní u
díl, rozhodla vláda ČSSR, bu
ny potřebné do roku 1980
řeném sovětském typu lehk
la podepsána mezinárodní d
větsko-československé spolu
stavbě dvou jaderných elekt
se dvěma reaktory typu VV
vovoroněžský typ). Značka V
ná reaktor moderovaný a c
čejnou vodou, 440 značí el
kon reaktoru 440 MW.

Sovětský svaz bude v rá
hody obohacovat československ
vypracuje projekty a dodá
márního okruhu. Povede ro
a spuštění. Termín dokonče
prvního bloku je 1977 a kaž
blok.

(Z informace ing. Ja
novinářům)

PÉČE O DĚTI V ČSR

Ke konci roku 1969 evido
výbory na území ČSR 334
rodin s dětmi, v nichž posky
ochranu v souvislosti se z
podmínek jejich všestranného
i tělesného rozvoje. Tyto pří
bližně týkaly 466 000 dětí. S
týkajících se práv dětí, tvo
nou část občansko právní
dů, v uplynulých letech šlo
55 % veškeré občansko pr
agendy.

V roce 1969 uskutečnili p
če o děti přibližně 100 000 n

S. 17 VLADIMÍR STACH = Autor
Titel: K činnosti antisocialistických sil v ČSSR
Národní výbory, 21. 1. 1971 č. 3 (Arch. M.), S. 16-19 Fs 2/14 E

NÁRODNÍ VÝBORY 21.1.1971, č. 3 (Ansp. NV), s. 16–19 [s. 3/4]
Autor: Vladimír Stach / Titul: K činnosti antisocialistických sil v ČSSR

politické, otázky na styky členů EIJ s čs. občany z jiných socialistických států. Mimo tuto činnost zúčastnila se skupina demonstrace protisocialistických sil v Praze. Na základě tohoto zjištění byli z ČSSR vyhoštěni.

V roce 1967 a částečně v roce 1968 VC WINKEL i další z EIJ několikráte upozorňovali, že nemohou dopustit, aby někdo z čs. občanů, který byl pozván některým z členů EIJ k návštěvě západního Berlína, zneužil tohoto pozvání k emigraci. Zdůvodňovali to tím, že si nemohou dovolit se v ČSSR kompromitovat.

Postoj k otázce emigrace ze strany EIJ se změnil po srpnu 1968 a hlavně pak v r. 1969. V tomto roce také pak došlo k emigraci čs. občanů, kteří obdrželi pozvání od členů EIJ. Šlo o soukromé cesty (pozvání), které vyplývaly z osobních kontaktů navázaných v PNU Terezín.

WINKELEM, RASCHIKOVOU a dalšími a dalšími z EIJ byla nabízena pomoc v případě emigrace, finanční prostředky, převezení do NSR a možnost osvojení si německého jazyka. Možnosti emigrace využilo několik čs. občanů.

Již ve druhé polovině roku 1967 byl ze strany EIJ — WINKELA, a v pozdějších letech 1968—1969 GUNTERA, KUNZEHO, FROHWEINA, KRESSINA a BÖINGA projeven zájem o příslušníky čs. armády a o vojenské objekty v Terezíně. Oproti r. 1967 podstatně tento zájem vzrostl v roce 1968—1969, kdy kromě zájmů o ČSLA byl projeven zájem o jednotky Sovětské armády.

Před srpnem 1968 byl ze strany EIJ soustředěn zájem na navazování kontaktů s příslušníky čs. armády v Terezíně, o výkon služby důstojníků při pohotovostech, platy a povýšení do vyšších hodností apod. Po vstupu spřátelených armád v srpnu 1968 se postupně zajímal WINKEL, KUNZE, FROHWEIN o vztahy mezi příslušníky ČSLA a armády SSSR, zda příslušníci Sovětské armády chodí na vycházky individuálně nebo hromadně a jaký je početní stav sovětských jednotek.

Za pobytu v západním Berlíně v březnu 1969 se skupinou mládežníků z Lovosic byl v rodině Američana vytěžován k otázce politické výchovy čs. vojáka, **zda čs. jednotky na Plzeňsku měly v úmyslu se bránit příchodu spojeneckých vojsk v srpnu 1968, zda čs. vojenské jednotky přešly západní hranici do NSR apod.**

O tyto zprávy projevili zájem u několika čs. občanů.
Cituji:

... WINKEL hned na začátku hovoru se ptal: Tak jak to u vás jde, je to na h..., viď? Máte tady hodně Rusů, i já jsem je také viděl.
— Do hovoru se zapojil KUNZE otázkou, kolik je v Terezíně našich vojáků. KUNZE prohlásil, že od odhaduje na 3500... WINKEL pokračoval otázkou, kde v republice jsou všude Rusové. Toto občan potvrdila WINKEL pokračoval, že tam zítra jedou s děvčaty. RASCHIKOVÁ na toto reagovala, že když je tam uvidí, že si je vyfotografují. KUNZE se ještě zeptal, jak je to v čs. armádě, kdy mají vojáci budíček, rozcvičku, snídani, začátek výcviku a kdy mají večerku...

Před odjezdem čs. mládežníků ze západního Berlína v březnu 1969 došlo na žádost Jürgena WINKELA k převezení čs. měny ze západního Berlína do ČSSR. Částka, která byla převážena, nejde přesně zjistit, neboť údaje o výši částky se ve výpovědi členů zájezdu různí. Je ovšem potvrzeno, že k této machinaci došlo. Není známo k čemu měly být převezené peníze použity. K převezení došlo tím způsobem, že byly upravovány částky vyvážených čs. peněz na celním prohlášení.

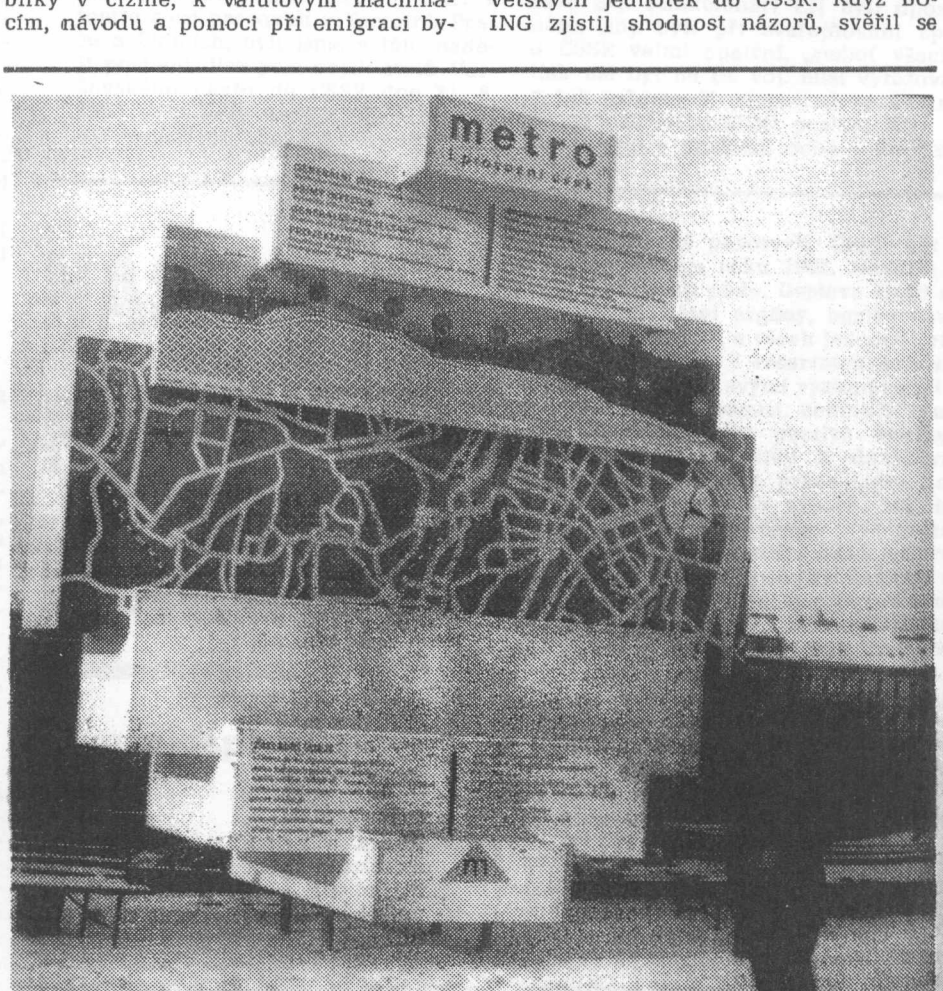
Poznatky k poškozování zájmů republiky v cizině, k valutovým machinacím, návodu a pomoci při emigraci byly získány od členů mládežnické skupiny, která v březnu 1969 navštívila západní Berlín. Z těchto jednání byly pořízeny zápisy o výpovědi. Všechny tyto materiály byly získány oficiálně a lze jich při vyšetřování použít v plném rozsahu.

Poznatky o zájmu WINKELA, KUNZEHO a FROHWENA o vojenské objekty čs. armády, o dislokaci sovětských vojsk, o vzájemných vztazích mezi těmito vojsky a vztahy mezi Sovětskou armádou a civilním obyvatelstvem byly získány od čs. občanů.

●

Organizace EIJ hodlala darovat mládežnické organizaci jednoho n. p. automobil Mikrobus zn. VW. Jako důvod daru tříletá dobrá spolupráce.

Že organizace EIJ plnila v ČSSR zpravodajské úkoly, svědčí i okolnost, že do ČSSR byl vyslán Axel BÖING, důstojník ženista z Mnichova, který zde sledoval činnost ČSLA, ale hlavně pohyb vojsk SSSR, jak i sám potvrdil v rozhovoru s občanem, který odsuzoval příchod sovětských jednotek do ČSSR. Když BÖING zjistil shodnost názorů, svěřil se

Metro je zatím největší stavbou století v Praze. O jeho výstavbě informuje veliký panel před hlavním nádražím, který je předmětem obdivu všech kolemjdoucích.
Foto: L. Valnoha

NÁRODNÍ VÝBORY, 21. 1. 1971, č. 3 (Anšp. Nr. 8), s. 16–19 [4/4]

mu, že je zde právě proto, že jsou zde Rusové. BÖING působil na památníku v Terezíně od dubna do prosince 1969.

Není náhodou, že se organizace EIJ v ČSSR opírala o občany židovského původu, ať již z židovské obce, tak i o osoby, které dříve pracovaly na izraelském velvyslanectví v Praze. V jejich stycích nechyběl ani izraelský rozvědčík ve Vídni WIESENTHAL.

Při hodnocení celkové činnosti EIJ v ČSSR vyplynulo i to, že organizace EIJ neměla všude tak výhodné podmínky jako v Terezíně. V jejich dalších působištích, jako Mariánské Lázně, Praha, Ostrava, ale hlavně v Lidicích velmi brzy poznali pravé záměry organizace EIJ a vhodně jim čelili a neposkytli jim potřebný prostor k zanášení ideologické diverze. Zato v Terezíně jim umožňoval činnost a stal se hlavním propagátorem snah EIJ bývalý ředitel Památníku dr. Miroslav PÁVEK, od kterého se nedalo ani nic jiného čekat, přišla jeho doba, možnost kariéry — delegát Vysočanského sjezdu. Organizace EIJ věděla, že v té době vsadila na dobrého „koně", předurčovali mu vysokou státní funkci a tak ani peněz u něho nešetřili. Jak byl dobře zapsán, svědčí i ta skutečnost, že byl dvakrát vytěžován cizí rozvědkou ve Francii.

Dr. Miroslavu PÁVKOVI se podařilo přesvědčit tehdejší vedení Kulturní správy Severočeského kraje o výhodnosti brigád EIJ v Terezíně. Tyto akce byly vyhodnoceny jako finančně i politicky neúnosné a tak se dá říci, jak tomu bylo v té době (1968—1969) i jinde, že si PÁVEK vydržoval za státní peníze nepřátele ČSSR.

O tom, že západní rozvědky pracovaly přes tyto náboženské organizace, vypravoval dr. Franz von HAMMERSTEIN dr. PÁVKOVI.

Využívání budov těchto organizací rozvědkami IS, francouzské špionážní služby

1 Berlin, Charlottenburg, Karolinenplatz 4—6,
1 Berlin, Charlottenburg, Karolinenplatz 8,
1 Berlin, Charlottenburg, Jebenstrasse 1.

Že nejsou ani styky členů EIJ na vysílací středisko US-Army v západním Berlíně (AMERICAN FORCES NETWORK) v Podbielskiallee 28, náhodné, svědčí intenzívní návštěvy členů EIJ na tuto adresu, kde je ředitelem Mark WHITE, č. tel. 819-6145, 819-6463. V roce 1969 si někteří čs. návštěvníci počínali v AFN jako doma, mimo jiné používali uniforem US Army. Táně KOPELUKOVÉ se tato uniforma tak zalíbila, že využila další cesty do západního Berlína k emigraci.

●

Návštěvy VC WINKELA a VOGELA před srpnem i po srpnu 1968 nebyly využívány jen k pasívnímu využívání vývoje v ČSSR, ale k sbírání různých materiálů, které pak sloužily jako podklad k vydání brožury v záp. Berlíně dne 15. 10. 1968 s názvem „ZDA BYLA V ČSSR KONTRAREVOLUCE V R. 1968". V knize je řada článků, jak jednotlivců, tak zejména církevních organizací v ČSSR, ke vstupu vojsk Varšavské smlouvy, například dopis profesora Komenského university v Praze velvyslanci SSSR v Praze ze dne 22. srpna 1968, dopis profesora KU Praha presidentu Společnosti pro lidská práva ze dne 23. srpna 1968, atd.

Cílem této brožury, podle úvodu vypracovaného dr. Franzem von HAMMERSTEINEM, bylo dát členům i dalším materiál k věcnému posouzení a vytvoření si názoru. V knize je vysloven dík WINKELOVI za podíl na zpracování této knihy. Kniha byla vydána v německém a anglickém jazyce. Pro ilustraci několik výňatků z této knihy:

Cituji:

... naše smiřování a mírová práce v Polsku, SSSR a NDR jde dále. Nelámeme mosty kvůli obsazení ČSSR, nýbrž snažíme se svou prací v různých účastenských zemích přispět k porozumění a míru ...

... se sympatiemi jsme sledovali politický vývoj v ČSSR od lednového pléna KSČ. Považovali jsme ty falešné naděje a obavy všech studentských výtečníků a reakcionářů za absurdní, totiž, že ČSSR by mohla být následkem kontrarevoluce vržena zpět do kapitalismu. Spíše jsme doufali, že v ČSSR se vyvine životnější socialismus, osvobozený od stalinsko-byrokratické tvrdosti, socialismus, který by byl také pro nás atraktivnější a příkladnější. V důsledku zpráv našich přátel, kteří v tomto roce pracovali v Terezíně, Praze a Lidicích, byli jsme v této naději posíleni. Vstupem vojsk států Varšavského paktu do ČSSR dne 21. 8. 1968 byly naše naděje těžce otřeseny. Velkolepé chování národů ČSSR, které v oněch dnech se nenechaly vyprovokovat ke kontrarevolučním akcím a skutečnost, že se, jak se zdá, od Moskevského komuniké ze dne 27. 8. 1968 dále uskutečňuje socialistický vývoj v ČSSR na základě lednového pléna, i když prozatím pouze stupňovitě dává nám novou naději ...

Kniha byla rozšířena v západním Berlíně organizací EIJ, dále holandskou evangelickou misí apod. Každý čs. občan, který byl jimi pohoštěn, vytěžen, dostal tuto knihu a dále měl každý možnost si prohlédnout řadu fotografického materiálu z ČSSR.

●

Tyto uváděné případy ideologické činnosti organizace EIJ v ČSSR podtrhují získané protokoly o jednání představitelů těchto klerikálních organizací v západním Berlíně.

Na těchto jednáních byly stanoveny hlavní úkoly a cíle organizace, provádění týdenního školení mládeže před nasazením do ČSSR, aby sama ideologicky neutrpěla. Zavedení kartotéky osob, které byly v ČSSR. V této kartotéce budou uvedeny všechny údaje, které budou shrnuty z jednotlivých zpráv, pokud jde o styky s čs. mládeží, občany, s jejich podrobnou charakteristikou a možnostmi dalšího vhodného a perspektivního využití pro cíle organizace EIJ. Funkcionáři EIJ byli upozorněni, aby byli při zveřejňování zpráv o ČSSR velmi opatrní, „neboť všechen tisk má být na čs. voj. misi vytěžován" a tak sebemenší neopatrná zpráva může narušit nebo ztížit poslání EIJ, jak tomu bylo v poslední době v Polsku.

NÁŠ PŘÍSPĚVEK K ANALÝZE

»O samosprávě«

(Pokračování z čísla 2/1971 časopisu Národní výbory)

Již v předchozích částech jsme uvedli, že pojmem samosprávy harašili různí lidé zejména z vědecké fronty; snad přesnější by bylo říci — někteří pseudovědci, kteří více politikařili, než skutečně bádali a vědecky seriózně pracovali. Činili tak již před lednem roku 1968. Několik let připravovali půdu. Doslova činili nátlak na státní orgány, bombardovali je návrhy. Byli u všech jednání v různých vládních i resortních komisích a tam působili svými vystoupeními na členy těchto komisí, neurvale využívali a zneužívali poctivé kritiky a otevřené sebekritiky k dokazování vad a nedostatků práce státu, jeho orgánů, národních výborů. Málokdy a málokterým těmto vědátorům z Ústavu státu a práva ČSAV a z právnické fakulty University Karlovy šlo o zvýšení úlohy a zlepšení činnosti národních výborů, spíše o snížení úlohy a významu a ztížení činnosti.

Zvláštní kapitolou jejich práce jsou kouzla se zahraničními zkušenostmi. Nevědecky vyzvedávali na odiv vše, co jim „pasovalo", bez ohledu na podmínky, praxi a seriózní rozbor i aplikaci. A také bez ohledu na rozvoj společnosti té které země a rozvojové tendence, perspektivy atd. Naše redakce může posloužit několika příklady z let 1966 a

VLADIMÍR STACH: K činnosti antisocialistických sil v ČSSR
Národní výbory, 21. 1. 1971, č. 3, s. 16–19 (Anšp. Nr.) [4/4]

Příloha č. 14

Tatsachen sprechen

K.Lorenc

Prager Volkszeitung, 11.12.1970

TRIBUNA
LIDOVÉ SVOBODY 30/11.12.1970, S.3

AUSSTELLUNG „25 JAHRE ARBEIT DER SNB IN NORDBÖHMEN“

Tatsachen sprechen

Auf der Wandtafel ist die Aufschrift: „Ihr seid gefallen — wir fahren in Eurem Geiste fort.“ Unter der Aufschrift sind die Namen von 18 Angehörigen der SNB (Staatssicherheit), die in den vergangenen Jahren ihr Leben bei der Ausübung ihres Dienstes in Nordböhmen ließen. Sehr viele sind jedoch nicht genannt; sie starben an den Folgen von Verletzungen, die sie im Kampf mit Spionen, Diversanten, Mördern und anderen gesellschaftsfeindlichen Elementen erlitten.

Die Ausstellung, die am 30. November im Kulturhaus in Ústí n. L. eröffnet wurde, ist für alle belehrend, denn sie zeigt, mit welchen Methoden und Mitteln die Feinde unserer sozialistischen Republik arbeiten.

Einer von ihnen hieß Plzák. Er haßte das vom Volk nach dem Februar 1948 errichtete Regime. Deshalb stellte er sich in den Dienst zweier ausländischer Agenten und bildete mit weiteren Verrätern im Gebiet von Louny die staatsfeindliche Gruppe „Mapaž“ (Masaryk, Palacký, Žižka — Anm. d. Red.) aus, deren Tätigkeit sich über einige Kreise erstreckte. Wie die ausgestellten Dokumente und Gegenstände beweisen, organisierte sie vor allem terroristische Aktionen gegen Funktionäre der kommunistischen Partei, der Nationalausschüsse und der Nationalen Front. Vom 4. April bis 10. Juli 1949 unternahm sie Attentate auf den Vorsitzenden des Bezirksnationalausschusses in Mělník B. Šťastný, auf den Vorsitzenden des Bezirksausschusses der Nationalen Front in Louny Stehlík, den Vorsitzenden des ONV in Louny Fanta und auf den Vorsitzenden des Bezirksausschusses der KPTsch in Louny Dr. Soukup. Dabei verwendete sie Pistolen, Handgranaten und Bomben. Als ihnen die Organe der Staatssicherheit auf die Spur kamen, schoß Plzák auf den VB-Angehörigen J. Tomek. Er erlag später seinen Verletzungen. Plzák wurde bald gefaßt, vor Gericht gestellt und hingerichtet.

Arnošt Jochman aus Novosedlice bei Teplice ist einer von denen, die von den Sicherheitsorganen daran gehindert wurden, die Erwartungen ihrer Brotgeber zu erfüllen. Für Zusammenarbeit hat ihn anläßlich seines Besuches bei Verwandten in der BRD im Jahre 1957 der westdeutsche Spionagedienst gewonnen. Seine Spionagenachrichten brachten ihm einen Volkswagen ein, mit dem er im Jahre 1960 von einem Besuch in Westdeutschland zurückkehrte. Dort hatte er einen Spezialkurs absolviert und brachte einen der modernsten Sender mit. Laut Dispositionen sollte er Nachrichten über unsere Armee sowie über Einrichtungen, betreffend die Verteidigung unseres Staates, verschaffen. Obwohl er den Sender nicht zu Hause, sondern in einer gemieteten Tischlerwerkstatt hatte, kam man rechtzeitig auf seine staatsfeindliche Tätigkeit.

Viele solche Beispiele sind auf der Ausstellung zu finden. Die leitenden Mitarbeiter der Kreisverwaltung der Staatssicherheit in Ústí n. L. informierten auf einer Aussprache auch darüber, daß viele von denen, deren staatsfeindliche Tätigkeit vor Gericht bewiesen wurde, nach dem Jänner 1968 um Rehabilitierung ansuchten; einige waren sogar Funktionäre des unrühmlich bekannten K 231.

Neben Sabotagen, terroristischen Aktionen und Spionage sind auf der Ausstellung zahlreiche Dokumente über ideologische Diversion. Es ist kein Zufall, daß in den Jahren 1968 und 1969 verschiedene feindliche Elemente aus den westlichen Ländern versuchten, mit den Werktätigen der nordböhmischen Gruben, Elektrizitäts- und chemischen Werke Kontakt aufzunehmen. Insbesondere orientierten sie sich auf junge, wenig erfahrene Leute, wie dies auf der Ausstellung der Fall Elj veranschaulicht.

Schon im Jahre 1966 bemühte sich die Leitung der Organisation der Evangelischen Industrie-Jugend aus West-Berlin, unter der Losung „Wir machen die Sünden unserer Väter wieder gut“ Verbindung mit jungen Leuten aus einigen Industrieunternehmen in Nordböhmen anzuknüpfen. Dies gelang ihnen in den Nordböhmischen Chemiewerken in Lovosice und in den Nordböhmischen Papierfabriken in Štětí. Nach Terezín im Bezirk Litoměřice kamen im Jahre 1969 die ersten sog. Jugendbrigaden aus West-Berlin, die hier bei der Herrichtung der Gedenkstätte arbeiten sollten. Diese Leute interessierten sich aber weitaus mehr dafür, was bei uns vorging, und waren besonders erpicht auf die Organisierung von Diskussionsabenden. Bei einer solchen Aussprache im Hotel Labuť in Litoměřice sagte der Leiter einer solchen „Jugendbrigade“: „Hitler wollte Euer Land durch Gewalt fesseln — uns wird es auf ideologischem Wege gelingen.“

Ähnliche Diskussionen deckten die Rechtsgerichteten im Gebiet von Litoměřice im Jahre 1968 mit der Behauptung, es handle sich um einen „unschuldigen“ Meinungsaustausch. Die Funktionäre der Organisation der Evangelischen Industrie-Jugend aus West-Berlin verstanden das auszunützen und arbeiteten bei uns sehr systematisch, wobei sie von einem ehemaligen Offizier des Nachrichtendienstes der nazistischen Abwehr instruiert wurden, der im zweiten Weltkrieg in Frankreich wirkte und jetzt an der Spitze dieser Organisation steht. Großes Interesse hatten sie vor allem für Druckschriften und Flugblätter, für die Ergebnisse der Meinungsforschung, die von den Anhängern der Rechten vorbereitet wurde, suchten Informationen über die Placierung der sowjetischen sowie unserer Truppen aufzutreiben usw. Auf Grund des so gewonnenen Materials gaben sie in West-Berlin zwei Publikationen heraus, aus denen ganz klar hervorgeht, was sie eigentlich wollten.

Im April 1969 war bei dieser Organisation in West-Berlin eine Gruppe junger Leute aus dem Bezirk Litoměřice zu Gast. Man versuchte sie zur Emigration zu überreden und stellte ihnen ausgesprochene Spionagefragen. Von den jungen Chemikern verlangten sie die Formeln neuer chemischer Erzeugnisse und illegal unsere Zahlungsmittel zu überführen. Wozu brauchten sie unser Geld? Drei von ihnen wurden wegen aktiver Teilnahme an den Demonstrationen der konterrevolutionären Kräfte in Prag im August 1969 aus der Republik ausgewiesen.

Aufschlußreich sind auch die Teile der Ausstellung, die den Kampf der Öffentlichen Sicherheit gegen die Straftätigkeit erfassen. Einige Dokumente über Vergehen von Jugendlichen werden sicher zu Überlegungen Anlaß geben, wie die Erziehung in der Familie, Schule und im Internat zu verbessern wäre.

Die Ausstellung führt spezielle Apparate für die Feststellung von Falsifikaten, den Vergleich von Fingerabdrücken vor, ferner eine Einrichtung, die für die Überprüfung der Kenntnisse bei Lenkern von Motorfahrzeugen verwendet wird, u. a. Bis 13. Dezember werden täglich im Kinosaal des Kulturhauses interessante Filme mit Sicherheits- und kriminalistischer Thematik vorgeführt.

Der Kampf gegen die Feinde des Sozialismus und gegen Kriminalität ist die Sendung der VB-Angehörigen. Ihre Arbeit ist schwer und gefährlich, aber unbedingt notwendig für die Sicherheit und den Schutz der Menschen, die ehrlich arbeiten und leben. Die Ausstellung bietet dafür zahlreiche überzeugende Fakten.

K. LORENC

Slowakei erneuert Kreisnationalausschüsse

In Bratislava tagte am 3. Dezember das Plenum des Slowakischen Nationalrats. Wichtigstes Beratungsergebnis ist die Erneuerung der Kreisnationalausschüsse auf dem Gebiet der Slowakischen Sozialistischen Republik mit 1. Jänner 1971. Es wurde festgestellt, daß ihre vorjährige Auflösung zumindest übereilt war. Die Erneuerung der KNV in der Slowakei ermöglicht eine Voraussetzung für die stufenweise Vereinheitlichung des Systems der Nationalausschüsse auf dem gesamten Gebiet der ČSSR.

Příloha č. 15

Erklärung des Vorstandes der Aktion Sühnezeichen

Berlín, 5.4.1971

(EZA 97/1772)

Evangelisches Zentralarchiv in Berlin (ZA 5026 / 08) | Signatur: EZA 97 / 1772

AKTION SÜHNEZEICHEN
Friedensdienste
1 BERLIN 12
JEBENSSTRASSE 1

5. April 1971
35/3113 v.Tö./ko.

Erklärung des Vorstandes der Aktion Sühnezeichen

Die Aktion Sühnezeichen hat mit Bedauern die Vorwürfe zur Kenntnis genommen, die während der letzten Zeit in der Presse der CSSR gegen die Evangelische Akademie, den Comenius-Klub, die Evangelische Industriejugend und gegen die Aktion Sühnezeichen erhoben worden sind. Die Aktion Sühnezeichen weist diese Vorwürfe, die sich auf ihre Zusammenarbeit mit der Evangelischen Industriejugend in der antifaschistischen Gedenkstätte Theresienstadt während der Jahre 1966/69 beziehen, mit aller Entschiedenheit zurück und erklärt:

Die Aktion Sühnezeichen ist 1958 auf Initiative verschiedener prominenter Mitglieder der evangelischen Kirche gegründet worden. Diese Gründer waren zum großen Teil Menschen, die bereits aktiv im Kampf gegen den Hitler-Faschismus gestanden und Opfer dafür gebracht haben. Unter ihnen ist auch Pastor Martin Niemöller, der im Jahre 1967 von der Regierung der UdSSR für sein konsequentes Eintreten gegen Faschismus und Imperialismus mit dem Lenin-Preis geehrt wurde.

Die Aktion Sühnezeichen ist - ungeachtet der Tatsache, daß die Initiative zur Gründung von Mitgliedern der evangelischen Kirche ausging - kein Werk der evangelischen Kirche sondern eine freie Organisation, die mit allen zusammenarbeitet, die bereit sind, aus der faschistischen Vergangenheit für die Zukunft praktische Lehren zu ziehen.

Da die Aktion Sühnezeichen aus der Erkenntnis heraus entstanden ist, daß ein großer Teil der Deutschen in der Bundesrepublik und Westberlin nichts oder nur wenig aus der faschistischen Vergangenheit gelernt hat, gibt sie Gruppen junger Freiwilliger Gelegenheit in den Ländern, die vom Hitlerfaschismus überfallen wurden, insbesondere in

- 2 -

TELEFON 31 67 01 · POSTSCHECKKONTO BERLIN WEST NR. 675
BERLINER DISCONTOBANK, ZWEIGK. ZOOLOG. GARTEN, BANKLEITZAHL 10070010, KONTO-NR. 597/3505
DEUTSCHE ÜBERSEEISCHE BANK, BANKLEITZAHL 10070100, KONTO-NR. 0342

Evangelisches Zentralarchiv in Berlin (ZA 5026 / 08) | Signatur: EZA 97 / 1772

Antifaschistischen Gedenkstätten zu arbeiten. Diese Freiwilligen sehen den Sinn ihres Dienstes bei der Aktion Sühnezeichen nicht nur in der praktischen Mitarbeit bei der Pflege der Gedenkstätten. Sie versuchen darüber hinaus ausgehend von der Frage nach den Ursachen und Wirkungen der verbrecherischen Okkupationspolitik des deutschen Faschismus, sich gründliche Kenntnisse über die unheilvolle Geschichte zu erwerben, um nach ihrer Rückkehr in die Heimat in der politischen Auseinandersetzung dort gegen jede Form des Revanchismus und Neofaschismus eintreten zu können. Die Freiwilligen der Aktion Sühnezeichen verstehen dabei in ihrer Mehrzahl, daß es nicht genügt, sich über die Verbrechen des deutschen Faschismus moralisch zu entrüsten, sondern daß sich diese moralische Entrüstung umsetzen muß in politische Einsicht und Aktion, wenn wir die bis heute lebendigen Ursachen und Folgen des Faschismus in unserer Gesellschaft endgültig überwinden wollen.

In diesem Sinn arbeitet die Aktion Sühnezeichen zusammen mit allen progressiven kirchlichen und nichtkirchlichen Organisationen, die diese Ziele bejahen: VVN, Theresienstadt-Komitee Westberlin, Gewerkschaftsorganisationen, SDJ/Die Falken, Jungsozialisten, Freie Deutsche Jugend Westberlin. Unter diesen Organisationen befinden sich auch die Evangelische Akademie, der Comenius Klub und die Evangelische Industriejugend Westberlins, die sich seit Jahren um bessere Beziehungen der Westberliner Jugend zur Jugend in den sozialistischen Ländern einsetzt.

Die Aktion Sühnezeichen hat gemeinsam mit diesen Organisationen seit Jahren intensiv in unserer Gesellschaft gegen den Ungeist von gestern gekämpft. Sie hat sich ständig für die Überwindung der Folgen der verbrecherischen Vergangenheit - für die Annullierung des Münchener Abkommens von Anfang an, für die Anerkennung der als Ergebnis des verbrecherischen Hitlerkrieges 1945 in Europa entstandenen Grenzen, für eine Entschädigung aller Opfer des Faschismus - für bessere Beziehungen mit allen sozialistischen Staaten und für die Überwindung des militanten Antikommunismus in unserer Gesellschaft eingesetzt.

Die Aktion Sühnezeichen wird diesen Kampf auch in Zukunft weiterführen.

Der Vorstand der Aktion Sühnezeichen bedauert außerordentlich, daß es in der Vergangenheit durch das unqualifizierte Verhalten Einzelner zu Beanstandungen seitens der Behörden der CSSR gekommen ist. Er protestiert aber entschieden dagegen, daß diese Einzelfälle, die auch die Mißbilligung unserer Organisation finden, zum Anlaß genommen werden, die Gesamtarbeit der Aktion Sühnezeichen in ein falsches Licht zu stellen. Der Vorstand der Aktion Sühnezeichen ist - im Interesse der gemeinsamen Aufgaben, die Folgen der faschistischen Vergangenheit endgültig zu überwinden und den Frieden in Europa zu sichern - dringend daran interessiert, entstandene Unstimmigkeiten aus dem Weg zu räumen. Der Vorstand der Aktion Sühnezeichen ist daher jederzeit bereit, zur Klärung der in der CSSR in letzter Zeit erhobenen Vorwürfe zu offenen Gesprächen mit den zuständigen Behörden in die CSSR zu kommen.

F.v. Hammerstein

(Dr. Franz von Hammerstein)
Generalsekretär

Hans-Richard Nevermann

(Hans-Richard Nevermann)
1. Vorsitzender

(Volker von Törne)
Geschäftsführer

Diese Erklärung wurde geschickt an:

1.) Militärmission der CSSR in West-Berlin, 1 Berlin 33,
Podbielskiallee 54

2.) Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten, Praha 1-Hradcany
Loretànské nám

3.) Zentralkomitee der Nationalen Front, Praha 1-Vinohrady,
Tr. Vitezného února 2

4.) Ceskoslovenský Svaz-Protifasistickych Bojovniků
Federálni Výbor , Praha 2, Legerova 22

5.) ZK der Kommunistischen Partei der CSSR, Auslandsabteilung
Praha 1-Nové Mesto, nábrezi Kyjevské brigády 12

Evangelisches Zentralarchiv in Berlin (ZA 5026 / 08) | Signatur: EZA 97 / 1772

Příloha č. 16

Denkschrift über den Friedensdienst der Aktion Sühnezeichen/ Friedensdienste e.V. in der ČSSR

Berlín, 16.4.1974

(EZA 97/1773)

Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V.

1 Berlin 12 · Jebensstr. 1
Telefon: 030-31 67 01

Aktion Sühnezeichen / Friedensdienste
ist Mitglied der „Aktionsgemeinschaft Dienst für den Frieden"

Konten:
Postscheckkonto Berlin West Nr. 675 -103
Berliner Discontobank,
Zweigst. Zoolog. Garten, Konto Nr. 527/5003, BLZ 100 700 00
Deutsche Überseeische Bank, Konto Nr. 100 255, BLZ 100 701 00

16. April 1974
35/3026 v.Tö./ko.

Denkschrift über den Friedensdienst der Aktion Sühnezeichen/ Friedensdienste e.V. in der CSSR

Im Sinne der Verständigung und der friedlichen Koexistenz zwischen den Völkern arbeiteten von 1966 bis 1969 Freiwillige der Aktion Sühnezeichen in der CSSR. Durch ihren Friedensdienst in der Pamatnik Terezin und in Lidice sollten sie ihren Abscheu vor den Taten des Faschismus in der CSSR dokumentieren. Zugleich traten sie nach ihrer Rückkehr in der BRD und in Westberlin für die Annullierung des sog. Münchener Abkommens und für eine Regelung der Beziehungen zwischen den Völkern auf der Basis der gegenseitigen Anerkennung und Koexistenz ein.

Inzwischen wurde der Vertrag über die Normalisierung der Beziehungen zwischen der CSSR und der BRD unterzeichnet. Vorstand, Mitglieder und Freiwillige der Aktion Sühnezeichen begrüßen diesen Schritt und geben der Hoffnung Ausdruck, daß dieses Vertragswerk nun auch mit praktischem Leben erfüllt werden kann.

Dazu wollen wir unseren konstruktiven Beitrag leisten. Deshalb erbitten wir für unsere Arbeit in der CSSR die Genehmigung der zuständigen Behörden. Die Leitung der Pamatnik Terezin und der Mistni Narodni Vybor von Lidice haben uns schon im vergangenen Jahr wissen lassen, daß sie die Fortführung unserer Arbeit begrüßen würden. Wir sind selbstverständlich bereit, auch an jedem anderen Ort der CSSR mit unseren Freiwilligen zu arbeiten, wenn es dafür geeignete Möglichkeiten gibt.

Die Aktion Sühnezeichen entstand 1958 auf Initiative prominenter Mitglieder der Evangelischen Kirche. Zu ihren Gründern gehören

unter anderem der heutige Präsident der BRD Dr. Gustav Heinemann, der Leninpreisträger Martin Niemöller und der Berliner Sozialpfarrer Harald Poelchau. Die Gründer wollten mit der Gründung der Aktion die Traditionen ihres aktiven Kampfes gegen den Faschismus an die junge Generation weitergeben.

Die Aktion Sühnezeichen ist wegen ihres christlichen Ausgangspunktes eine freie selbständige Organisation, die mit allen zusammenarbeitet, die bereit sind, aus der faschistischen Vergangenheit für die Zukunft praktische Lehren zu ziehen. In diesem Sinne arbeiten wir zusammen mit der VVN, der FDJW, den Gewerkschaften, der SJ-Die Falken, den Jungsozialisten u.a.

Innerhalb dieser Zusammenarbeit haben die demokratischen Kräfte in Westberlin 1973 u.a. unserem Generalsekretär Dr. Franz von Hammerstein das Mandat übertragen, die Westberliner Friedenskräfte auf dem Moskauer Weltkongreß zu vertreten.

Da die Aktion Sühnezeichen aus der Erkenntnis heraus entstand, daß viele Deutsche noch viel zu wenig aus der faschistischen Vergangenheit gelernt haben, gibt sie Gruppen junger Freiwilliger Gelegenheit, in den Ländern, die unter dem Hitler-Faschismus leiden mußten, zu arbeiten. Diese Arbeit ist gegenwärtig angesichts der "Hitler-Nostalgie" bei uns von außerordentlicher Bedeutung. Die Arbeit der Freiwilligen, z.B. in den Antifaschistischen Gedenkstätten, besteht nicht nur in der praktischen Mitarbeit bei der Pflege.

Ausgehend von der Frage nach den Ursachen und Wirkungen der verbrecherischen faschistischen Okkupationspolitik sollen die Freiwilligen nach ihrer Rückkehr vor allem für den Kampf gegen jede Form des Revanchismus und des Neofaschismus eintreten. Sie sollen durch ihre Arbeit lernen, daß es nicht genügt, sich über die Verbrechen des deutschen Faschismus moralisch zu entrüsten. Vielmehr muß diese Entrüstung zu politischen Einsichten und Aktionen führen, die dazu beitragen können, die bis heute lebendigen Ursachen, Folgen und Formen des Faschismus in unserer Gesellschaft zu überwinden.

Im Sinne dieser Ziele arbeiten die Freiwilligen der Aktion Sühnezeichen heute in acht Ländern Europas, unter anderem in der Volksrepublik Polen und der UdSSR.

Gerhard Möckel
(Vorsitzender)

Volker von Törne
(Geschäftsführer)

Evangelisches Zentralarchiv in Berlin (ZA 5026 / 08) | Signatur: EZA 97 / 1773

SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

A) ARCHIVNÍ PRAMENY

Bundesarchiv, Staatssekretariat für Kirchenfragen, Bestand DO/4 (dále jen: BArch, DO/4/ signatura- Archivsignatur)
BArch DO/4/95
BArch DO/4/340, 357, 598, 712, 814, 981
BArch DO/4/1502,1695,1806
BArch DO/4/2496-97, 285-0,-2,-3,-9, 2863-5, 286-7,-9, 2876
BArch DO/4/3316
BArch DO/4/4779, 4806 Bd.2,4824, 4828-9
BArch DO/4/5614

Büroarchiv ASF e.V.
(n.u. dokumenty pocházejí z let 1963 - 1988).
dopisy (oběžníky) AS/F (tzv. *Rundschreiben „Liebe Freunde"*
měsíčníky (oběžníky) ASZ tzv. *Monatsbriefe*
zprávy ved.instruktorů z táborů ASZ (*Sommerlagerberichte)*
zápisy zasedání vedení a interní korespondence ASZ a AS/F
kopie časopisu AS/F e.V. ZEICHEN 1971-1976, 1984

Evangelisches Zentralarchiv in Berlin
Bestand 97 = Aktion Sühnezeichen (dále jen: EZA 97)
EZA 97/ 31, 33, 34
EZA 97/ 872, 882, 884, 937
EZA 97/ 1212, EZA 97/ 1628
EZA 97/ 1722-4, 1772,1774-5
EZA 97/1088

Krátký film Praha, a.s.
- archiv Československých filmových týdeníků (ČFT)
č.49/1966 (Západoberlínská mládež v pamántíku Terezín, 23m)
č.26/1972 (Již nikdy Lidice - již nikdy válku !)

Národní archiv ČR
fond MK ČSR sig.47 SPVC - KMK a ČCE, KA108-112; 214.

Archiv SRČCE

sig. VII.	Poradní odbory, Komise pro veřejné záležitosti
sig.XXVI.	ČCE a zahr. styky (NDR a NSR)
sig.XXVII.	ČCE a KMK

B) PUBLIKOVANÉ DOKUMENTY

AKTION SÜHNEZEICHEN FRIEDENSDIENSTE e. V. (ed.): Chronik der Sommerlager ASZ – ASF 1962 – 2007. Berlin, ASF e.V. 2008.

AKTION SÜHNEZEICHEN FRIEDENSDIENSTE e. V. (ed.): Schalom – nur für den innerkichlichen Dienstgebrauch ? Quellen der Sühnezeichenarbeit in der DDR. Berlin, ASF e.V. 2008.

SCHMIDT, Christian (ed.): *Mini-Information über Aktion Sühnezeichen.* In: Aktion Sühnezeichen in der DDR. Berlín 1969.

C) ROZHOVORY, OSOBNÍ KORESPONDENCE

Pozn.: Konkrétní data jsou umístěna přímo v textu. V opačném případě viz níže u jména dotazované osoby.

Rozhovory

BÖING, Axel
EBERHARDT, Irmgard
ERDMANN, Dietrich
HAMMERSTEIN, Franz v.
KAČEROVÁ, Marta
MAGIRIUS, Friedrich
PETR, Adolf
SLÁMA, Vlastimil
STELLMACHER(roz. Becker), Hildegart
SCHMIDT, Christian
VIDLÁKOVÁ (roz. Lauscherová), Michaela
VOGEL, Bernd Karl

Osobní korespondence (e-mail)

BICKHARDT, Stephan
KÄHLER, Reinhard
KAŠPER, Jan
PRUDKÝ, Martin (05.05.2009)
ROMBERG, Romi

SVIDENSKÝ, Pavel (08.05.2009)
ŠIMEK, David (14.11. 2008)
VALENTOVÁ (roz. Bastlová), Michaela
WINKEL, Jürgen

D) PŘEDNÁŠKY, PROJEVY, PAMĚTI

GARSTECKI, Joachim: Dankesrede zur Verleihung des Lothar-Kreyssig-Friedenspreises am 3. November 2007 in der Johanniskirche in Magdeburg.

HUBER, Wolgang: Der Zukunft auf der Spur – Überlegungen zur Vergangenheit und Zukunft von Aktion Sühnezeichen Friedensdienste, Berlin. Berlin, 24. Februar 2005. Zdroj: WWW: <http://www.ekd.de/vortraege/050223_huber_suehnezeichen.html>.

HUBER, Wolgang: Grußwort zum Festakt zum fünfzigjährigen Bestehen der Aktion Sühnezeichen Friedensdienste (ASF). Berlin, 2. Mai 2008. Zdroj: WWW: <http://www.ekd.de/vortraege/2008/080502_huber_berlin_suehnezeichen.html>.

KÄHLER, Ingeburg: Frei – in zwei Diktaturen. 2. vyd. Berlin, RainStein 2008.

KÖHLER, Horst: "Werk der Versöhnung und des Friedens" - Grußwort von Bundespräsident Horst Köhler anlässlich der Festveranstaltung 50 Jahre Aktion Sühnezeichen Friedensdienste am 2. Mai 2008 in Berlin. Zdroj: WWW: <http://www.asf-ev.de/fileadmin/asf_upload/aktuelles/Jubilaeum2008/koehler.pdf>.

KONRAD, György: Aufruhr. Eröffnungsvortrag von György Konrad bei der internationalen Konferenz "Erinnerung als Grund und Hindernis für Europa" am 3. Mai 2008. Zdroj: WWW: <http://www.asf-ev.de/fileadmin/asf_upload/aktuelles/Jubilaeum2008/gyoergy.pdf>.

PRAWDA, Marek: Auftritt des polnischen Botschafters, Dr. Marek Prawda anlässlich der Konferenz „Erinnerung als Grund und Hindernis in Europa" am 3. Mai 2008 im Rahmen des 50jährigen Jubiläums der Aktion Sühnezeichen Friedensdienste.
Zdroj: WWW: <http://www.berlin.polemb.net/index.php?document=1223>.

SAATHOFF, Günter [Vorstand der Stiftung Erinnerung, Verantwortung und Zukunft] : Grußwort zur internationalen Konferenz „Erinnerung als Grund und Hindernis für Europa" der Aktion Sühnezeichen Friedensdienste. Berlin, 3.Mai 2008.
Zdroj: WWW: < http://www.asf-ev.de/fileadmin/asf_upload/aktuelles/Jubilaeum2008/saathoff.pdf>.

STERZINSKY, Georg: Grußwort zum Festakt anlässlich des 50 jährigen Jubiläums der Aktion Sühnezeichen Friedensdienste am 03. Mai 2008. Zdroj: WWW: < http://www.asf-ev.de/fileadmin/asf_upload/aktuelles/Jubilaeum2008/sterzinsky.pdf>.

VIDLÁKOVÁ, Michaela: Rede auf dem 50. Jubiläum von ASF im Haus der Kulturen der Welt beim Festakt am 2. Mai 2008. Zdroj: WWW: <http://www.asf-ev.de/fileadmin/asf_upload/aktuelles/Jubilaeum2008/vidlakova.pdf>.

WINKEL, Jürgen: Friedensdienst mit der Aktion Sühnezeichen und der Evangelischen Industriejugend in der Tschechoslowakei 1966 - 1969 und der Prager Frühling. Belitz. Pozn.: Rok neuveden. Zdroj: Rukopis ze soukromého archivu autora.

WOWEREIT, Klaus: Rede des Regierenden Bürgermeisters anlässlich des 50-jährigen Bestehens der Aktion Sühnezeichen Friedensdienste am 30. April 2008. Zdroj: WWW: http://www.asf-ev.de/fileadmin/asf_upload/aktuelles/Jubilaeum2008/wowereit.pdf>.

E) SEKUNDÁRNÍ LITERATURA

1) Seznam publikací

ADORNO, Theodor: Was bedeutet Aufarbeitug der Vergangenheit. In: Eingriffe. Neun kritische Modelle. Sonderdruck zum 40.jährigen Bestehen der Edition Sührkamp. Suhrkamp 2003.

AGETHEN, Manfred (ed.): Gedenkstätten und antifaschistische Erinnerungskultur in der DDR. In: Agethen, Manfred (ed.): Der missbrauchte Antifaschismus. DDR-Staatsdoktrin und Lebenslüge der deutschen Linken. Freiburg i. d. Breisgau, Herder 2002.

AKTION SÜHNEZEICHEN FRIEDENSDIENTE, e.V. (ed.): Zum Frieden befreit. Predigthilfe und Texte zum Gedenkjahr 1985. 1.Auflage. April 1985. Berlin.

ANTOWIAK, Gregor: Geschichte der Aktion Sühnezeichen (ASZ) in der Deutschen Demokratischen Republik. Jahresarbeit im Norbertuswerk Magdeburg. Magdeburg 14.03.1987.

BESIER, Gerhard – WOLF, Stephan: Pfarrer, Kirchen, Katholiken. Das Ministerium für Staatssicherheit und die Kirchen. Neukirchen-Vluyn, Neukirchener 1991.

BESIER, Gerhard – LESSING, Eckhard (ed.): Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union. Bd. 3. Trennung von Staat und Kirche. Kirchlich-politische Krisen. Erneuerung kirchlicher Gemeinschaft (1918 – 1992). Leipzig, EVA 1999.

BICKHARDT, Stephan: Recht ströme wie Wasser: Christen in d. DDR für Abage an Praxis u. Prinzip d. Abgrenzung; e. Arbeitsbuch. Berlin, Wichern 1988.

DEILE, Volkmar (ed.): Zumutungen des Friedens. Kurt Scharf zum 80. Geburtstag. Reinbek, Rowohlt 1982.

DEILE, Volkmar i.A. der EVANGELISCHEn KIRCHE Berlin-Brandenburg (ed.): Selig sind die Frieden stiften. (Jahreslosung 1983). Anstöße zur Friedensarbeit 1983.

DINUŠ, Peter: Českobratrská církev evangelická v agenturním rozpracování STB. Sešity. Č.11 Praha, Úřad pro vyšetřování zločinů komunismu 2004.

ThF UK: 75 let evangelické bohoslovecké fakulty v Praze. Praha, Karolinum 1994.

EVANS, Richard J.: Im Schatten Hitlers? Historikerstreit und Vergangenheitsbewältigung in der Bundesrepublik. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1991.

FEHR, Helmut: Unabhängige Öffentlichkeit und soziale Bewegungen. Fallstudien über Bürgerbewegungen in Polen und der DDR. Berlin 1996.

FELDMANN Gardner, Lily: Aussöhnung und Versöhnung in der deutschen Aussenpolitik. In: Beester - Möller Gerhard – Reuter, Hans-Richard (Hrsg.): Politik der Versöhnung. Stuttgart, Kohlhammer 2002.

FRIEBEL, Thomas: Kirche und politische Verantwortung in der sowjetischen Zone und der DDR 1945-1969. Gütersloh, Mohn 1992.

FULBROOK, Mary: The institutionalization of ritual shame in the West. In: Fulbrook, Mary (ed.): German National Identity After the Holocaust. Cambridge, Polity Press 1999.

GANGLOFF-MÜLLER, Erich: Vom gespaltenen zum doppelten Europa. Acht Thesen zur deutschen Ostpolitik. Zugleich eine Antwort auf die „deutsche Frage". Stuttgart, Radius 1970.

GRESCHAT, Martin: Die „Ostdenkschrift" zur Aussöhnung mit den östlichen Nachbarn Deutschlands. In: Gesellschaft zur Förderung vergleichender Staat-Kirche-Forschung (ed.): Christlicher Widerstand – Kirchlicher Neuanfang – Aussöhnung mit Polen. 2.vyd. Berlín, 2006.

GOLDSCHMIDT Dietrich (ed.): Frieden mit der Sowjetunion – eine unerledigte Aufgabe. Gütersloh, Mohn 1989.

GRÜNECKER, Helena: Die Aktion Sühnezeichen in der DDR und ihre Beziehungen zu Polen. Magisterarbeit. München 2006.

HANUŠ, Jiří (ed..): Ekumenické církevní dějepisectví. Dějiny, analýzy, perspektivy. Edice Historia Ecclesiastica sv.č. 12., 1.vyd. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2003.

IHME-TUCHEL, Beate: „Sozialistische Völkerfreundschaft" in der Praxis. Konflikte und Gemeinsamkeiten in den Beziehungen der DDR zu Polen und der CSSR von 1949 bis 1963. In: Timmermann, Heiner (ed.): Die DDR - Politik und Ideologie als Instrument. Dokumente und Schriften der Evangelischen Akademie Otzenhausen e.V., Bd. 86. Berlin, Duncker & Humblot 1999.

JASPERS, Karl: Die Schuldfrage. Heidelberg, Schneider 1946.

JELINEK, Yeshayahu A.: Deutschland und Israel 1945-1965. Ein neurotisches Verhältnis. München, Oldenbourg 2004.

KÖBSCH, Tabea: Aktion Sühnezeichen in der DDR. Eine inhaltliche Analyse der Sommerlagerarbeit der ASZ im Zeitraum 1981–1989. Vordiplomaarbeit in Sozialpädagogik. Dresden 2003.

LEGERER, Anton: Umgang mit dem österreichischen Anteil am Nationalsozialismus: Gedenkdienst als Katalysator der „Dritten Generation“ für die Erinnerung an den Völkermord an Juden, Roma und Sinti und an das nationalsozialistische Terrorregime. In: LAPPIN, Eleonore – SCHNEIDER, Bernhard (eds.): Die Lebendigkeit der Geschichte (Dis-) Kontinuitäten in Diskursen über den Nationalsozialismus. Österreichische und Internationale Literaturprozesse, Band 13. St. Ingbert, Röhrig 2001 Čerpáno z elektronické verze dostupné na WWW: <http://www.auslandsdienst.at/press/archive/legerer_gedenkdienst.html>.

LEPP, Claudia – NOVAK, Kurt (eds.): Evangelische Kirche im geteilten Deutschland (1945-1989/90), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2001.

LIEDTKE, Werner: Die "Aktion Sühnezeichen" in der DDR. Betrachtungen eines Hauptbeteiligten. In: Dähn, Horst – Gotschlich, Helga (eds.): „Und führe uns nicht in Versuchung...“: Jugend im Spannungsfeld von Staat und Kirche in der SBZ/DDR. Berlin, Metropol 1998.

LOERBROKS, Matthias: Lernversuche – das christlich-jüdische Gespräch nach 1945 in der SRN, In: Staffa, Christian: Vom protestantischen Antijudaismus und seinen Lügen: Versuche einer Stadort- und Gehwegbestimmungen des christlich-jüdischen Gesprächs. Tagungstexte der Evangelischen Akademie Sachsen-Anhalt; Bd.1, 3. verb.Aufl..Wittenberg 1997.

MASER, Peter: Die Kirchen in der DDR. Bonn, Bundeszentrale politische Bildung 2000.

MAYRING, Phillip: Qualitative Inhaltsanalyse. In: Flick U. – Kardorff E. v. – Steinke I. (eds.): Qualitative Sozialforschung. Ein Handbuch. Reinbeck, Rowohlt 2000, s. 468 - 474.

MAZOWIECKI, Tadeusz: Von der Gegenwart zur neuen Nachbarschaft. In: Lipscher, Winfried – Pflüger, Friedbert: Feinde werden Freunde. Von den Schwierigkeiten der deutsch-polnischen Nachbarschaft. Bonn, Bouvier 1993.

MECHTENBERG, Theo: Friedensverantwortung der ev. Kirchen. In: Henkys, Reinhard (ed.): Die evangelischen Kirchen in der DDR. Beiträge zu einer Bestandsaufnahme. München, Ch.Kaiser 1982.

MEHLHORN, Ludwig: Der politische Umbruch in Ost- und Mitteleuropa und seine Bedeutung für die Bürgbewegung in der DDR. In: Deutscher Bundestag (ed.): Möglichkeiten und Formen abweichenden und widerständigen Verhaltens und oppositionellen Handelns, die friedliche Revolution im Herbst 1989, die Wiedervereinigung Deutschlands und Fortwirken von Strukturen und Mechanismen in Deutschland. Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland. (12.Wahlperiode des Deutschen Bundestags); Bd. II./2. Frankfurt am Main 1995.

MITSCHERLICH, Margarete: Das Ende der Vorbilder. Vom Nutzen und Nachteil der Idealisierung. 3.Aufl. München, Piper 1986.

MITTER, Armin - WOLLE, Stefan (eds.) : Ich liebe euch doch alle! : Befehle und Lageberichte des MfS, Januar - November 1989. 2.vyd. Berlin, Basis-Dr.1990.

MÜLLER, Helmut: Dějiny Německa. Praha, Lidové noviny 1995.
MÜLLER, Helmut: Deutsche Geschichte in Schlaglichtern. Mannheim, F.A. Brockhaus 2004.

MÜLLER – KENT, Jens: Vermächtnis für die Zukunft. Gespräche mit Helmut Gollwitzer und Kurt Scharf. München, Kaiser 1989.

MUNK, Jan: 60 LET PAMÁTNÍKU TEREZÍN. Pro Památník Terezín Oswald, duben 2007.

MÜNKLER, Herfried: Antifaschismus als Gründunsgmythos der DDR. Abgrenzungsinstrument nach Westen und Herrschaftsmittel nach innen. In: Agethen, Manfred (ed:): Der missbrauchte Antifaschismus. DDR-Staatsdoktrin und Lebenslüge der deutschen Linken. Freiburg i. d. Breisgau, Herder 2002.

NEUBERT, Ehrhardt: Faschismusvorwurf und die Opposition in der DDR. In: Agethen, Manfred: Der missbrauchte Antifaschismus. DDR-Staatsdoktrin und Lebenslüge der deutschen Linken. Freiburg i. d. Breisgau, Herder 2002.

OSA, Maryjane: Solidarity and Contention: Networks of Polish Opposition. University of Minnesota, 2003
PFANN, Miroslav: Nová orientace v Českobratrské církvi evangelické. Středokluky 1998

POLLACK, Detlef: Kirche in der Organisationsgesellschaft. Zum Wandel der gesellschaftlichen Lage der evangelischen Kirchen in der DDR. Stuttgart – Berlin – Köln, Kohlhammer 1994.

PÜTZ, Johanne: Die Möglichkeit erinnernden Handelns am Beispiel des Freiwillligen Sozialen Dienstes der Aktion Sühnezeichen Friedenstedienste. In: Himmelstein, Klaus – Keim Wolfgang (eds.): Schäfung des Blicks: Pädogogik nach dem Holocaust. Frankfurt am Main, Campus 1996.

PÜTZ, Johanne: In Beziehung zur Geschichte zu sein. Frankfurt am Main, Ch.Kaiser 1999.

RABE, Karl-Klaus: Umkehr in die Zukunft: Die Arbeit der Aktion Sühnezeichen/ Friedensdienste. Bornheim, Lamuv 1983.

RABE, Karl-Klaus – SCHÜTTKE, Peter: Keine neuen Atomwaffen in der Bundesrepublik. Eine Argumentationshilfe. 1. vyd. Berlin (West), ASF. e.V. 1982.

REUTER, Hans-Richard: Ethik und Politik der Versöhnung. In: Beestermöller Gerhard – Reuter, Hans-Richard (ed.): Politik der Versöhnung. Stuttgart, Kohlhammer 2004.

HARMS, Lucy – DÜRR, Volker – REUTER, Lutz L.: Germany and Austria after 1945. Published for Monatshefte. Occasional Volumes. Volume 10. The University of Wisconsin Press, 1990.

ROUČEK, Libor: Die Tschechoslowakei und die Bundesrepublik Deutschland 1949 – 1989. Bestimmungsfaktoren, Entwicklungen und Probleme ihrer Beziehungen. München, Tuduv 1990.

SCHILDT, Axel: Zwischen Abendland und Amerika. Studien zur westdeutschen Ideenlandschaft der 50er Jahre; Ordnungssysteme. Studien zur Ideengeschichte der Neuzeit, Bd. 4. München, Oldenbourg 1999.

Jugendbegegnung durch Gedenkstättenfahrten, [illegible]
Berlin nach 1945". Eine Publikation des Franz Neumann Archivs, herausgegeben von Prof. Peter Weiß. Band 3. Berlin (West), VAS in der Elefanten Press 1987.

SCHNEIDER, Claudia: Konkurrenz der Konzepte? Die Arbeit der Aktion Sühnezeichen in der DDR. Magisterarbeit. Leipzig, 2005.

SILOMON, Anke: „Schwerter zu Pflugscharen" und die DDR. Die Friedensarbeit der evangelischen Kirchen in der DDR im Rahmen der Friedensdekaden 1980 – 1982. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1999.

SKRIVER, Ansgar: Aktion Sühnezeichen. Brücken über Blut und Asche. Stuttgart, Kreuz 1962.

STAFFA, Christian: Die "Aktion Sühnezeichen". Eine protestantische Initiative zu einer besonderen Art der Wiedergutmachung. In: Hockerts, Hans Günter – Kuller, Christiane (eds.): Nach der Verfolgung. Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts in Deutschland? Göttingen, Wallstein 2003.

STAFFA, Christian (ed.): Vom protestantischen Antijudaismus und seinen Lügen. Versuche einer Standort- und Gehwegbestimmung des christlich-jüdischen Gesprächs. Tagungstexte der Evangelischen Akademie Sachsen-Anhalt, 3., verb. Aufl., Wittenberg, Evang. Akad. Sachsen-Anhalt, 1997.

STIFTUNG THEODOR-HEUSS-PREIS e.V. (ed.): Vom rechten Gebrauch der Freiheit Ein zeitgeschichtliches Lesebuch in Dokumenten 1964 bis 1974. München, Paul List 1974.

PŘIKRYL, Ivo: Českobratská církev evangelická a opoziční projevy vůči normalizačnímu režimu. Bakalářská práce obhájena na Katedře politologie FSS Masarykovy univerzity v Brně. Brno, leden 2007.

VOGEL, Karl: Lidice – ein Dorf in Böhmen: Rekonstruktion eines Verbrechens
Landesbildstelle Berlin (ed.) , Colloquium 1989.

WEBER, Hermann: Dějiny NDR. Praha, Lidové noviny 2003.

WEIGL, Michael: Folgenlose Nachbarschaft? Spuren der DDR-Außenpolitik in den deutsch-tschechischen Beziehungen. Hamburg, Lit 2006.

WEIß, Konrad: Lothar Kreyssig - Prophet der Versöhnung. Gerlingen, Bleicher 1998.

WEIß, Konrad: Gebrochener, nicht „verordneter Antifaschismus". In: Agethen, Manfred (ed.): Der missbrauchte Antifaschismus. DDR-Staatsdoktrin und Lebenslüge der deutschen Linken. Freiburg i. d. Breisgau, Herder 2002.

WILLEMS, Susanne: Vom eigenen verantwortlichen Handeln. Berlin, Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. 1995.

2) Seznam periodik

AGT, Ursel: Zwischen Sühnemännchen und Ölzweig. Rückblick auf zehn Jahre Vereinigung von ASF und ASZ. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (ed.): ZEICHEN, Nr. 3. September. 30. Jahrgang. Berlin 2001.

BERNDT, Günter: Aktion Sühnezeichen – Akt der Umkehr. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste, e.V. (ed.): ZEICHEN. Sondernummer 30Jahre ASF-Arbeit in Polen, Nr. 3. September. Berlin 1995.

BUNKE, Hartmut: ‚Aktion Sühnezeichen' in Bonn unerwünscht. In: Die Andere Zeitung. Hamburg. Hamburg. 28. 1.1965

DEILE, Volkmar: Feindbilder und Drohungen überwinden. In: Deutsche Volkszeitung, Nr.22. 02.06.1983. Düsseldorf. Zdroj: Kopie výstřižku v BArch, DO4/3467/634.

DEUTSCHE NATIONALZEITUNG und SOLDATENZEITUNG: Das wahre Gesicht der ‚Aktion Sühnezeichen'. 17.03.1967. Zdroj: Kopie výstřižku v BArch, DO/4/3467/665.

DIE ANDERE ZEITUNG. Hamburg: Aktion Sühnezeichen"in Ostpreußen. Pressegespräch mit Pfarrer Klaus Wilm. Autor neuveden. 09.01.1964. Zdroj: Kopie výstřižku v BArch, DO4/5614/1555.

EHLY, Victor: Als USA-Freiwilliger in Berlin / Reflections of a former US volunteer in Berlin. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (ed.): ZEICHEN, Nr. 3. September. 35. Jahrgang Berlin 2008.

EPD (*Evangelisches Pressedienst*): Keine Bundesmittel für Sühnezeichen. 28.01.1965. Berlin. Zdroj: Kopie tiskové zprávy v BArch, DO/4/3467/690.

FILIPI, Pavel: Ökumenisches Bemühen in der Tschechoslowakei. In: Vorster, Hans (ed.): Okumene in Ungarn, der Tschechoslowakei und Polen. Beiheft zur Ökumenischen Rundschau Nr. 64. Frankfurt am Main, Otto Lembeck 1992; s. 73-78.

FILIPI, Pavel: Křesťanstvo. Historie, statistika, charakteristika křesťanských církví. 3.upr. vydání. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2001.

FRANKURTER ALLGEMEINE ZEITUNG: Deutsch-polnische Versöhnung gewürdigt. Frau Süssmuth und Vogel in Auschwitz.Jugendzentrum eröffnet. 08.12.1986. Berlin. Zdroj: Kopie výstřižku v BArch, DO/4/3467/624.

FRANKURTER RUNDSCHAU: Aktion Sühnezeichen ruft die Kirche gegen Kohl auf. KZ-Äußerung als Folge der Historikerdebatte bewertet.11.01.1987. Zdroj: Kopie in BArch, DO4/ 3467/ 622.

HAMMERSTEIN, Franz v.: Das geteilte Sühnezeichen, Schwierige Zusammenarbeit während der deutschen Teilung. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (ed.): ZEICHEN, Nr. 2. April. 30. Jahrgang. Berlin 2001.

HOPSTOCK, Waltraud: Zum Gedenken an Dr. Erich Müller-Gangloff. In: Aktion Sühnezeichen in der DDR (ed.): Monatsbrief für die Monate März – April 1980. Berlin (Ost).

HUENER, Jonathan: Antifascist Pilgrimage and Rehabiliation at Auschwitz: The Political Tourism of Aktion Sühnezeichen and Sozialistische Jugend. In: German Studies Association (ed.): German Studies Review. Roč. 23, č. 3. Los Angeles, říjen 2001. Dostupné na WWW: <http://www.jstor.org/stable/1433413>.

JANDER, Martin: Das war keine spontanne Entscheidung. Interview mit Konrad Weiß. In: Bundeszentrale für Politische Bildung (ed.): Deutschland-Archiv. Zeitschrift für das vereinigte Deutschland. Nr. 5. Leverkusen, Leske und Budrich 2001.

KIRÁLY, Edit: Portable Projects? Die Aktion Sühnezeichen und ihre ungarischen Verbindungen (1969-89), September 2008. Zdroj: Archiv autorky. Pozn: Původní maďarský text dostupný pod názvem: Hordozható eszmék? Az Aktion Sühnezeichen és magyar kapcsolatai (1969–1989). In: Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézwt. Magyar Tudományos Akadémia (ed.): REGIO. Kisebbség, Politika, Társadalom. 19. évfolyam, 2008/3. szám.

KLOKE, Martin: Die 68er und der Staat Israel. In: In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (ed.): ZEICHEN – 1968 und die Gegenwart der Geschichte, Nr. 2, Juni. 31. Jahrgang. Berlin 2002.

KOMMUNITÄT Vierteljahreshefte der Evangelischen Akademie, Nr. 9, Sonderheft *Sühnezeichen*. Januar 1959. Berlin (West).

KOSTNICKÉ JISKRY. Evangelický týdeník, č. 22-23, roč. XLIII., vydání ze dne 12.06.1958.

KREYSSIG/ MÜLLER-GANGLOFF/ SCHARF: Aktion Sühnezeichen - Aufruf und Anruf. In: KOMMUNITÄT. Vierteljahreshefte der Evangelischen Akademie, Nr. 9. Sonderheft Sühnezeichen. Nr. 1. Berlin (West) 1959.

LEGERER, Anton: Preparing the Ground for Constitutionalization through Reconciliation Work. In: German Law Journal. Review of Developments in German, European and International Jurisprudence. Special issue: Confronting Memories – Memory, Politics and Law. Vol. 6. No. 2. Feb 1, 2005.

LORENC, K.: Tatsachen sprechen. Ausstellung „25 Jahre Arbeit SNB in Nordböhmen. In: Prager Volkszeitung. 11.12.1970. Nr. 50. Praha.

MAISLINGER, Andreas: *Moralisches Gefälle*. In: Die Welt, Hamburg. 10.08.1991.

MAGIRIUS, Friedrich: Ausbruch aus der Enge des Systems. Die Sommerlager in den 1970er und 1980er Jahren. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (ed.): ZEICHEN – 40 Jahre Sommerlager, Nr. 2, März. 30. Jahrgang. Berlin 2002.

MARQUARDT WILHELM-FRIEDRICH: Rudolf Weckerling - neunzig Jahre. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (ed.): ZEICHEN – Frei-will-ich-sein@grenzen-ueberwinden, Nr. 2, März. 30. Jahrgang. Berlin 2001.

MESCHEDE, Eva: Musterprozeß zur Zwangsarbeit. Gerechtigkeit verjährt. In: DIE ZEIT. Nr. 36. 31.08.1990. Hamburg. Zdroj: čerpáno z elektronické verze dostupné v on-line archivu na WWW: <http://www.zeit.de/1990/36/Gerechtigkeit-verjaehrt>.

ONNASCH, Martin: „Wir bitten um Frieden". Lothar Kreyssigs Versöhnungsarbeit und die Aktion Sühnezeichen in der *DDR*. In: Glaube und Lernen, Zeitschrift für theologische Urteilsbildung. Roč. 8, č. 1. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1993.

OSVALDOVÁ, Barbora: Nemohou zapomenout. In: Universita Karlova. č. 20. roč. XV. 18.06.1969. Praha.

PÜTZ, Johanna: Neuerungen brachten die Lebendigkeit des Vereins. Manfred Karnetzki im Gespräch mit Johanna Pütz. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (ed.): ZEICHEN – Ein Jahrzehnt nach Ende des Ost- West-Konflikts, Nr. 3, September. 30. Jahrgang. Berlin 2001.

RASCH, Joachim: Der andere Weg der Vereinigung. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (ed.): ZEICHEN, Nr. 1, März. 20. Jahrgang. Berlin 1992.

REISBERG, Ulrich: So war´s in Friesenhausen. Bericht über ein Friedensfestival, Pfingsten 74. Viz WWW: <http://www.graswurzel.net>.

ROSKOVEC, Vladimír: Ökumenismus von unten - Begegnungen der christlichen Intelligenz in den sechziger Jahren. In: Vorster, Hans (ed.): Okumene in Ungarn, der Tschechoslowakei und Polen. Beiheft zur Ökumenischen Rundschau Nr. 64. Frankfurt am Main, Otto Lembeck 1992.

SCHÖNFELD, Martin: Der Gedenkstätten-Rundbrief wird ‚100'. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (ed.): ZEICHEN – Ein Jahrzehnt nach Ende des Ost-West-Konflikts, Nr. 3. Juni. 30. Jahrgang. Berlin 2001.

SLÁMA, Vlastimil: Ein weit gespannter Bogen – Sühnezeichen in der ČSSR und das Ende des Prager Frühlings. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (ed.): ZEICHEN – 40. Jahre Sommerlager, Nr. 1, März. 31. Jahrgang. Berlin 2002.

SPERBER, Katharina: „A.S." auf dem Prüfstein der Geschichte. In: Frankfurter Rundschau. 18.05.1992. Frankfurt am Main.

STACH, Vladimír: K činnosti antisocialistických sil v ČSSR. In: Národní výbory, č. 3. 21.01.1971.

STANDERA, Michael: Sommerlager als Freiheitsräume in der DDR. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (ed.): ZEICHEN, Nr. 2, April. 30. Jahrgang. Berlin 2001.

STROTHMANN, Dietrich: Aktion Sühnezeichen Körner auf dem Feld des Friedens
Aber in Israel kam es zum Streit unter den Freiwilligen. In: DIE ZEIT, 11.04.1975. Nr. 16.

Der TAGESSPIEGEL: Ein Wegbereiter der Aktion Sühnzeichen Friedensdienste – Volker von Törne 1936 bis 1980. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste, e.V. (ed.): ZEICHEN - Sondernummer 30Jahre ASF-Arbeit in Polen, Nr. 3, September Berlin 1995.

VAŇÁČ, Martin: Ekumenismus v České republice. Příspěvek ke studiu ekumenických vztahů v České republice na pozadí vztahu k církvím v letech 1918–2000. In: GETSEMANY, Křesťanský časopis. Praha 2001.

VOGEL, Hans-Jochen: Der Staat reagiert nur, wenn Bürger Tatsachen schaffen. Aktion Sühnezeichen Friedensdienste als Wegbereiterin der deutsch-polnischen Aussöhnung. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste, e.V. (ed.): ZEICHEN - Sondernummer 30Jahre ASF-Arbeit in Polen, Nr. 3, September. Berlin 1995.

VORSTER, Hans: Okumene in Ungarn, der Tschechoslowakei und Polen. Beiheft zur Ökumenischen Rundschau Nr. 64. Frankfurt am Main, Otto Lembeck 1992.

VOLKSBLATT: Sühnezeichen hat Geldsorgen. Berlin, 30.04.1985. Zdroj: DO4/3467/628.

WINKEL, Jürgen: Jetzt gibt es keine Tabus mehr. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. (ed.): ZEICHEN – 1968 und die Gegenwart der Geschichte, Nr. 2. April. 31. Jahrgang. Berlin 2002.

WULF, Dieter: Das Ende des Kalten Krieges stellt die Friedensbewegung auf die Probe. In: Frankfurter Rundschau. 11.08.1992. Frankfurt am Main.

ZERGER, Johannes: Ein unmoralisches Angebot. Gesetzentwurf zur Entschädigung ehemaliger NS-Zwangsarbeiter dringend korrekturbedürftig. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste, e.V. (ed.): ZEICHEN, Nr. 1, März. Berlin 2000.

ZERGER, Johannes: Unser Haus soll ein Haus des Friedens sein – International Begegnungsstätte Beit Ben Yehuda – Haus Pax eröffnet. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste, e.V. (ed.): ZEICHEN – Arbeit mit sozial Benachteiligten, Nr. 4, Dezember. 31. Jahrgang. Berlin 2003

ZUMACH, Andreas: Die friedenspolitische Dekade der ASF. In: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste, e.V. (ed.): ZEICHEN – Jubiläumsausgabe, Nr. 1, April. 36. Jahrgang. Berlin 2008.

F) INTERNETOVÉ ZDROJE

Pozn.: datum ověření je uváděno přímo v textu práce

URL: http://www.asf-ev.de

URL: http://www.auslandsdienst.at

URL: http://www.bundestag.de

URL: http://www.detm.org

URL: http://www.eui.eu

URL: http://www.ek-md.de

URL: http://www.evangnet.cz

URL: http://www.Ghetto-Theresienstadt.info

URL: http://www.graswurzel.net

URL: http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de

URL: http://www.maislinger.net

URL: http://www.mdsm.pl

URL: http://www.mtaki.hu

URL: http://www.raoulwallenberg.net

URL: http://www.spd.de

URL: http://www.solidarische-welt.de

URL: http://www.stiftung-aufarbeitung.de

URL: http://www.ghetto-theresienstadt.info

URL: http://www.versoehnungskirche-dachau.de

URL: http://www.wfd.de/

URL: http://www.wollheim-memorial.de

URL: http://www. zeit.de

URL: http://www.zeitzeugen-dialog.de